

AKADEEMIA

Relatiivsusteooria põhiprintsiibid	Harald Keres
Einsteini teooria tähendus	José Ortega y Gasset
Atentaator	Johannes Urzidil
Kahekesi pildi ees	Mati Unt
Eetikamudelite toimemehhanismidest	Rein Raud
Kehtivus õiguseetilise probleemina	Ilmar Tammelo
Majanduse kolm mõõdet	Uno Mereste
Haikusid	Matsuo Bashō
Juhatus Uku Masingu juurde	Toomas Paul
Jakob Hurdast August Annistini	Ruth Mirov
Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835	Anne Lill
Gustave Flaubert inimesena	Ilmar Vene

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS: Ain Kaalep (peatoimetaja), Hando Runnel (peatoimetaja asetäitja), Indrek Ude (vastutav sekretär), Olaf Langsepp (universalialia), Mart Orav (humaniora), Jaan Isotamm (socialia), Toomas Kiho (naturalia), Tunne Kelam (toimetaja Tallinnas), Triin Kaalep (keeletoiimetaja), Lea Malin (tehniline toimetaja), Kristin Haljasorg (korrektor), Tiiu Jõgi (masinakirjutaja).

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 11. V 1989. Trükkida antud 28. VII 1989. 60×88¹/₁₆. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 15,0. Tingtrükipoognaid 14,70. Arvestuspoognaid 13,09. Trükiarv 15 000. Tellimus nr. 2005. H. Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla. «Акадеэмия», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

© АКАДЕЕМИА 1989

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI TARTUS

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 5

Relatiivsusteooria põhiprintsiibid		
	<i>Harald Keres</i> . . .	899
Einsteini teooria ajalooline tähendus		
	<i>José Ortega y Gasset</i>	905
	<i>Tõlkinud Ruth Lias</i>	
Atentaator		
	<i>Johannes Urzidil</i> . . .	922
	<i>Tõlkinud Heli Kukk</i>	
Kahekesi pildi ees		
	<i>Mati Unt</i>	928
Eetikamudelite toimemehhanismidest		
	<i>Rein Raud</i>	933
Kehtivus õiguseetilise probleemina		
	<i>Ilmar Tammelo</i> . . .	956
Õiglus, loogika ja mõistuse ekstaas: Mõtteid ja märkmeid Ilmar Tammelo mälestuseks		
	<i>Vootele Vaska</i> . . .	968
Majanduse kolm mõõdet		
	<i>Uno Mereste</i>	979
Kaks kirja haikude asjus		
	<i>Uku Masing</i>	999

Haikusid

Matsuo Bashô 1003
Tõlkinud Uku Masing

Juhatus Uku Masingu juurde

Toomas Paul 1006

Ära pean mina minema

August Annist 1025

Jakob Hurdast August Annistini — rahvalauludest eeposeni?

Ruth Mirov 1029

Karl Morgenstern ja klassikaline humanitaarharidus: Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835

Anne Lill 1051

Arvustus: Tiit Made. Mu isamaa: Viron toivo ja pelko. Helsinki, 1988

Rein Ruutsoo 1079

R. N. Coudenhove-Kalergi. Totaalne riik — totaalne inimene. «Loomingu» Raamatukogu» 1988, nr 39

Linnar Priimägi . . . 1083

Jaan Isotamm 1087

Editorial note. Summaries 1093

От редакции. Резюме 1098

Gustave Flaubert inimesena. Essee. I

Ilmar Vene 1105

Selles numbris on kasutatud Salome Trei illustratsioone Fr. R. Faehmanni «Müütilistele muistenditele», 1941, kuivõel, Tartu Kunstimuseumi kogudest

RELATIIVSUSTEOORIA PÕHIPRINTSIIBID

Harald Keres

Relatiivsusteooria on algselt õpetus kehade mehaanilisest liikumisest. Eirelatiivsusteooria käsitleb ühtlast ja sirgjoonelist liikumist, üldrelatiivsusteooria kõikvõimalikke liikumisi. Uued arusaamad selles valdkonnas tõid kaasa suuri muutusi terves füüsikalises maailmapildis. Veelgi enam, teooria mitmed ideed kandusid füüsikast välja vaimuelu teistesse sfääridesse ja mõjutasid ka filosoofilist mõtlemist. Üks sellekohane näide on Ortega y Gasseti artikkel (tõlge «Akadeemia» käesolevas numbris), milles tähelepanuväärse sügavusega on tabatud relatiivsusteooria mitmed filosoofilised aspektid. Mõned füüsikalised ebatäpsused pole üldse olulised ega sunni revideerima autori järeldusi. Alljärgnevad read on mõeldud mainitud artiklile füüsikapoolseks täienduseks.

Et rääkida liikumisest, peab teadma, mis on paigal. Reisija ütleb, et rong hakkab liikuma, sest ta teab, et jaamahoone on paigal. Aga Kopernik ütleks hoopis, et Maa koos jaamahoonega tiirleb ümber paigalseisva Päikese, tänapäeva astronoomid jälle, et Päike liigub Linnutee tähesüsteemis, viimane omakorda teiste galaktikate hulgas jne. Kus on siis «tõeliselt» paigalolev objekt?

Seda on otsitud ja leitud läbi aegade. XIX sajandi

teadus jõudis järeldusele, et elektromagnetilise lainetuse kandja, mida nimetati valguseetriks ja mis täidab maailmaruumi otsast otsani, on siin «tõeliselt» paigal. See pidi tähendama, et eetri paigalolemisel on iseloomulikke tunnuseid, mis võimaldavad teda eristada kõikidest muudest kokkuleppelistest paigalseisudest. Selles mõttes on eetri paigalolek absoluutne, niisamuti liikumine eetri suhtes.

Ameerika füüsikud Michelson ja Morley püüdsid 1887. a määrata Maa absoluutset liikumiskiirust antud hetkel. Katse põhimõte oli järgmine. Teooria kohaselt levib valgus eetris igas suunas ühesuguse kiirusega 300 tuhat km/sek. Kui Maa liigub eetris näiteks kiirusega 30 km/sek, siis peaks laboris olema märgata valguse levimiskiiruse kahanemine labori liikumise suunas selle 30 km/sek võrra, täpselt niisamuti, nagu kahaneb rongi kiirus temaga võidu sõitva jalgratturi suhtes. Midagi niisugust aga ei avastatud. Valgus levis laboris igas suunas ühesuguse kiirusega, just nagu oleks Maa eetris paigal. Ka korduskatsed näitasid sedasama. Ootamatule tulemusele otsiti mitmesuguseid seletusi. Kõige vastuvõetavamaks osutus Iiri füüsiku Fitzgeraldi ja Hollandi professori Lorentzi variant, mille kohaselt eetris liikuvad kehad surutakse liikumise suunas pisut kokku ja liikuvad kellad hakkavad käima pisut aeglasemalt, kõik täpselt nii palju, et varjata Maa absoluutset liikumist.

Einstein tõlgendas eksperimendi tulemust teisiti, lähtudes erinevast tunnetusteoreetilisest seisukohast. Kuitahes täpselt ja objektiivselt me looduse nähtusi ka kirjeldada püüaksime, ikka lisab inimene füüsikalisse maailmapilti midagi omapoolset, mida looduses ei leidu. Seda küsimust oli põhjalikult analüüsinud Prantsuse matemaatik H. Poincaré ja leidnud, et füüsikas on paljud tõe pähe võetud väited tegelikult konventsioonid ehk kokkulepped. Nende eristamine faktilisest materjalist pole lihtne. Einsteini tõlgenduse olemus seisnebki selles, et ta tunnistab Fitzgerald-Lorentzi konstruktsiooni loodusele pealesunnitud kokkuleppeks. Einsteini järgi näitab Michelson-Morley

eksperiment, et eetrit ja absoluutset paigalseisu pole olemas¹ ja et valguse levimiskiirus tühjuses ei sõltu sellest, kuidas valgusallikas liigub. Need olid julged väited. On ju selge, et kihutavast autost ettepoole lastud kuul liigub kiiremini kui paigalolevast püssist lastu. Nüüd öeldi, et valguse puhul see reegel ei kehti. Niisugune uus fakt pidi põhjustama füüsikas õige kaugeleulatuvaid ümberhindamisi.

Ülalmainitud kaks väidet, vormistatuna relatiivsusprintsii biks ja valguse kiiruse konstantsuse printsii biks, said lähtepunktiks erirelatiivsusteooriale, mille alused Einstein publicseeris 1905. a. Teoorja oli revolutsiooniline. Ta kõigutas paljusid füüsika põhimõisteid, sealhulgas ettekujutust ruumist ja ajast.

Kujutleme kahte ideaalselt ühesugust rongi, millest üks seisab paigal ja teine liigub paralleelsel teel konstantse kiirusega. Kummastki rongist jälgitakse naabrit. Paigalseisja mõõtmised näitavad, et liikuvad vagunid on tema omadest pisut lühemad ja et kellad neis ei käi päris õigesti, vaid jäävad pidevalt veidike taha. Liikuvast rongis täheldatakse sedasama: paigalseisvad vagunid on pisut lühemad ja kellad käivad siin aeglasemalt. Vahekord on sümmeetriline. See paradoks on näiline. Tegelikult on mõlema rongi vagunid ja ajanäitajad endiselt ühesugused, kõik on rongide relatiivkiirusest tingitud omalaadse ajalis-ruumilise perspektiivi efekt, mis otsemaid kaob, kui liikuv rong peatub.

Erirelatiivsusteoorja on tänapäeva füüsikateaduse üks nurgakivi. Üldrelatiivsusteoorja on tema üldistus. Selles ei eitata üksnes absoluutset paigalseisu ja kiirust, vaid ka absoluutset kiirendust. Viimane eitus on aga võimalik ainult gravitatsiooninähtusi appi võttes. Sellepärast sisaldab üldrelatiivsusteoorja ühtlasi uue gravitatsiooniteoorja.

Üldrelatiivsusteoorja algseks lähtepunktiks oli ammutuntud empiiriline fakt: iga keha inertne ja gravitatiivne

¹ Raadio- ja telemehele saadavad oma programme tänapäevalgi eetrisse. Nende eetritel pole XIX sajandi valguseetriga midagi ühist.

Relatiivsusteooria põhiprintsiibid

mass on võrdsed. Inerts tähendab teatavasti keha tendentsi püsida paigal või säilitada kord sisse võetud ühtlast ja sirgjoonelist liikumist. Keha inertsit mõõduks on tema inertne mass. Kui näiteks vedur pidurdab kaubarongi, siis rõhuvad vagunid vedurile inertsijõuga, mis on võrdeline vagunite inertse massiga. Inertset massi mõõdetaksegi inertsijõu abil.

Maa ümbruses on kehadel tendents kukkuda Maa keskpunkti poole. Kui pidurdada kukkumislükumist ehk vaba langemist, siis rõhub keha pidurdajale gravitatsiooni- ehk raskusjõuga, mis on võrdeline keha gravitatiivse ehk raske massiga. Viimase mõõtmine toimub raskusjõu abil kaalumise teel.

Einstein tõlgendas mõlema massi universaalset võrdsust identsusena. Raske ja inertse massi eristamine üksteisest on kokkulepe, tegelikkuses on nad üks ja see sama. See tähendab, et raskus- ja inertsijõud kui ühisest allikast pärit mõjud ümbrusele on põhimõttelise erinevusega. Surved, millega vagunid rõhuvad ühelt poolt vedurit ja teiselt poolt rataste vahendusel rööpaid, ei erine üksteisest olemuslikult. Väidet inertsit ja gravitatsiooni ühtsusest nimetas Einstein ekvivalentsuse printsiibiks. See printsiip on üldrelatiivsusteooria aluseks.

Varem peeti inertsijõudude tekkimise põhjuseks liikumise kiirendust, s. o kiiruse muutust nii suuruse kui ka suuna poolest. Pidurdatud vagunid liiguvad kiirendatult, sest nende kiirus kahaneb suuruse poolest. Pöörlemine on kiirendatud liikumine, sest keha osakeste kiirused muudavad siin kogu aeg oma suunda. Kiirendus oli absoluutne, sest tõelist kiirendust võis alati ära tunda inertsijõududest. Maa pöörleb tõeliselt, sest tema pinnal esineb inertsijõud, mis sunnib põhjapoolkera jõgesid uuristama oma paremat kallast.

Ekvivalentsuse printsiip muudab niisugused järeldused kokkulepeteks. Gravitatsioonijõudude järgi ei saa süsteemi liikumise kohta midagi järeldada, aga inertsit ja gravitatsioonijõud pole üksteisest eraldatavad. Alati võib

väita, et süsteem ei liigu hoopiski ja kõik esinevad jõud on gravitatiivse päritoluga. Vedurijuht võib kinnitada, et tema koos rongiga seisab paigal niisuguses gravitatiivses keskkonnas, kus kehade vaba langemine toimub horisontaalsuunas rööbiti rongiga. Umbruskond möödub rongist kiirendatult, sest ta kukub vabalt. Sellepärast gravitatsioonijõud end ümbruse objektide juures ei ilmuta. Aga vedur takistab vagunite vaba langemist, mistõttu gravitatsioonijõud rõhub teda. Täpselt niisamuti rõhub õun kätt, mis takistab tema vaba langemist allapoole.

Muidugi pole vedurijuhil tarvidust olukorda niiviisi tõlgendada, see muudaks maailmapildi asjatult keeruliseks. Kuid see on otstarbekuse küsimus. Põhimõtteliselt on tema seisukoht võimalik ja sellest ei tulene vastuolusid.²

Einsteini gravitatsiooniteooria põhimõisteks on neljadimensiooniline gravitatsiooniväli, mille mõjule allub eranditult iga objekt Universumis. Väli ja massid on vastastikmõjus. Mass tekitab väljas mittehomogeensuse, mis väljendub aja ja ruumi kohalikus deformeerumises ehk aegruumi lokaalses kõverdumises, kui kasutada geomeetria keelt. Väli omakorda reguleerib masside liikumist, tema vahendusel kandub ühe massi mõju teisele, mille tulemuseks on vastastikuse tõmbumise efekt.

Üldrelatiivsusteooria ei eita erirelatiivsusteooriat, vaid omistab talle lokaalse tähenduse. Mis tahes ruumi punkti teatud lähemas ümbruses leidub süsteeme, mille taustal vähemalt küllalt lühikese aja jooksul vabad kehad liiguvad just nagu inertsijõu mõjul ühtlaselt ja sirgjooneliselt. Gravitatsiooniväljal on piisavalt väikestes ajalisruumilistes piirkondades erirelatiivsusteooria inertsivälja kuju ja siin kehtivad ka muud erirelatiivsusteooria seadused. Näiteks kosmoselaev on väike süsteem, mille sisemuses valitsevas kaaluta olekus püsivad vabad esemed paigal või liiguvad ühtlaselt ja sirgjooneliselt, kuni pörkavad

² Probleemi käsitlemine neljadimensioonilises aegruumis ei muuda midagi, sest aegruumi kõverustensori nullväärtusele eriseisundi omistamine on kokkulepe.

Relatiivsusteooria põhiprintsiibid

vastu kosmoselaeva seinu. Maa külgetõmbe mõju on kõrvaldatud ja kaaluta olek saavutatud tänu sellele, et kosmoselaev viibib Maa gravitatsiooniväljas vaba langemise olekus.

Maailmaruumi avaramatel, kuid mitte liiga suurte aladel erineb Einsteini gravitatsiooniteooria praktiliste mõõtmiste osas Newtoni vastastikuse tõmbumise teooriast õige vähe. Päikesesüsteemi ulatuses on avastatud vaid paar-kolm imepisikest efekti, mis viitavad erinevusele. Relativistliku gravitatsiooniteooria tõeline rakendusala on kosmoloogia, kus uuritakse Universumit tervikuna. Teooria võimaldab koostada mitmesuguseid Universumi mudelid. Einstein arvutas oma mudeli siis, kui polnud veel avastatud Universumi paisumine. Tema mudelis oli maailmaruum staatiline ja lõplik. Ruumi lõplikkus väljendub selles, et otsejoones ühtesoodu edasi liikudes jõutakse ükskord tagasi lähtepunkti. Seina ega äärt ette ei tule. Hiljem arvutati rida paisuva Universumi mudelid. Neist mõnes on maailmaruum lõplik, mõnes lõpmatu, vastavalt sellele, kas aine keskmine tihedus maailmaruumis ületab teatud kriitilise piiri või mitte.

Tänapäeva teadusmaailmas on üldtunnustatud ainult üldrelatiivsusteooria gravitatsiooniteoreetiline pool, liikumise üldise relatiivsuse küsimuses on lahkarvamisi. Liikumisolukordi võib kujutleda kõikvõimalikus keerulisuses astmes. Nende analüüsimisel võivad märkamatu taastuda endised eelarvamused ja kokkulepped, matemaatilised raskused kasvada üle pea. Võimalik, et mõnigi kord on eitatud üldrelatiivsuspõhise mõne eksliku järelduse põhjal.

EINSTEINI TEOORIA AJALOOLINE TÄHENDUS

José Ortega y Gasset

Tõlkinud Ruth Lias

Relatiivsusteooria, meie ajastu esileküündivamaid intellektuaalseid saavutusi, võimaldab — nagu igasugune teooria — püstitada küsimuse, kas ta on õige või ekslik. Kuid arvestamata temas kätkevat tõde või väärust, on teooria ideede süsteem, mis võrsub ühes vaimus, ühes mõistuses, ühes teadvuses, nagu valmib vili puul. Uudne vili aga viitab floorasse siginenud uuele taimeliigile. Nii siis võime uurida seda teooriat samuti nagu botaanik, kui ta kirjeldab mõnda taime: jättes kõrvale probleemi, kas vili on tervisele kasulik või kahjulik, kas võrsunu on tõene või väär, keskendume ainuüksi selles täheldatava uue liigi, uut tüüpi eluvormi iseärasuste registreerimisele. See analüüs avab meile relatiivsusteooria ajaloolise tähenduse, selle, mida ta ajaloolise nähtusena kujutab.

Teooria eripära toob ilmsiks spetsiifilisi tendentse seda vorminud loovas mõttes. Ja kuna niivõrd tähtis teaduslik konstruktsioon ei ole üheainsa inimese looming,

El sentido histórico de la teoría de Einstein. — Obras de José Ortega y Gasset. Madrid—Barcelona, Espasa Calpe, S. A., 1932, pág. 810—820.

vaid paljude, ja nimelt helgeimate peade ettekavatsematu koostöö tulemus, siis nendest tendentsidest nähtuv orientatsioon peaks osutama Lääne arengu üldist kurssi.

Ma ei taha sellega õelda, et käsitletava teooria võidukäik mõjutab vaimsust, andes sellele kindla suuna. See on ilmne ja banaalne. Huvitav on vastupidine: selle tõttu, et vaimsus on spontaanselt valinud kindla suuna, ongi võinud tekkida ja võidule pääseda relatiivsusteooria. Ideed, eriti kõige subtiilsemad ja raskemini mõistetavad, mis inimtegevuse emotsionaalsest sfäärist näivad eriti kaugeltena, on kõige autentsemad sümptomid muutustest, mis toimuvad ajaloo vaimus.

Piisab, kui lühidalt esile tõsta üldisi tendentse, mis on toimunud selle teooria loomisel; piisab, kui pisut avardada tema põhikontseptsioone väljapoole füüsika ala, et meie silme ette ilmuks uue, viimastel sajanditel valitsenu suhtes vastandliku sensiibluse pilt.

1. ABSOLUUTSUS

Kogu süsteemi võti kätkeb relatiivsuse idees. Seega on ülimalt tähtis, et saadaks hästi aru selle mõiste olemusest Einsteini geniaalses loomingus. Ei oleks liialdus väita, et just selles punktis avaldub geniaalsuse jumalik jõud, otsustavus sөөsta tundmatusse, peainglile omane ülev hulljulgus. Kui see idee oli olemas, võinuks teooria ülejäänud konstruktsiooni usaldada lihtsale taibukusele.

Klassikaline mehaanika tunnustab samuti liikumiskiiruse kõikide mõõtmistulemuste relatiivsust, seega ka igasuguse meie poolt vaadeldava asendi suhtelisust ajas ja ruumis. Kuidas siis Einsteini teooria, mis, nagu oleme kuulnud, paiskab segi kogu klassikalise mehaanika hoone,¹ rõhutab enda nimetuses relatiivsust kui oma pea-

¹ Galilei-Newtoni mehaanika järsk vastandamine relativistlikule, mille piirjuht ta on, ei ole füüsikalises mõttes korrektne, nagu ka järgnev väide, et klassikalises mehaanikas on aeg relatiivne, s. t vaatlaja liikumisest sõltuv. *Tlk.*

mist karakteristikut? Siin peitub mitut moodi tõlgenduste läte, mis tuleb kõigepealt lammutada. *Einsteini relatiivsus on rangelt võttes vastupidine Galilei ja Newtoni omale.* Viimaste jaoks on empiiriliselt määratavad andmed aja vältuse, ruumilise asendi ja liikumise kohta relatiivsed sellepärast, et need õpetlased usuvad absoluutse ruumi, aja ja liikumise olemasolu. Nende absoluutideni me tun-gida ei suuda, kõige enam võime neist saada kaudseid teateid (näiteks tsentrifugaaljõud). Kui aga uskuda nende eksistentsi, siis taanduvad kõik tegelikud mõõtmis-andmed pelkadeks näivusteks, relatiivseteks väärtusteks võrdluspunkti suhtes, milles asub vaatleja. Relatiivsus tähendab siin järelikult defekti. Võiks öelda, et Galilei ja Newtoni mehaanika on relatiivne.

Oletagem, et ühtedel või teistel kaalutlustel peab keegi vältimatuks eitada nende kättesaamatute absoluutide ole-masolu ruumis, ajas ja liikumises. Otsekohe vabanevad siis konkreetseid mõõtmistulemused, mis varem näisid rela-tiivsetena sõna halvas tähenduses, võrdlusvajadusest abso-luutsetega ja muutuvad ainsateks reaalsust väljendava-teks andmeteks. Lakkab olemast absoluutne (tabamatu) reaalsus ja selle kõrval teine, eelmisega võrreldes rela-tiivne tõelus. Jääb üksainus reaalsus ja nimelt see, mida positiivne füüsika ligikaudselt kirjeldab. Ent see ongi reaalsus, mida vaatleja tajub kohalt, kus ta asub, seega siis relatiivne tegelikkus. Kuna aga mainitud oletuse koha-selt on see suhteline reaalsus ainus olemasolev, siis osutub ta ühtaegu nii suhteliseks kui ka tõeliseks reaalsuseks ehk, mis on sama, absoluutseks reaalsuseks. Relatiivsus ei vas-tandu siin absoluutsusele; otse vastupidi, ta sulandub sel-lesse, ja kaugeltki viitamata defektile meie teadmistes, annab neile absoluutse kehtivuse.

Niisugune on olukord Einsteini mehaanikas. Tema füüsika ei ole relatiivne, vaid relativistlik, ja tänu relati-ivistlikkusele saavutab absoluutse tähenduse.

Kõige triviaalsem moonutus, mis võib osaks saada uuele füüsikale, on võimalus, et teda interpreteeritakse

Einsteini teooria tähendus

vana filosoofilise relativismi järjekordse vördjana, kuigi ta just sellel pea maha raiub. Vana relativismi seisukohalt on meie teadmised relatiivsed sellepärast, et me üritame tunnetada *seda* (aegruumi reaalsust), mis on absoluutne, ja see meil ei õnnestu. Einsteini füüsika seisukohalt on meie teadmised absoluutsed, tegelikkus aga relatiivne.

Järelikult tuleb uue teooria ühe kõige iseloomulikumana joonena esile tõsta eeskätt tema *absolutistlikku* tendentsi tunnetuslikus plaanis. On käsitamatu, et need, kes interpreteerivad selle geniaalse uuenduse filosoofilist tähendust, ei ole seda otsekohe alla kriipsutanud. Ja ometi nähtub see tendents väga selgesti kogu teooria põhilausest: füüsika seadused kehtivad mis tahes taustsüsteemis; see tähendab, missugune ka poleks vaatluskoht. Viiskümmend aastat tagasi kõitis mõtlejate meeli küsimus, kas inimeste tõed kehtivad «Siiriuse vaatepunktist». Eitav vastus võrdus inimese loodud teaduse degradeerimisega, kuna sellele omistati pelgalt kodune tähtsus. Einsteini teooria võimaldab kooskõlastada meie füüsikaseadusi nende tõdedega, mis võib-olla ringlevad siiriyslase arus.

Kuid see uus *absoluutsus* erineb radikaalselt kontseptsioonist, mis on tiivustanud ratsionalistide mõttelendu viimastel aastasadel. Need filosoofid uskusid, et inimesel on soodumus tabada asjade saladusi, otsides lihtsalt omaenda vaimurüpest igavesi tõdesid, millest see kubiseb. Nii loob Descartes füüsika, lähtudes mitte eksperimendist, vaid sellest, mida ta nimetab *trésor de mon esprit*.² Neil tõdedel, mis ei tulene vaatlusest, vaid puhtast mõistusest, on universaalne tähendus, ja selle asemel, et neid tundma õppida loodusnähtuste varal, sunnime neid teatud viisil nähtustele peale — nad on apriorsed tõed. Newtoni endagi teostes võib kohata lauseid, milles avaldub see ratsionalistlik vaim. «Loodusefilosoofiast,» ütleb ta, «tuleb abstraheerida meeled». Teisisõnu: et välja uurida, mis mingi nähtus on, tuleb sellele selg pöörata. Nende maagi-

² Prantsuse k: minu vaimu varamu, *Tlk.*

liste tõdede üheks näiteks on inertsiseadus; selle järgi iga-sugustest välismõjudest vaba keha, kui ta liigub, jääb määramatuks ajaks liikuma sirgjooneliselt ja ühtlaselt. Ent niisugune igasugusest mõjust vaba keha on meile tundmata. Mispärast siis säärane väide? Lihtsalt sellepärast, et ruumil on sirgjooneline, eukleidiline struktuur ja järelikult iga «spontaanne» liikumine, mida mõni jõud kõrvale ei kalluta, toimub vastavuses ruumi geometriaga.

Aga mis garanteerib maailmaruumi eukleidilisuse? Katse? Ei mingil juhul, hoopis puhas mõistus postuleerib enne igasugust eksperimenti absoluutse vajaduse, et ruum, milles liiguvad füüsilised kehad, oleks eukleidiline. Inimene võib *näha* üksnes eukleidilises ruumis. Maa elaniku selle iseärasuse on ratsionalism ülendanud kogu kosmose seaduseks. Antiikaja absolutistid jäid kõikides otsustustes samasuguse lihtsameelsuse küttesse. Lähtutakse inimese ülemäärasest väärtustamisest. Temast tehakse universumi keskus, ehkki tegelikult on ta vaid kauge kolgas. Ja see ongi kõige rängem viga, mille Einsteini teooria lõpuks korrigeerib.

2. PERSPEKTIVISM

Provintsiivaimuks on alati peetud, ja täiesti õigustatult, nürimeelsust. See seisneb vaateviisi ekslikkuses. Provintslane ei taipa, et vaatleb maailma tsentriväliselt positsioonilt. Vastupidi, ta arvab end viibivat maailma keskmes ja otsustab kõige üle, nagu oleks tema nägemus tsentraalne. Siit ka tema kahetsusväärne enesekindlus, mis viib üsnagi koomiliste tagajärgedeni. Kõik tema tõekspidamised on väärad, sest lähtuvad pseudotsentrist. Pealindlane seevastu teab, et kui suur ka poleks tema linn, on see vaid punkt kosmoses, nurgake väljaspool tsentrit. Peale selle teab ta, et maailmal ei ole keset ja seetõttu tuleb kõikides meie otsustustes arvestada iseloomulikku perspek-

tiivi, mida reaalsus meie vaatluskohast näha laseb. Sel põhjusel tundub suurlinna elanik provintslasele alati skeptikuna, tegelikult on ta üksnes läbinägelikum.

Einsteini teooria on lõpuks näidanud, et uusaja teaduse eeskujulik distsipliin — Galilei *nuova scienza*,³ Läänemaailma kuulus füüsika — kannatas raskekujulise provintsluse all. Eukleidiline geomeetria, mis on kasutatav üksnes lähikaugustel, projitseeriti kogu universumile. Saksamaal hakatakse nüüd Eukleidese süsteemi nimetama «lähiümbruse geomeetriaks», vastandina teistele aksiomisisüsteemidele, mis — nagu näiteks Riemanni geomeetria — on rakendatavad kosmilises ulatuses.

Nagu igasugusest provintslusest, on sellest provintslaslikust geomeetriastki üle saadud tänu näilisele kitsendusele, ilmutades tagasihoidlikkust. Einstein on veendunud, et rääkida kogu maailmaruumist on megalomania, mis paratamatult viib eksitusse. Me ei tunne muid kaugusi kui need, mida saame mõõta, ega suuda mõõta rohkem, kui võimaldavad meie instrumendid. Need on meie teadusliku nägemise organid; nemad teevad kindlaks meile tuntud maailma ruumilise struktuuri. Et aga samasuguses olukorras on iga muu olend, kes mõnest teisest maailma paigast lähtudes tahaks konstrueerida füüsikat, siis mainitud kitsendus ei olegi tegelikult mingi piirang.

Tegemist ei ole niisiis tagasilangusega meie teaduste subjektivistlikule tasandile, mille järgi tõde on tõde üksnes teatud kindla subjekti seisukohalt. Relatiivsusteooria kohaselt sündmus A, mis Maalt vaadates eelneb sündmusele B, võib universumi mõnest teisest punktist, näiteks Siiriuselt nähtuna toimuda B järel. Tegelikkuse täielikum inversioon on kujuteldamatu. Tähendab see siis, et embkumb, kas vale on meie pilt või Siiriuse asuka oma? Ei midagi säärast. Reaalsust ei moonuta inimene ega Siiriuse subjekt. Asi on selles, et reaalsuse üks iseloomulikke omadusi on evida perspektiivi, see tähendab olla nii orga-

³ Itaalia k: uus teadus. *Tlk.*

niseeritud, et paista eri kohtadest vaatlejatele eri moodi. Ruum ja aeg on füüsikalise perspektiivi objektiivsed koostisosad ja on loomulik, et nad muutuvad vastavalt vaatluspunktile.

Eessõnas minu «El Espectadori» esimesele kõitele, mis ilmus jaanuaris 1916, kui üldrelatiivsusteooria kohta ei olnud veel midagi avaldatud,⁴ esitasin ma lühidalt selle perspektivistliku doktriini,⁵ millele andsin füüsikast kaugemale ulatuva, kogu reaalsust hõlmava haarde. Teen selle märkuse näitamaks, mil määral selline mõtlemisviis on aja märk.

Ja kõige rohkem hämmastab mind see, et mitte keegi ei ole veel hoomanud Einsteini töö seda kapitaalset joont. Nii palju kui sellest on kirjutatud, interpreteeritakse seda suurt avastust — minu teada ilma ainsagi erandita — kui järjekordset sammu subjektivismi teel. Kõikides keeltes ja kõikides sõnastustes on korratud, et Einstein kinnitab kantiaanlikku doktriini vähemalt ühes punktis — ruumi ja aja subjektiivsuses. Pean vajalikuks kindlalt deklareerida, et see arvamus näib mulle relatiivsusteoorias sisalduva mõtte kõige täielikuma väärkäsitusena.

Täpsustagem küsimust mõne napi lausega, kuid võimalikult selgesti. Perspektiiv on kord ja kuju, mille tegelikkus võtab selle suhtes, kes teda vaatleb. Teisalt, kui üks vaatleja asendada teisega sellesamas kohas, jääb perspektiiv samaks. Muidugi, kui puudub subjekt, kellele reaalsus ennast näitab, ei ole ka perspektiivi. Kas see tähendab, et perspektiiv on subjektiivne? Siin peitub valesfimiõistmise võimalus, mis vähemalt kahe sajandi jooksul on eksiteele juhtinud kogu filosoofiat ja koos sellega ini-

⁴ Einsteini esimene publikatsioon oma uue avastuse kohta, «Die Grundlagen der allgemeinen Relativitätstheorie», ilmus veel samal aastal. *Aut.*

⁵ Siit võib jääda ekslik mulje, nagu oleks sündmuste ajalise järjestuse suhtelisus, mida autor eespool kirjeldab, spetsiifiline üldrelatiivsusteooria efekt, tegelikult on see tuntud juba erirelatiivsusteoorias. *Tlk.*

Einsteini teooria tähendus

mese hoiakut universumi ees. Arusaamatuse vältimiseks piisab lihtsast selgitavast näitest.

Kui näeme omaette seisvat piljardikuuli, tajume selle omadustest üksnes värvi ja kuju. Siis aga põrkub teine piljardikuul esimesega. See veereb eemale põrkeimpulsiga võrdelise kiirusega. Sel juhul täheldame kuuli uut omadust, mis enne jäi varjatuks — tema elastsust. Ent võidakse väita, et elastsus ei ole esimese kuuli omadus, sest see avaldub ju üksnes siis, kui teine kuul temaga kokku põrkab. Vastaksime viivitamata, et see pole õige. Elastsus ei ole esimese kuuli omadus mitte sugugi vähemal määral kui tema värv ja kuju, aga see on reaktiivne omadus ehk omadus, mis iseloomustab vastust teise objekti mõjule. Nii ilmneb ka inimese omadus, mida tavatseme kutsuda iseloomuks, tema maneeris reageerida välismaailmale — olukordadele, inimestele, sündmustele.

Seega siis, kui reaalsus astub kokkupuutesse tolle teise objektiga, mida nimetame «tunnetaavaks subjektiks», vastab reaalsus talle *ilmnemisega*. Ilmnevus on reaalsuse objektiivne omadus, tema vastus subjektile. See vastus sõltub pealegi vaateleja olekust, on näiteks erinev, kui vaadata erinevatest taustsüsteemidest. Pandagu tähele, kuidas perspektiiv, vaatepunkt omandavad objektiivse mõtte, kuna seni on neid käsitletud kui deformatsioone, mida subjekt tekitab reaalsuses. Vastupidiselt Kanti teesile saavad aeg ja ruum taas tegelikkuse avaldusvormideks.

Kui lõpmata paljude vaatluspunktide hulgas leiduks tõepoolest üks eriline taustsüsteem, milles tehtud vaatlustele peaks omistama ülima vastavuse tõelisusele, siis tuleks ülejäänuid pidada moonutajateks või «pelgalt subjektiivseteks». Seda uskusid Galilei ja Newton, kui nad rääkisid absoluutsest ruumist, see tähendab, ruumist vaatluspunkti suhtes, mis ei lange kokku ühegi konkreetse kohaga. Newton nimetab absoluutset ruumi *sensorium Dei*, Jumala nägemisorganiks; võiksime ka öelda: jumalik perspektiiv. Aga tarvitseb vaid lõpuni mõelda see idee perspektiivist, mis ei vasta ühelegi kindlale, üheselt mäa-

ratud kohale, kui selgub niisuguse oletuse vastuolulisus ja absurdus. Ei leidu absoluutset ruumi, sest pole olemas absoluutset perspektiivi. Olemaks absoluutne, peab ruum lakkama olemast reaalne — objektide ruum — ja muutuma abstraktsiooniks.

Einsteini teooria annab suurepärase õigustuse vaatekohtade harmoonilisele paljusele. Avardagem seda ideed moraali ja esteetika valdkonda, ja me saame uue võimaluse ajaloo ja elu tunnetamiseks.

Indiviid, tabamaks võimalikku maksimumi tõest, ei pea — nagu aastasadu on talle sisendatud — oma spontaanset vaatekohta asendama teise, eeskujuliku ja normatiivsega, mida tavatseti nimetada «nägemuseks asjadest *sub specie aeternitatis*».⁶ Igavikuline vaatekoht on pime, ei näe midagi, ei eksisteeri. Selle asemel püüdku igaüks olla truu unipersonaalsele imperatiivile, mis väljendab tema individuaalsust.

Sama kehtib rahvaste puhul. Selle asemel, et pidada mitte-euroopa kultuure barbaarseteks, hakkame neid austama kui kõiksusega vastamisi olemise vorme, mis on ekvivalentsed meie kultuuriga. Eksisteerib hiina perspektiiv, millel on samasugune õigustus nagu lääne perspektiivilgi.

3. ANTIUTOPIISM EHK ANTIRATSIONALISM

See tendents, mis oma positiivsel kujul viib perspektivismi, tähendab negatiivsel kujul utopismivae nulisust.

Utopistlik kontseptsioon on niisugune, mis luuakse «mitte ühestki kohast» ja mis kummatigi pretendeerib kehtimisele kõikjal. Relatiivsusteooriat iseloomustava loogilise täpsuse puhul peaks selline lokaliseerimiskõrge tunduma jultumusena. Kosmilises etenduses ei ole pealtvaatajat ilma kindla asukohata. Tahta midagi näha ja mitte tahta

⁶ Ladina k: igaviku vaatevinklist. *Tlk.*

Einsteini teooria tähendus

seda näha täpselt määratud paigast on absurd. Lapsik vastuhakk tingimustele, mida reaalsus meile asetab; võimetus rõõmsal meelel aktsepteerida saatust; naiivne püüe uskuda, et meie viljatud soovid võiksid hõlpsasti selle asemele astuda — need jooned iseloomustavad mõtteviisi, mis praegu on hääbumas, loovutamas kohta teisele, täiesti vastupidisele suundumusele.

Kalduvus utopismi on terve uusaja jooksul domineerinud euroopalikus meelelaadis — teaduses, moraalis, religioonis, kunstis. Vastukaaluks läks tarvis eurooplasele omast ääretut iha valitseda reaalsuse üle, tänu millele Lääne tsivilisatsioon ei lõppenud tohutu krahhiga. Sest utopismi puhul ei ole kõige ohtlikum mitte see, et ta pakub probleemidele — teaduslikele või poliitilistele — lahendusi, vaid midagi halvemat: ta ei aktsepteeri probleemi — tegelikkust — nii, nagu see avaldub, vaid hoopis kehtestab sellele — muidugi *a priori* — suvalise vormi.

Kui võrrelda lääne ja aasia — indialaste, hiinlaste — elulaadi, siis üllatab otsekohe eurooplase vaimne ebastabiilsus idamaise hinge sügava tasakaalu kõrval. See tasakaal näitab, et vähemalt elu ülimate probleemide puhul on Oriendi inimene leidnud reaalsusega täiuslikumalt sobituvad käitumisvormid. Eurooplane seevastu on olnud kerglane elu põhitegurite väärtustamisel, on septsenud neile suvalisi interpretatsioone, mida ikka ja jälle tuleb uutega asendada.

Inimmõistuse hälbimine utopismi saab alguse vanas Kreekas ja selle mõjusfääris hakkab kõikjal hoo-
gustuma ratsionalism. Puhas mõistus konstrueerib eeskujuliku maailma — füüsikalise kosmose või poliitilise kosmose — uskudes, et see on tõeline reaalsus ja peab järelikult hõivama tegelikkuse koha. Asjade ja puhaste ideede maailma lahknevus viib vältimatule konfliktile. Ent ratsionalism ei kahtle, et tegelikkuse osaks selles konfliktis on alla anda. *See veendumus on ratsionalistliku temperamendi iseloomulik joon.*

Loomulikult on reaalsusel üleaurugi tugevust, et vastu panna ideede löökidele. Seepärast otsib ratsionalism väljapääsu: ta mõõnab, et *esialgu* ei saa idee realiseeruda, aga see õnnestub «lõpmatus protsessis» (Leibniz, Kant). Utopism võtab *ukronismi*⁷ kuju. Viimase kahe ja poole sajandi jooksul aeti kõik korda, võttes appi lõpmatuse või vähemalt määramatu pikkusega ajavahemikud. (Darvinismi kohaselt areneb üks liik teisest, kui vaid lükkida vahele mõned aastatuhanded.) Otsekui võiks aeg, too viirastuslik hoovus, lihtsalt kulgedes saada millegi põhjustajaks ja muuta tõenäoliseks selle, mis antud hetkel on mõeldamatu.

Ei mõisteta, et teadus, mille ainus rõõm on hankida tõetruu pilt kõigest olemasolevast, ei või toituda illusioonidest. Mäletan, et minu mõtteviisile avaldas väga suurt mõju üks seik. Palju aastaid tagasi lugesin füsioloog Loebi ettekannet tropismidest. Tropism on mõiste, mille abil on püütud kirjeldada ja selgitada infusooride algelisi liigutusi juhtivaid seaduspärasusi. Läbi häda, korrektsioonide ja täiendustega, on see kontsept kasutatav mõnede seda liiki nähtuste mõistmiseks. Ent oma loengu lõpus lisab Loeb: «Saabub aeg, mil need teod, mida tänapäeval nimetame inimese moraalseteks aktideks, on lihtsalt seletatavad kui tropismid.» See uljas väide erutas mind üliväga, sest see avas mu silmad paljude teiste tänapäeva-teaduse otsustuste suhtes, mis vähem silmatorkaval viisil teevad samalaadseid vigu. Nii et mõiste nagu tropism, mõtlesin ma, mis vaevu suudab tungida sedavõrd lihtsate nähtuste saladusse, nagu on infusooride tõmblused, võib ebamäärases tulevikus olla piisav seletamiseks nii mõistatuslikku ja komplitseeritud nähtust nagu inimese eetiline käitumine! Mis tähendus sellel siis on? Aga see, et teadus peab oma probleeme lahendama nüüd, mitte viima meid kreeka kalendide aega.⁸ Kui teaduse praegused meetodid

⁷ Idee mitte kunagi toimuvast. *Tlk.*

⁸ Mitte kunagi saabuvasse aega. *Tlk.*

Einsteini teooria tähendus

ei küüni tänapäeval universumi mõistatusi selgitama, siis on arukas leida nende asemele teised, tõhusamad. Aga harjumuspärane teadus on täis probleeme, mis jäävad puutumata, kuna nad ei sobi kokku meetoditega. Just nagu oleksid esimesed kohustatud joonduma viimaste järgi, aga mitte vastupidi! Teadus on tulvil ukronisme, kreeka kalende.

Kui raputame end lahti sellest teaduslikust vagatsemisest, mis andunult kummardab juba ette kindlaks määratud meetodeid, ja sirutume Einsteini mõtte poole, siis hoovab meile vastu otsekui värsket hommikubriisi. Einsteini hoiak on kardinaalselt erinev traditsioonilisest. Me näeme teda noore atleedi uhke liigutusega otse probleemide juurde astuvat ja kõige käepärasemat vahendit kasutades neil sarvist kinni haaravat. Sellest, mis teaduses näis defektina ja kitsendusena, teeb tema vooruse ja efektiivse taktika.

Lühike kõrvalepõige selgitab meile küsimuse.

Kanti töödest jääb kõikideks aegadeks püsima suur avastus: kogemus ei ole üksnes meelte poolt edastatud andmete hunnik, vaid kahe teguri tulem. Aistingute hulk tuleb kokku koguda, registreerida, organiseerida korrastatud süsteemi. Selle korra toob tunnetusse subjekt aprioorset. Teisisõnu, füüsikaline kogemus on vaatluse ja geomeetria süntees. Geomeetria on puhta mõistuse poolt väljatöötatud ruudustik; vaatlus on meeleeelundite töö. Iga materiaalseid ilminguid seletav teadus on sisaldanud, sisaldab nüüd ja alati neid kahte komponenti.

Kuid see kompositsiooniline identsus, mis kaasaja füüsika arengu vältel on üha silma paistnud, ei välista kõige sügavamaid muudatusi teaduse enda vaimus. Tööpoolest, kahe koostisosa vahel püsiv seos võimaldab vägagi erinevaid interpretatsioone. Kumb neist kahest peab alluma teisele? Otsustada ühe või teise võimaluse kasuks tähendab kuuluda intellektuaalse suunitluse poolt kahte antagonistlikku klassi. Üheainsa füüsika raamidesse mahub kaks vastandlikku mõtlejatüüpi.

Teatavasti on Michelsoni katsel otsustava eksperimendi tähtsus: füüsiku mõte seatakse siin kahe tule vahele. Geomeetriaseadus, mis proklameerib ruumi muutumatut homogeensust, olenemata selles toimuvatest protsessidest, satub karmi konflikti vaatlusega, faktiga, mateeriaga. Üks kahest: kas materia alistub geomeetriaale või vastupidi.

Selles teravas dilemmas avastame kaks intellektuaalset temperamenti ja näeme nende reageerimist. Lorentz ja Einstein, seistes ühe ning sama eksperimendi ees, teevad sellest vastupidiseid järeldusi. Lorentz, kes selles punktis esindab vana ratsionalismi, peab paratamatuks mõõnda, et materia osaks on alla anda ja kontraheeruda. Kuulus «Lorentzi kontraktsioon» on utopismi imetlusväärne näide. See on füüsikasse üle kantud Poomimängumaja vanne. Einstein otsustab vastupidise lahenduse kasuks. Geomeetria peab järele andma, puhas ruum peab nõtkuma vaatluse ees, peab kõverduma.⁹

Eeldades, et iseloom ei muutu — poliitikasse üle viidud Lorentz ütleks: hävigu rahvad, aga jäägu alles printsiibid! Einstein-poliitik väidaks seevastu: tuleb leida printsiibid, et jääksid alles rahvad, sest selle tarvis printsiibid ongi.

Raske on üle hinnata selle pöörde tähtsust, mille Einstein toob füüsikateadusse. Seni oli geomeetria, puhas mõistus vaieldamatu diktaatori rollis. Tavakeeles on säilinud jälg mõistusele omistatud subliimsest ülesandest: rahvas räägib «mõistuse käskudest». Einsteinile on mõistuse roll märksa tagasihoidlikum: diktaatori asemele astub alandlik instrument, mis iga juhtumi puhul peab tõestama oma tõhusust.

Galilei ja Newton pidasid universumit eukleidiliseks lihtsalt sellepärast, et seda dikteeris mõistus. Aga puhas

⁹ Michelsoni eksperimendist ei järeldu midagi aegruumi geomeetria ega kõveruse kohta. *Tlk.*

Einsteini teooria tähendus

mõistus ei suuda teha muud kui leiutada korrastussüsteeme. Neid võib olla väga palju ja mitmekesiseid. Eukleidiiline geomeetria on üks võimalus, Riemanni oma teine, Lobatševski süsteem kolmas jne. Aga on selge, et mitte need, mitte puhas mõistus ei otsusta, kuidas tegelikkus käitub. Vastupidi, reaalsus selekteerib nendest võimalikest kategooriatest, nendest skeemidest selle, mis tema suhtes on kõige afiinsem. Just seda tähendab relatiivsusteooria. Einstein astub geniaalselt vastu neli sajandit kestnud ratsionalistlikule minevikule ja pöörab ümber sissejuurdunud arusaama seosest, mis eksisteerib mõistuse ja vaatluse vahel. Mõistus lakkab olemast imperatiivne norm ja muutub instrumentide arsenaliks; vaatlus kontrollib neid ja otsustab selle üle, milline neist on otstarbekas. Seega tuleneb teadus vastastikusest seleksioonist puhaste ideede ja puhaste faktide vahel.

See on üks neid jooni, mis kõige rohkem väärrib rõhutamist Einsteini mõtteviisis, sest siit saab alguse täiesti uus hoiak elu suhtes. Kultuur lakkab olemast imperatiivne norm nagu seni, norm, millele meie eksistents peab mугanema. Nüüd tajume nende vahel peenemat ja täpsemat suhet. Elunähtuste hulgast on selekteeritud mõned kui võimalikud kultuurivormid; aga nende võimalike kultuurivormide hulgast selekteerib elu omakorda ainsad, mis peavad realiseeruma.

4. FINIITSUS

Ma ei taha lõpetada seda loetelu süvatendentsidest, mis relatiivsusteoorias nähtavale tulevad, viitamata kõige aredamale ja ilmsemale.

Kui utopistlikus minevikus korrastati kõik ruumilise ja ajalise lõpmatuse kontseptsiooni abil, siis seab Einsteini füüsika — kooskõlas ka hiljuti loodud Brouweri ja Weyli matemaatikaga — universumile piiritulpi. Einsteini

maailmal on kõverus, ja seega on ta suletud ning lõplik.¹⁰

Neile, kes usuvad, et teaduslikud doktriinid sünnivad spontaanse genereerimise teel, kui vaid avada silmad ja mõistus faktide ees, on see innovatsioon tähtsusetu. See taandub seni maailmale omistatud kuju modifitseerimisele. Aga niisugune oletus on vale: kui ilmsed näiksidki faktid, millel teaduslik doktriin baseerub, ei sünni ta ilma mõtte-laadi selge predispositsioonita. Tarvis on mõista meie mõtete geneesi kogu delikaatset kahepalgelisust. Ei avastata muid tõdesid kui need, mida ennakult otsitakse. Ülejäänute suhtes, kui ilmsed need ka poleks, jääb vaim pimedaks.

See annab erilise tähenduse tõsiasjale, et äkki hakatakse füüsikas ja matemaatikas märgatavalt eelistama lõplikkust ja suure vastumeelsusega suhtuma lõpmatusse. Kas saab olla veel radikaalsemat erinevust kahe mõtleja vahel, kui ühe kalduvus kujutleda universumit piiramatuna ja teise soodumus tajuda maailma enda ümber tõkestatuna? Käsitus maailmaruumi lõpmatusest on üks neid grandioosseid ideid, mille lõi renessanss. See põhjustas südamate pateetilist kaasavoogamist ja Giordano Brunole sai selle idee pärast osaks julm surm. Kogu uusaja jooksul, Läänemaailma inimese püüdluste varal, on see lõpmatu kosmiline avarus tuiganud otsekui mingi maagiline taust.

Nüüd äkki piirab maailm ennast, saab ümbritsevate müüridega aiaks, suletud ruumiks, interjööriks. Kas ei vihja see uus kosmiline tegevusväli kogu harjumuslikule vastanduva elustiili tekkele? Meie lapselapsed alustavad eksistentsi selle kujutlusega ja nende suhtumine maailmaruumi on meie omaga võrreldes vastupidine. Selles lõplikkusesoodumuses ilmneb selgesti piiride kindlakstegevise, hoolika täpsustamise tahe, antipaatia ebamääraste

¹⁰ Lõpmatust kimbutatakse Einsteini süsteemis kõikjal. Nii näiteks annulleeritakse lõpmatute kiiruste võimalus. *Aut.*

Üldrelatiivsusteooria ei välista lõpmatu universumi võimalikkust. *Tlk.*

Einsteini teooria tähendus

superlatiivide vastu, antiromantism. Kreeka mõtlejad, «klassikud», elasid samuti piiratud universumis. Kogu kreeka kultuuri läbib lõpmatusepelg ja ta püüab leida *metron*'it, mõõtu.

Oleks siiski pealiskaudne arvata, et inimmõistus suundub uue klassitsismi poole. Igasugune neoklassitsism on alati olnud tühine. Klassik otsib piiri, kuid sellepärast, et ta pole piiramatust kunagi kogenud. Meie juhtum on vastupidine: piir tähendab meile amputatsiooni, ja suletud ning lõplik maailm, milles nüüd hakkame hingama, tundub paratamatult universumi kõndina.¹¹

¹¹ Tuleks veel peatuda kahel momendil, et üldpilt relatiivsusteooria loonud mõtteviisist saaks täielik. Neist üks on hool, millega rõhutatakse *pidetusi* reaalsuses, võrreldes mõttemaailmas viimastel sajanditel domineerinud pidevuslembusega. See *diskontinuiteetsus* viidutseb korraka nii bioloogias kui ajaloos. Teine, vahest kõige olulisem moment on tendents loobuda *kausaalsusest*, mis varjatud kujul toimib Einsteini teoorias. Füüsika, mis algas *mehaanikana* ja sai seejärel *dünaamikaks*, kipub Einsteinil muutuma pelgaks *kinemaatikaks*. Mõlemat momenti on võimalik käsitleda üksnes keeruliste tehniksismide abil, mida olen püüdnud tekstist välja jätta. *Aut.*

Siin tehtud viited kvantteooriale ei ava selle tegelikku vahetorkorda relatiivsusteooriaga. *Tlk.*

«Vanemuise lahkumine»

ATENTAATOR

Johannes Urzidil

Tõlkinud Heli Kukk

1914. aasta 28. juuni poliitilisele pikselöögile mõeldes kerkib mulle aina tahtmatult silme ette üks hilisem sündmus, mis mind kaks aastat pärast Sarajevo mõrva peategelasega kummalisel kombel kokku viis. 1916. aasta suvel saadeti mind rügemendist mõneks ajaks Theresienstadti garnisonihaiglasse. Praegu teab kogu maailm, mida see nimi tähendas veerandsada aastat hiljem: õuduste keskus, üks traagilistest vahepeatustest lugematutele süütutele inimestele piinarikka hävingu teel. Aga aastal 1916 polnud Theresienstadti nimel veel seda hirmuäratavat kõla. Paiknedes Egeri sõbralikul suudmekohal, oli 1780 ehitatud, aga umbes saja aasta pärast maatas tehtud kindlus küll veel ulualuseks Austria sõjaväeosale, ent ka kaheksale tuhandele tšehhi ja saksa tsiviilelanikule, kes end dekoratiivsete väravate ja vallide, vanade kantside ja kraavide varjus üsna mõnusalt tundsid. Nii et tegemist oli õieti avatud linnaga. Kindlustusrajatised olid alati olnud siiski ka riigi- või sõjaväevanglad. Kuulsaim vang oli seal kunagi olnud vapper vürst Alexandros Ypsilanti,

Der Attentäter. — J. Urzidil. Bekenntnisse eines Pedanten: Erzählungen und Essays aus dem autobiographischen Nachlass. Zürich — München, Artemis, 1972, S 22—29.

kes 1821 tahtis Vene abiga vabastada Kreekat türklaste käest, mis tal aga ebaõnnestus, ja Austria kui Türgi liitlane hoidis teda vangis mitmetes türmides, sealhulgas ka Theresienstadtis. Kui ma sinna 1916. aastal saabusin, oli sel kindlusel seega juba pikemat aega teatud laadi ajalooline side Balkani ja Idaga.

Minu viibimine Theresienstadtis seisnes ootamises ja ringiuitamises. Tollal oli seal erinevate sõjaliste ehitiste vahel igasugu aiasoppe. Üks säärane oli ühendatud garnisonihaiglaga (seda nii muuseum: nagu mulle räägiti, oli seal haigla ka natside ajal). Üks osa sellest haiglaaiast — või õigemini sellest juhuslikke puid täis istutatud hoovist — oli vabalt ligipääsetavast alast eraldatud tugeva raudvõrega. Võre taga võis aga iga päev teatud kellaaegadel näha ringis jalutamas kindluses kinnipeatavaid vange, kui võrd nad arstliku järelvalve alla kuulusid. Kohe esimesel päeval, ilma et ma ise midagi oleksin küsinud, pööras keegi mu tähelepanu ühele neist vangidest.

«See on Prinkip, troonipärija mõrvar.»

Muidugi silmitsesin ma toda nähtust suurima tähelepanuga. Ta oli kõhetu noor mees, kaldus käimisel ettepoole, nagu oleks tal pea tina täis, tema kahvatul, peaaegu sinakal näol oli ilmne surmahaiguse vari, mis ta ka mõne aja pärast hauda viis. Vaatasin teda ainiti, olin veendunud, et suudan ta pilgu endale pöörata, tema kolmandal möödumisel see tõepoolest õnnestuski, sest äkitselt tõstis ta veidi oma rasket pead ja vaatas mulle otsa. Võre taga polnud ta minust kaugemal kui umbes kaks meetrit. Kuid tema pilk polnud sugugi selline, nagu oleks oodanud; mitte musterfanaatiku läbilõikav vaade. Oli tunne, otsekui oleks mind oma pilguga riivanud Rilke tiiger Jardin des Plantes'is:

Tal trelle nähes raugus rusub lauge,
kui oleks tühjumas ta vaate tuum.
Kõik trelle täis — nii lähene kui kauged —
ja taga trellide vaid tühi ruum.

(Tõlkinud Ants Oras.)

Siis viidi ta ära. Sest ajast nägin teda iga päev. Olin minutipealt kohal, kui vangid oma ringkäiku alustasid. Muidu nii igavas linnas, kus pidin ootama otsust oma edasise saatuse kohta (rinne, marsipataljon või tagala), veetsin aega sellega, et passisin momenti, mil tuleks Prinkip ja heidaks mulle pilgu läbi võrevarbade. Ta tegigi seda iga kord. Ta näis olevat sellega harjunud: nägema mind kindlas kohas seismas. Nii kujunes iseäralik hääletu suhtlus. Püüdsin uurida, mis on varjul ta näojoontes: kuidas õieti võiks olla loodud säärane inimene, kes oli saanud maailmatulekahju vallapäästvaks instrumendiks, kas oli ta täiesti rahul juhtunuga või kas ta üldse oma teo koletlislikku ulatust kõige vähemalgi määral aimas. Kui ta aga minu poole vaatas, sündis see vähimagi muutuseta näoilmes. Ka mina ei pilgutanud silmagi. Ja ometi näis salapärane kontakt olevat loodud, mitte just hädaohutu kontakt, sest Gavriilo Prinkipi kannul käisid alati kaks valvurit, kes teda täpselt silmas pidasid. Aga mida rohkem ma teadlikult pingutasin, et mu näoilme ei muutuks, seda raskemaks see läks, nii et lõpuks astusin erutatult võre ette, kartes, et äkki liigutan tahtmatult suud või silmi, mida võiks märguandena tõlgendada ja mis võiks vangi tema rammetusest üles ehmatada ja vastama panna. Tagajärjed oleksid olnud minu jaoks ettenägematud. Sellest hoolimata tõmbas mind ikka jälle uuesti tolle võre juurde, mõrvarit vaatama.

Kui ma nüüd järele mõtlen, siis tean muidugi, et see ei sündinud mitte sellepärast, et just tema oli too eriline mõrvar, vaid et vürstimõrva tagamaadel toimis isenesest midagi palju enamat kui mingi aktuaalne, kindla isiku vastu suunatud poliitiline eesmärk. Siin kehastus *de profundis* ülespürgiv mäss autoritaarsuse vastu üldse, võimu vastu, mille palja olemasolu tõttu tunneb nõrgem ennast allasurutuna. Prinkip kuulus rühmitusse «Narodna Odbrana», mille suurserbia natsionalism oli vaid vallapääsuvahendiks sügavamale, oma olemuselt amorfsele vastuhakule. Gavriilo Prinkipist poleks saanud kunagi

raamatupidajat, kelle suurimaks teoks oleks teise raamatupidaja tütrega soetada järjekordset raamatupidajat. Oli ta üldse Gavriilo Prinkip? Ta oli too, kelle kohta Shakespeare'i kuningadraamade tegelasnimekirjades seisab anonüümselt «mõrvar». Kas see Prinkip oli siis tolle erts-hertsogi Franz Ferdinandi tapnud? Mis oli mässu tõstnud mille vastu?

Maailma ajalugu ei saa nii lihtsalt jagada isiklikuks ja päevapoliitiliseks. Oma suures avamängus «Sõja ja rahu» teisele osale näitas Tolstoi, et põhimõtteliselt ei võidelnud teineteise vastu mitte Napoleon ja Kutuzov, vaid et käimas olid salapärased ning seletamatud hiigeliikumised esmalt läänest itta, siis idast läände nagu ammustel aegadel vastupidises järjekorras pärslaste ja kreeklaste puhul. Nimelele Xerxes, Dareios või Aleksander jääb nii vaid sümboolne tähendus. Neisse koondus kaugele üle üksikisiku ulatuv müstilne vastutus. Aga selline irratsionaalsus moodustab alati ühe osa reaalsusest, kui mitte just tema peamise tõukejõu. Ummikusse jookseb selline ajalookäsitus, kus pidevalt üritatakse seletada reaalsust ainuüksi materiaalsete «faktidega», niisamuti ja vaat et veel enamgi kui säärane, kus tähendus on üksnes müstilistel imponderabiilidel. Sest atentaati — see on nüüd põhimõttelist laadi väide — ei korralda eales vaid mõni üksildane fanaatik, mõni eksiteele viidud erak ega mitte ka üksnes rühm amokijooksjatest vandenõulasi või heroilisi idealiste (nagu türannitapjate Harmodiose ja Aristogei-toni puhul). Jõud, mis on teoksil, ulatuvad kaugele taha, sügavale põhjustesse, kõrgele avarustesse, hõlmavad terve ajastu fenomene, ajastu, mis koondub ühesse vandeseltslasse või heerosesse või hullumeelsesesse — nimetatagu teda kuidas tahes —, keda tabab tema saatus nagu kuul, mis ohvrile suunatuna rikošetina tagasi põrkab.

Võrevarbade ees käis mul läbi pea küsimus, kuidas üldse saab seostada seda võre taga kõndivat murtud olendit, kes mulle nüüd pilgu pöörab, tema üksiktegu, koletilike ülemaailmsete tagajärgede ja kogu inimkonna

katastroofide ahelreaktsiooniga. Oks väljapaistev juudi tark, Schemarja Levin, rääkis mulle kord Prahast hõmmastavast talmudi õigusemõistmisest. Selle järgi ei võinud süneedrion (juutide kõrgem kohus) süüdistust esitada enne, kui süüdistatava süü on sedavõrd üksmeelselt veendunud, et ka mitte kõige väiksemat kahtlust enam ei teki. Siis nimelt ületavat toimunu määr igasugused võimalused maiseks kohtumõistmiseks, mis süü hiiglaslike mõõtmete korral selle peaks usaldama jumala kohtu hoolde. See pole muide mitte üksnes juutide, vaid üldse laiemalt antiigi lõppjärelendus. See mõte on mind tihti kummitanud, alati seoses apostli lausega (Ro 6, 14): inimkond ei ole käsu all, vaid armu all.

Kui seisin viimast korda võre ees — ise ma seda ei teadnud, et viimast korda — ütles keegi mu selja taga: «See on Prinkip. Üles oleks pidanud ta pooma.» See, kes seda ütles, arvas ilmselt teadvat, missugune peaks olema maine õigusemõistmine; ta arvas seda paremini teadvat kui talmudi kohtunikud ja ka paremini kui keiser Franz Joseph. Ta oli selles kindel, et Prinkipi nimeline mees oli tapnud Franz Ferdinandi nimelise ertsheertsogi. Ta oli selles läbinisti veendunud, et selles sündmuses pole tema ise mitte mingil moel kaasosaline või, mis veel hullem, kaassüüdlane. Sellega oli asi tema jaoks ammendatud. Sest tema jaoks oli maailm lihtne. Jaa, väga lihtne oli maailm. Samuti oli ta veendunud selles, et tema või temasarnased on ühel päeval kutsutud ja seatud seda maailma valitsema.

JOHANNES URZIDIL (1896—1970) sündis Prahast, Austria-Ungari keisririigi provintsilinnas, 43-aastaselt oli ta sunnitud põgenema sealtsamast, Tšehhoslovakkia pealinnast, et enam mitte kunagi tagasi tulla. Kuid sajandilguse Prahast saab tema kirjandusliku loomingu peategelane. Seda kaugel teisel pool ookeani, Ohendriikides, kus 1956. aastal ilmub tema esimene olulisem jutustustekogu «Kaotatud armsam» («*Die verlorene Geliebte*»). Oma literaaditegevust alustas Urzidil küll Prahast, avaldas luuletusi, rohkesti kirjandus- ja kunsti-

arvustusi ajakirjanduses; arvestatavaks kirjanikuks kujunes ta siiski alles emigratsioonis. Jutustustes kirjutab ta mitmeid kordi läbi iseenda lugu. Ta meeliskangelaseks on poiss, kelle isa on sakslasest raudteeametnik, juuditarist ema varakult surnud, mõnes jutus on tegelaste hulgas ka võõrasema, poolvennad-õed, ning muidugi eelkõige Praha. Praha kui kodulinn neljasaja tuhandele tšehhile ja neljakümne tuhandele sakslasele. Praha vaese ametniku poja, kuid siiski võimu esindava vähemuse vaatenurgast. Ameerikas elava, vananeva, heas mõttes pedantse sakslase (pedantsust ülistab ta jutustuses «Ohe pedandi ülestunnistused») nostalgiline mälestuste Praha. See, mis Urzidilile võõrsil veel jäänud on, see on ta emakeel. Suhe sellesse on eriline. Urzidili saksa keel on paindlik ja rikas. Ole 70-aastane kirjanik on tõsiselt pahane, kui ameerika ajakirjandus teda «saksa keeles kirjutavaks tšehhiks» nimetab. Seepeale arvab Urzidil, et pigem oli Schiller saksa keeles kirjutav švaab kui Rilke, Kafka, Max Brod, Franz Werfel või tema ise saksa keeles kirjutav tšehh. Oma kuulsatest kaaslinlastest on Urzidil kirjutanud korduvalt esseid ja artikleid, eriti Kafkast. Johannes Urzidili looming sisaldab luuletusi, esseid, jutustusi, kirjandus- ja kunstikriitikat ning kaks romaani. Romaani žanrimääratlusega on ka teos «Goethe Böömimaal» («Goethe in Böhmen»), mille esimene variant valmis juba Prahast; Goethe paelus Urzidili elu lõpuni.

Oma jutustustekogumikke avaldas ta Münchenis ja Zürichis, nii tuli tunnustuski Euroopast: 1957 rahvusvaheline Charles Veillon'i auhind, 1964 Austria riiklik kirjanduspreemia.

Ise on ta enda kohta kirjutanud, et sisemiselt tundis ta end seotud olevat kristluse, juutluse, austerluse, saksluse, saksa böömluse ja ameerika demokraatiaga. Siia juurde veel Praha saksa vabamüürlaste loož, kus ta aktiivselt tegutses 1938. aastani. See oli pinnas, kust on pärit Johannes Urzidili looming.

Heli Kukh

KAHEKESI PILDI EES

Mati Unt

(Sisenevad.)

— Vaata!

— Issand, mis on?

— On selge, et Lembit Sarapuu on maalinud muu hulgas ka sarapuid oma pildil «Seltskond pargis» (1984), sest mis muud põõsad need ikka foonil on? Kindlasti oli ta omaenda nime lummuses, kui seda pilti tegi.

— Millal sa viimati seda pilti nägid?

— Eks ikka samal aastal, kui ta maaliti, või mõni kuu hiljem, ehk siis 1985? Pärast olen vahel vaadanud mustvalget reproduktsiooni, hästi pisikest. Ja ka seda mitte tihti.

— Ja ometi räägid sarapuudest? Praegugi?

— Muidugi, sest ei maksa peljata esimesi assotsiatsioone. Las nad olla liiga otsekohesed. Aga ausalt öeldes pole need sarapuud või mitte-sarapuud seal Sarapuu pildil tõesti mitte kõige tähtsamad. See oli lihtsalt mõeldud dialoogi efektseks alguseks, et varjata oma vaimset tühisust.

— Oled sa siis tühi, ja on sul midagi veel varjamata?

— Mõtlen ise: on 1988. aasta suvi, eesti ühiskond on ärrganud, ja ma ei tea õieti kedagi, kes selles ärkamises ei osaleks. Noh, läheneb september, kõik võib veel muutuda, ja vahel tuleb mure, et kuhu jääb Sarapuu pilt, kui alga-

vad ma ei tea mis asjad, millest meil pole praegu õieti täit ettekujutust. Aga et peaaegu kõik on võimalik, selles pole mitte mingit kahtlust. Palume jumalat, et see meist isiklikult mõõda läheks, olgu ta siis hea või halb. Räägime parem Sarapuu pildist. Kasvõi sellepärast, et millestki rääkida, et see vaikus poleks nii talumatu.

(Mõlemad kuulatavad.)

— Kuulsid?

— Ei.

— Võib-olla mulle tundus.

— Misasi?

— Koer haukus.

— Las ta siis haugub. Ärme müstifitseerime. Ärme kuulame. Vaatame Sarapuu pilti.

— Vaatame ja räägime. Mees seisab pargis, pea peal. Loobunud oma *ego*'st.

— Kas see park on *hortus conclusus*?

— Issand jumal, ei. Ma ei näe mingit tara!

— Kaugemal võib olla okastraat.

Kahekesi pildi ees

— Kui oleks, oleks ta ka maalitud. Mida maalil ei ole, seda ei ole. Ära otsi pildilt omaenda unistusi ja hirme. See on Sarapuu, mitte sinu pilt. Mõnd huvitavad need kolm naist. Niikuinii ei saa me iialgi täpselt teada, kas niisugustel naistel oli Sarapuu elus, tema eraelus mingisugune tähendus, ja kas nad on portreeliselt täpsed. See polegi oluline, ehkki autobiograafilist elementi ei saa kuskil ega kunagi eitada, ja mis tast tühjust ikka eitada. Kuid oleme ausad: parempoolne naine usub veel millessegi. Ta on eksalteeritud sõna otseses mõttes. Ta žest on aktiivne. Võiks isegi arvata, et ta räägib pea peal seisva mehega. Ta võib olla nii eitav kui ka jaatav. Ta võib öelda: seisa veel! Või: aitab juba! Või: kas sa mõistad, et ma sind armastan? Või: ega mulle pole oma armastust vaja tõestada nii primitiivsete vahenditega!

— Ja mees ei kuula teda?

— Ta on seda kõike ammu kuulnud. Ega ta loll või kurt pole.

— Kust sa tead?

— Loll ei oleks iial sellises asendis.

— Millises?

— Sõltumatus.

— Mis nõuab omakorda ikkagi pingutust!

— Mitte sellelt mehelt. Ta on harjunud olema pahu-
pidine ja lihtne. Teine naine aga . . .

— Oota, kumb meist nüüd räägib?

— Kumb enne rääkis?

— Mina. Mulle meeldib teine naine, keskmine. Temasse võiks armuda. Sest ta ei tea, kas ta armastab või mitte. Ta lubab seda ja teist. Ta pole praegu entusiastlik . . . Ta mõtleb, mõtleb . . .

— Aga kellele?

— Pea peal seisvale mehele.

— Ta mõtleb, et mees on nagu purskkaev?

— Küllap! Vesi on vägivaldselt ülespoole purskama pandud, aga ta langeb tagasi, tänu raskusjõule. Mees on

vabatahtlikult vastupidi, ta võiks langeda, aga veel ei lange. Jumal teab, võib-olla ei lange üldse.

— Ega pilt pole lugu! Mis sa mind lollitad? Pilt pole lugu!!

— Mis? Ah jaa. Sul võib õigus olla. Kuid jätame keskmise naise, kelle saladust me niikuinii lahti mõtestada ei oska, ja võib-olla on paremgi. Kuid vasakpoolne naine teab, mis ta tahab. Täpsemalt: ta teab, mida ta ei taha. Ta ei taha pea peal seisvat meest.

— Miks?

— See pole meie asi. Oleme vaid isiksusetud, isegi isikupäratud, ebaisikulised diskuteerijad, meid võiks nime-
tada lausa Jüriks ja Mariks, seetõttu ei tea me nendest tasapinnalistest kujudest midagi. Aga kolmas naine vaatab meid, löö või nui lõhki.

— Kus see nui on?

— See on piltlikult öeldud. Igal juhul vaatab kolmas naine meid. Mitte meest.

— Ta võib-olla ütleb: näete, kus on tore mees, tehke teie järgi.

— Ei ütle! Aga kuhu sina õieti praegu vahid?

— Üha rohkem mõjuvad mulle keskmise naise jalast võetud kingad.

— Eks mullegi, kuid me oleme sellest teemast juba üle, me oleme kolmanda naise juures, kes vaatab meid.

— Mitte meid, vaid Sarapuu.

— Kuidas nii?

— Sarapuu ju maalis selle pildi.

— Meie seisime Sarapuu selja taga.

— Võib-olla Sarapuud ei olnudki?

— Ja meie maalisime?

— Jah. Olime eufoorias ja saime sellega hakkama!

— Kus tema, see Sarapuu siis oli?

— Sarapuupõõsastes. Sõi pähkleid. Peidus! Hämaras! Itsitas pihku!

— Ja meie maalisime?

Kahekesi pildi ees

— Just. Ning siis on kõik kohe oma kohal. Kolmas naine ütleb meile oma pilguga, kogu oma olemusega, kogu oma nukrusega: «Ärge maalige, Sarapuu teeks seda palju paremini, uskuge mind. Aga teda ei ole, ma ei tea, kus ta on, ja molberti taga olete teie, kes sinna üldse ei kuulu, ja nii jääb meist vale pilt, ja meie meeski seisab mõttefult, ohverdab end asjatult, ja meie elu möödub, ja me nārbume, ilma et me saaksime õieti maalitud või õieti olnud, oldud või armastatud! Kas kuulete!»

— Peame āra minema...

— Et mitte ilmaasjata sõimata saada.

— Kes seda ikka tahaks.

— Mitte keegi.

— Mitte, mitte keegi. Jah.

— Aga ākki seisab Sarapuu ise pea peal? (*Paus.*)

On vist aeg?

— Jah, läheme āra. Ootame sūgist. Uusi protsesse ūhiskonnas. Imet. Jumalat või ingleid. Või muud? Eks?

— Ja muud.

— Suleme vaikselt ukse.

(*Sulevad ukse.*)

— Kuule, vaata läbi lukuaugu, kas mees seisab ikka pea peal.

— Ah, jāta jama. Vaata, kui ilus õhtu on õues.

— Jah, lausa lummav.

— Need linnud. Kui laiad tiivad.

— Ja loomad ka. Pāhklikarva kasukates.

/August 1988/

EETIKAMUDELITE TOIMEMECHANISMIDEST

Rein Raud

1

Alustan veidi kaugemalt: me võime iga teadust käsitada kui teatavat viisi tegelikkust vaadelda ja selgitada. Ning iga teadus sisaldab oma lähtetingimuse — füüsika vaatleb tegelikkust kui kehade liikumist ja omavahelisi suhteid, keemia kui ainete segunemist, matemaatika kui arvudes väljendatavate suuruste hierarhiat. Sõnades võivad teadused ju väita, et igaüks neist uurib ainult teatavat osa reaalsest maailmast, kuid tegelikult on igaühel neist kõikehõlmavad sihid. Neid annab ära ühine eesmärk — selgitada välja tõe. Praeguse filosoofia valguses on küll absoluutse või objektiivse tõe kui sõnastatava sihi taotlusest juba loobunud (asemele näib tikkuvat rakendatavus ehk «tehnoloogiline imperatiiv»), ent tagaplaanil on tõeigatsus ikkagi alles jäänud. Reaalteadustes on tõe kujunenud hierarhiliseks mõisteks: Einsteini füüsika on tõe teisiti kui Newtoni oma, Lobatševski geometrias ei kehti Eukleidese väited, samuti nagu Eukleidese geometrias Lobatševski omad — kumbki on tõe oma tasandil ja oma piirides.

2

Vastukäivate tõdede integreerimine on üks uuema aja teaduste märkimisväärsmaid saavutusi mõtteviisi arendamise vallas. Selle asemel, et uued ja praktilise elu seisukohalt küllalt abstraktsed tõed hakkaksid nn teaduslikku maailmapilti kõigutama, on nad seda hoopis tugevdanud, kusjuures käibeteaduse positsioonid on jäänud samaks, mis tööstusühiskonna algaegadelgi. Erinevate tõdede kooseksisteerimine mõtlemises pole ju iseenesest uus: siit kumab läbi Averroese loogika, mis eristab teoloogilist ja filosoofilist tõe ja seega ka kahte maailma, millest ühte peab uskuma, teist aga võib ratsionaalselt tunnetada. Ärgem unustagem, et XII sajandil oli teoloogia juhtiv teadus ning ilmutuslik tõe võrdväärne näiteks praegu keeruliste ja tinglike eksperimentide abil leitava tõega, filosoofia arutluskäik aga lähtus pigem inimese mõistusest ja sellele vahetult kättesaadavast reaalsusest. Nõnda siis võiksime praegu võrrelda Lobatševski geomeetriat ja Einsteini füüsikat Averroese ilmutusliku tõega, praktilises elus kehtivaid Newtoni ja Eukleidese seadusi aga filosoofiliselt ja ratsionaalselt tuletatavate mõtlemisreeglitega.

3

Teadusele on ühtse maailmapildi säilitamine kahtlemata kasulik, sest ainult nii võib ta endale kindlustada tõeläheduse monopoli, isegi kui sel tõel praktilisele mõtteviisile erilist mõju ei ole ega saagi olla. See käib muidugi reaalteaduste kohta, mis vajavad seda monopoli oma enesetunde kohendamiseks, tasakaaluks rakendusliku orjuse vastu, millesse tootev ühiskond neid surub. Kõrgema teooria sügavutiminekü oreoolist langeb osa sära ka käibeteadusele, mis muudab oma mõjusfääri sattunud üksikisiku elutingimusi järjest mugavamaks ning inimese kui liigi väljavaateid järjest ähmasemaks. Reaalteaduse

huvides on tõe monopoli võimalikkus üle kantud ka humanitaarteadusse, kus erinevad teooriad on nende olemust ignoreerides samuti surutud hierarhiliistlesse suhetesse: eelmiste ajajärkude kultuurikäsitlused on kuulutatud vananenuks üksnes seetõttu, et nende objektid ei kujuta endast enam elavaid tervikuid, vaid on oma kontekstist välja rebitud ning uues raamistikus sobivale kohale surutud üksiknähtuste kogu.

4

Samas on täiesti võimalik ja kultuuri seisukohalt loomulik ka vastupidine mõtteviis: tunnistada kõik vastu-käivaid tõesid sisaldavad filosoofilised ja reaalteaduslikud teooriad kunstiteosteks. Sellisel juhul ei peaks meid enam huvitama nende tõesus või tõelähedus, vaid üksnes nende ilu ja vastavus meie esteetilistele tõekspidamistele. Sõna «esteetika» saab selles rollis muidugi märksa laiema mõtte ning võimaldab meil läheneda igasugustele mõttesüsteemidele ainult nende endi reegleid arvestades, ajaloolisest kontekstist eraldatuna, s. t sellises vormis, nagu me mineviku kultuurinähtustega praegu üldse kokku puutuda võime. Ka selline lähenemine ei ole põhimõtteliselt uus, näiteks alustas Jacob Burckhardt oma raamatut «Renessansikultuur Itaalias» osaga «Riik kui kunstiteos», ning teiselt poolt mahub kõige uuemas esteetikas kunstiteose mõiste alla kaugelt rohkem, kui mina sinna tingimata paigutaksin. Igatahes kuuluvad esteetika valdkonda kõiksugu muude teooriate kõrval ka erinevad võimalikud esteetikad selle sõna kõige laiemas mõttes.

5

Esteetiline lähenemine mõtlemissüsteemidele on eetilisel neutraalne. See on paratamatu, sest vastasel korral rikuks ta kunstiteose n-õ loomulikke õigusi. Kuid see ei tähenda veel, et ta välistaks eetilised hinnangud enda

Eetikamudelite toimemehhanismidest

kõrval või kohal, pigem ta eeldab neid, erinevalt muide teaduse loogikast, mille kujukamaid väljundeid eetika tasandil on ehk sotsiaaldarvinism. Esteetiline lähenemine eeldab, et inimese iga tahtlikku tegu võib teatud tingimustes käsitleda kui tema eneseväljendust ning igasugust eneseväljendust võib vaadelda potentsiaalse kunstiteosena (algsemal kujul on see mõte väljaloetav juba näiteks Croce esteetikast), nagu füüsika vaatleb tegelikkust kehade liikumisena. Kuid kuna iga inimese tahtlik tegu seab ta teatud suhetesse või muudab tema juba olemasolevaid suhteid ümbritseva maailmaga, sealhulgas teiste inimestega, kannab see ka eetilist laengut. Seda tunnistamata võtaks esteetika ka endal pinna jalge alt, sest kui mõtlemisel poleks üldse mingeid suhteid tegelikkusega, ei saaks talle ka väljastpoolt läheneda.

6

Oskan näha vaid kahte peapõhjust, miks humanitaarsed, s. t inimese poolt loodud ja tema enda poole tagasi suunatud teooriad üldse on teaduste hulka sattunud. Kõigepealt tuleb täpsustada, et väljaspool euroopa või vähemalt indoeuroopa kultuuriringi ei pruugi see üldse nii olla: iseseisvalt arenenud Kaug-Ida matemaatika näiteks ei paigutu samasse lahtrisse, kuhu seal mahuvad kas või ajalugu ja see, mida me võiksimme nimetada psühholoogiaks. Humanitaarteooriad on muutnud teadusteks eelkõige antiigist lähtuv inerts, mis on mõnede keskaegsete ja hilisemate lisanditega epistemoloogias seni valdav. Selle loogika järgi kehtivad samad n-õ esteetikareeglid nii loodust, ühiskonda kui inimvaimu käsitlevates teooriates, mis kõik kokku moodustavad ühise maailmapildi. Antiik-Kreekas oli pea iga teadlane universaalselt orienteeritud ning mahutas oma süsteemi kõiki «teaduse» valdkondi puudutavad seisukohad. Musternäiteks on muidugi Aristoteles, kelle mõju järelmaailmale on just selle koha pealt ilmselt tugevaim. Tema oli ka esimesi, kes paigutas

etika ja tavamõistes esteetika ühemõtteliselt teaduste hierarhiasse, kus nad pidid sealtpeale «Organoni» üldesteetika reeglitele alluma.

7

Teine põhjus on humanitaarsete, eriti filosoofiliste teooriate lähedane seos inimese ja ühiskonna vaheliste suhete reguleerimisega. Kuna teadus on algusest peale tõde otsinud, lubab filosoofia muutmine teaduseks tema rakenduslikel tahkudel kunstivaimususest kõrgemat autoriteeti nautida. Kõik eri ajastutel toimunud eetikamudelid on olnud filosoofiliselt põhjendatud, juhul kui vastavas ühiskonnas oli filosoofia või selle analoog olemas. Selline olukord on muidugi ohtralt produtseerinud ka tehislukku, apologetilist filosoofiat, n-ö filosoofilist kitsi, mille järele on nõudmine seda suurem, mida ebakindlamalt end tunneb kehtivat eetikamudelit kaitsma kutsutud ja seatud võim. Ent ka suhteliselt inimsõbralikes ühiskondades on filosoofia teaduse staatuse eest ikka ja jälle pidanud lõivu maksma. Näiteks on tal tulnud kõikehõlmavate tõdede otsingul inimesest üha enam eemalduda, et siis vahesihte leides või kehtestades need talle jõupositsioonilt teadmiseks anda. Ühe filosoofi teooriat on lubatud arvustada ainult teisel filosoofil. Paradoksaalselt on käsitus inimese olemusest tõstetud inimesest kõrgemale.

8

Eetikakontseptsiooni möödapääsmatus tuleneb sellest, et reeglina ei jäta ükski ühiskond inimesele valikuvabadust, kas temaga liituda või mitte. Seetõttu seisab etika samas süsteemis kehtivatest esteetikareeglitest lahus — need on eetikamudeliga paratamatult mingil määral seotud, kuigi mitte talle alluvad, ega suuda teda seetõttu väljaspool konteksti hinnata muidu kui ainult kõige abstraktsemal tasandil. Üldiselt aga võib eetikamudeleid

vaadelda esteetika lähtekohtadelt samuti nagu esteetikat eetiliste väärtuste seisukohalt. Kummalgi poolel jätaaksin teisest puutumatuks ainult põhimõistete sisu. See pole küll paratamatu, kuid mõnes mõttes siiski mõistlik: lähenedes «hea» ja «kurja» teooriatele puhtesteetiliselt, võime tahtmatult tunnistada mõne vastuvõetamatu teooria teistest väärtuslikumaks, täpselt nagu «ilu» kõige laiemas mõistes eetikahierarhiasse paigutades seada oma mõttekäigule liiga karmid piirid. Pisut teist loogikat kasutades on mineviku mõtlejad teinud küll nii seda kui teist, meenutatagu näiteks Nietzsche eetikat ja Lenini esteetikat. Küll aga jääksid meile vabaks «hea» ja «kurja» genees ning «ilu» ühiskondlik rakendus. Mõistete endi puutumatust kaitseb ka teadmine, et nad on suhtelised, et iga mudel omistab neile erineva sisu. Me võime küll uurida, miks ja kuidas see toimub, aga kord juba väljakujunenud mudelis oleks korrektna jätta põhimõisted kontekstiväliselt alasti kiskumata ja raudrüüdesse rõivastamata, ükskõik kui abitud või relvis nad meile ka ei tunduks.

9

Järgnevalt tahaksin vaadelda esteetika lähtekohtadelt mõningaid ajaloos leiduvaid eetikamudeleid ja eriti nende toimimismehhanisme. Kui tunnistada eetika valda kuuluvaks kõik reeglid, seadused ja kujutelmad, mis reguleerivad inimese, maailma ja ühiskonna omavahelisi suhteid, siis tuleb eetikamudeli all mõista nende abstraheritud tuuma. Iga üksik seadus või tõekspidamine ei kannu kunstiteosena endas nii tugevat laengut, et temast võiks tuletada kogu mudeli. Seda tõestavad sagedased näited ajaloost: mõnes riigis võivad samad seadused kehtida aastasadu, kuigi riik ise selle aja jooksul tundmatuseeni muutub ning eetikamudel koos temaga; samuti aga võidakse mõnes riigis kehtestada põhimõtteliselt uued seadused, kuid jätta inimese ja ühiskonna suhteid määrama olemuselt senine eetikamudel. Selleks, et seda mudelit esteeti-

liselt vaadelda, on alguses kasulik temast eraldada kõik see, mida pole mudeli sees võimalik ära seletada, ning säilitada vaid puhas skelett. Sest just skelett on see, mis tegelikult toimib. Toimimismehhanismiks nimetan ma mudeli mõju üksikisiku teadvusele — kanaleid, mille kaudu ta inimese käitumist korraldab, nuppe, millele ta vajutab, mõttekäike, mida ta soodustab või keelab.

10

Selles pole midagi ehmatavat, et enamik eetikamudeliteid lähtub ebasoovitavate tegude piiritlemisest ning üleastumise ja karistuse suhtest. Imelik oleks vastupidine, kui mudel määraks jäigalt kindlaks, mida inimene tohib teha, ning keelaks kõik ülejäänud. Piiranguid esitav mudel eeldab iseenesest algselt inimese vabadust, olgugi et ta sisaldab ka kurjade kavatsuste presumptsiooni. Kuna eetikamudelid on kõige tõenäolisemalt kristalliseerunud iga kultuuri ajaloolisest kogemusest, ei jää meil üle muud kui võimalikud kurjad kavatsused omaks võtta. Kultuuris pole paraku midagi üleliigset, iga tema element ütleb midagi vähemalt osa tema kandjate kohta; inimese loomulikkude (või rousseaulikkude) headust võiks tõestada ainult selline tõeliselt funktsioneeriv ühiskond, kus pole keelde vaja.

11

Alustan mudelist, mis pole küll kõige vanem ega ka praeguses maailmas vist enam kõige levinum, kuid mille mõju maailma muutumisele on olnud kõige suurem. See on nimelt postuleeritud eetika, mis seondub reeglina monoteistlike religioonide või nende kujundatud mõtlemisega. Vana Testamendi käsulauad, mida võiks pidada postuleeritud eetika tuumaks vähemalt Euroopa kultuuriringis, on mõjutanud ka praegu maailma valdava tehnilise tsivilisatsiooni moodustumist ja eetilist tausta, olgugi et

Eetikamudelite toimemehhanismidest

nende autoriteet või vähemalt toimumisjõud pole enam see, mis kunagi varem. Need käsud, mille sõnastab esmakujul Exodus XX 1.—14., on abstraktse mudelina kokku võetavad umbes nii:

— sul ärgu olgu teisi autoriteete (jumalaid) *N*-i kõrval

— käitumine *N*-i suhtes peab toimuma ainult *N*-i reeglite järgi

— ära *x*!

— ära *y*!

— ära *z*!

N on siin vastava eetilise mudeli kõrgeim autoriteet, *x*, *y* ja *z* ebasoovitavad teod, mida mudel keelab.

12

Mis asi on *N*, seda ei pruugi iga selle mudeli järgi oma elu seadev inimene üldse ette kujutada. Kahtlemata leidub igas kultuurikontekstis oma *N*-i tähistamiseks ka vastav sõna, kuid asi pole sõnas. «Jumal» ja «keiser» ei tähenda mitte midagi inimesele, kelle kogemuskeeles puuduvad mõisted «Jumal» ja «keiser». *N* on süsteemiväliselt avamatu. Eri süsteemide *N*-i on raske paigutada ka ühise mõistelise nimetaja alla, sest näiteks Allah ja Jehoova on jumalad eri viisil ega mahu oma olemust säilitades üldse ühisesse süsteemi. Et *N*-i mõistest aru saada, selleks peab inimene harilikult võtma kas või ajutiselt omaks terve rea väiteid, millel ei ole eetikamudeliga midagi tegemist, vaid mis kuuluvad puhtalt mõtlemise esteetika valda, näiteks lause «Jumalat peab austama, sest ta on loonud taeva, maa ja inimese». Millised need laused on, sõltub seega ainult maailmavaate üldisest ülesehitusest; kust on *N* oma autoriteedi saanud, seda eetikamudel ei kommenteeri. Küll aga sõltub mudeli kehtivus *N*-i autoriteedi püsivusest. Üksikisik, kelle maailmavaates *N* midagi ei tähenda, ei tunne ka mingit sisemist vajadust vastava eetikamudeli järgi käia.

Kuigi tegude x , y ja z sisu on eetikamudelis kõige üldisemal kujul kindlaks määratud, on need mõisted alati väga paindlikud. Ükski ühiskond ei pea reeglina lubata-vaks tapmist, valetamist ja varastamist iseeneses, sest see destabiliseeriks või isegi hävitaks kehtiva korra üsna kiiresti. Küll aga lubab postuleeritud eetika oma elemente lahkelt kommenteerida: olukorras, kus näiteks sõda on ühiskonna püsijäämiseks paratamatu või tema arengule soodus, muutub teatavat liiki tapmine korruga väga eetiliseks tegevuseks. See käib kõigi mudeli elementide kohta, välja arvatud N -i autoriteet. Nõnda siis moodustavad mudeli elemendid teatava hierarhia: x võib olla raskem üleastumine kui y , kusjuures nad mõlemad on tühised võrreldes N -i vastu suunatud tegudega. Hierarhia toimib ka vastupidi: x , y ja z on ebasoovitavad ainult juhul, kui nad on ühtlasi kas või kaudselt suunatud N -i vastu, kui aga N -i autoriteet seda nõuab või soovib, võib ta neilt kuriteo staatuse ära võtta. Euroopa ajaloost meenuvad kohe ristisõjad ning näiteks islami eetikas, mis ka samale skeletile toetub, seisab «püha sõja» kontseptsioon senini tähtsal kohal.

Kuigi N -i autoriteet on postuleeritud eetika mudeli kõrgeim suurus, ei piisa temast üksi, et mudelit ka praktikas toimima panna. Nimelt kuna «kurjad kavatsused» kuuluvad iga eetikamudeli eelduste ja tema olemasolu põhjuste hulka, tuleb arvesse võtta ka võimalikud kurjad kavatsused N -i vastu või vähemalt sellised, mis N -i autoriteedist ei hooli. Sellele vihjab ju ka mudeli esimene nõudmine: kuna teisi autoriteete N -i kõrval olla ei tohi, siis järelikult on nad potentsiaalselt olemas. Euroopa traditsiooni monoteistlikud religioonid on mõtlemisviisis üsna rangelt

polaarsed, «hea» ja «kurja» mõiste on neis lülitatud mõtlemise põhialustesse, ning et eetikamudelid esindab *N* «hea» poolust, on järelikult oletatav ka samakujuline teisel poolusel asuv autoriteet, kelle siht oleks loomulikult panna inimest mudeli vastu eksima. «Hea» ja «kurja» mõistet käsitab see mudel kui põhjendust, miks peab eetika üldse olema postuleeritud. Sama loogikat järgivad ka hilisemad postuleeritud eetika mudelit kasutavad ühiskonnad, näiteks XX sajandi totalitaarsed riigid, kus kõik *N*-i vastane kirjutatakse automaatselt kas abstraktse või konkretiliseeritud «vaenlase» arvele.

15

Seega siis on üksikisiku teadvuses eetikamudelit toetama vaja lisaks *N*-i autoriteedile veel midagi, nimelt käegakatsutavaid karistusi, mida üleastumised *x*, *y*, *z* endaga kaasa toovad. Karistuste jagamine on *N*-i kompetentsis. Kui *N*-i mõjuvõim ületab inimelu kestuse, nagu näiteks religioosuses maailmapildis, siis ei pruugi karistus vältimata järgnedagi samas aegruumis, kus on tehtud tegu, vaid võib paigutada ka hauatagusesse tulevikku. Sel puhul toimub teo ja karistuse suhetes teatav siire — kui üksik üleastumine *x* võiks tuua kaasa karistuse *X*, *y*-le järgneks *Y* ja nii edasi, siis tulevikku paigutatava karistuse ebamäärasust tasakaalustab tema tugevus: üksikud *x*, *y* ja *z* toovad tagajärjeks kaasa *n*-õ põrgu *XYZ*. See laiendab tunduvalt üksiku süüteo tähendust. Dante põrgus satuvad umbes samasse paika mõrtsukad ja enesetapjad, kellele peale käe enda vastu tõstmise midagi muud ette heita polegi. Ka mõrtsuka puhul pole niivõrd tähtis ohvrite arv, vaid ainult süüdlase sisemine valmidus tappa ja sellega *N*-i keelust üle astuda. Karistatav polegi niivõrd tegu ise, kuivõrd asjaolu, et *N*-i postulaadist pole kinni peetud. See tõestab *N*-i jõudu ning tõstab tema autoriteeti.

16

Nagu juba öeldud, eeldab postuleeritud eetika mudel «hea» ja «kurja» ranget polaarsust. Seega on loogiline, et lisaks neutraalsest tasandist allapoole jäävatele ebasoovitavatele tegudele leidub seal koht ka kõrgemal-seisvate vooruslike tegude jaoks. Need määratletakse lisatingimustega, mis N esitab kõigile, kes soovivad ära teenida tema erilise soosingu, kuid mida ei sätestata eetikamudelis kohustuslikuks. Vooruslike tegudega võib iga soovija koguda endale teeneid, mis tõstavad tema võimalusi vastavalt mudelile kas maapealses või hilisemas tulevikus. Huvitavamaks muutub olukord juhul, kui mõni isik on sooritanud nii süüteo x kui voorusliku teo a . Siin läheb eri mudelite loogika lahku. Katoliikluse paljukommenteeritud indulgentsimüük eeldab, et a tühistab teatud piirini x mõju. On ka mudeleid, kus x tühistab a vooruslikkuse. On mudeleid, kus see pole päris selge ning sõltub eetika tõlgendaja isiklikust seisukohast, mis on muidugi nõrk punkt, kuna just selline juhtum on inimeste seas arvata-vasti kõige sagedasem. Lõppkokkuvõttes on aga iga a ja x suhted sõltuvad N -i autoriteedist ning sellele tagasiviidavad. Ka voluntaristlik tõlgendaja astub oma õigustesse ju ainult juhul, kui ta esindab N -i võimu. Tõlgendused võivad olla väga mitmekesistes vormides, mille hulgas on näiteks ka kõrvaltvaatajale vastuvõetamatu vooruslik kuritegu ax .

17

Analoogiliselt n -õ põrgule XYZ sisaldab mudel ka kujutelma n -õ paradiisist ABC . Ent nende toimimismehhanism on küllaltki erinev. Kui XYZ kujutab endast karistust konkreetsete ja tõestatavate süütegude eest, siis ABC puhul ei ole eelnevalt teada, kes sinna pääseb ja kes mitte. Psühholoogiliselt on see põhjendatav nõnda, et kuna iga üksikisik on kuskil milleski ikka mudeli vastu eksinud,

tuleb tema asi enne lõplikku otsust igal juhul läbikaalumisele. Lõplikult otsustab iga juhuse N -i autoriteet. Nõnda siis määrab XYZ -i meile teada olev mudel, mille ränka rikkumist on enamasti võimalik kohe samas kontekstis kindlaks teha, aga ABC määramist me kindlalt ette arvata ei saa. Me võiksime maa peal mõne konkreetse inimese kohta öelda, et ta satub kahtlemata põrgusse, kuid mitte kellegi kohta ei saa eksimatult väita, et teda ootab paradiis. Umbes analoogiline on olukord ka sellistes postuleeritud eetika mudelites, kus XYZ ja ABC kuju on teistsugune ning põrgu ja paradiisi aset täidavad näiteks vanglad ja aurahad koos kõigi neist sugenevate eluhõlustustega.

18

Tulen allpool veel tagasi postuleeritud eetika juurde, nüüd aga tahaksin siirduda järgmise ning samuti küllalt olulise eetikamudeli juurde, milleks on kausaal-eetika. Seda on kasutatud ja kasutatakse senini väga mitmetes ning erineva üldesteetikaga kultuurides, muuhulgas näiteks soomeugrilaste muistses loodususundis, kuid kõige põhjalikum filosoofiline alus on talle arvatavasti loodud budismis. Kausaaleetika rajaneb kujutelmal maailma sellisest ülesehitusest, kus iga sündmus üksiku on põhjustatud mingist eelnevast sündmusest või asjaolude kokkulangemisest ning on ühtlasi mingi tulevikus toimuva sündmuse osapõhjus. See kehtib eranditult kõige kohta, mis kõiksuses sünnib, seega loomulikult ka üksikisiku saatuse kohta. Kausaaleetika reeglid võivad puhtsõnastuslikult sarnaneda postuleeritud eetika reeglitega (ära $x!$ ära $y!$ ära $z!$), kuid nende toimimismehhanism on põhimõtteliselt erinev. Nimelt ei järgne süütoele x mitte karistus X , vaid tagajärg X . Ettekirjutus ei keela mitte teo x sooritamist ega ähvarda üleastumisel karistusega X , vaid hoiatab, et tegu x toob vältimatult kaasa tagajärje X , mida kirjeldatakse ja mis on inimesele ebameeldiv.

Ka selles, kausaaleetika mudelis on olemas oma suurus N , mida iga vastava kultuuri kandja peab tunnistama. See ei ole aga ei transtsendentne ega ka nähtav atribuutideta absoluut, vaid teatud tingimustel mõistusele täiesti kättesaadav mõttekäik. N kujutab endast nimelt viisi, kuidas just tegu, seisund või olukord x põhjustab tagajärje X . Kõige üldistatum ning otseselt inimest puudutav N kannab budistlikus filosoofias nime *pratityasamutpada* (põhjusliku tekke ahel). Seda on küllalt põhjalikult kommenteeritud nii budistide endi kui ka euroopa budoloogide poolt. Kui mõned viimaste seas ongi pidanud põhjusliku tekke ahelat katkendlikuks ja isegi ebaloogiliseks, siis eelkõige seetõttu, et arutluses kasutatavad mõisted on sageli ühemõtteliselt tõlkimatud ning nende laiemad tagamaad ei ole kuigi hõlpsasti tajutavad. Ma ei hakka siinkohal *pratityasamutpada* filosoofilis-eetilist pädevust kinnitama ega ümber lükkama, sest see ei ole praeguse arutluse seisukohalt kuigi oluline. Rõhutaksin ainult veel kord, et kausaaleetika N ei ole ei subjekt ega autoriteet, vaid mõttekäik, mis on igale soovijale jälgimiseks avatud. Vähemalt eetika seisukohalt ei maksa niisiis vedada mingeid paralleele näiteks Buddha ja euroopa mõistes Jumala vahele, pigem võiks võrrelda Jumala ja *pratityasamutpada* osa kummagi mudeli toimimises.

Esimene asi, mis sellises võrdluses silma torkab, on see, et kausaaleetika N on «hea» ja «kurja» suhtes neutraalne. Ta teotseb kui kõikehõlmav printsip ning ei või seetõttu asuda võimaliku polaarsustelje kummalegi otsale. Sama neutraalsed on tegelikult ka tagajärge esile kutsuvad teod x , y , z ja a , b , c . Asi on lihtsalt selles, et teo x poolt põhjustatav tagajärg X on inimesele ebameeldiv, kuid inimese kalduvused ja sümpaatiad on N -i jaoks täiesti suh-

teline suurus. Et inimene ei soovi n-õ põrgus piinelda, on tema isiklik probleem ega seostu vähimalgi määral *N*-i olemusega. Nõnda siis tekivad inimeste ringis ikkagi ka «hea» ja «kurja» mõisted, kuid need on täiesti suhtelised. Mis on «hea» inimesele, ei pruugi tingimata olla «hea» näiteks kilpkonnale või näljavaimule. Budistlik filosoofia seab inimese siiski eriolukorda, nimelt kuuest maailmamudelis kirjeldatud eksistentsivormist on inimene ainus, kes suudab *N*-i olemust lõpuni käsitada ning seega ehitada oma «hea»-«kurja» kontseptsiooni kindlamale alusele. Seda seetõttu, et inimeste maailmas valitseb suhteline tasakaal, samal ajal kui madalamate eksistentsivormide elutingimused on nii viletsad, et nad ei suuda mõelda millelegi peale oma vahetute vajaduste rahuldamise; kõrgemates sfäärides taas on juba nii hea olla, et pürgimus «kurja» poolt «hea» poole pole motiveeritud. Nõnda siis on budistlikus kõiksusemudelis inimene ainuke olend, kelle maailmas on lisaks üldisele seaduspärasusele loogiline ka mudeli tõlgendus, s. t konkreetne eetika. Veidi erinev on olukord loodusundites, kus *N*-i olemus pole lõpuni lahti mõtestatud. Ka seal on *N*-i printsiibile kõige lähemal seisvad jumalused täiesti objektiivsed, õiglased ning seega inimese suhtes ükskõiksed, näiteks põhjarahvaste Num või ka vanapreislaste Okopirms. Küll aga ei pruugi seal «hea»-«kurja» kontseptsioon olla inimteadvuse ainuomand, vaid võib kehtida ka elava ning isegi bioloogiliselt elutu looduse osade omavahelistes suhetes. Kuid ka sel juhul ei tungi ta *N*-i olemusse kas või sel lihtsal põhjusel, et eetilist seotud põhimõte ei saaks universaalselt mõjuda. Kausaaleetikas peaks «hea»-«kurja» printsiipi arvestava *N*-i mõjuvõim tingimata nõrgenema, samal ajal kui postuleeritud eetika *N* autoriteet sellest ainult tugevneb.

Järgmine joon, mida kausaaleetika mudelist esile tuleks tõsta, on kõigi antud aegruumis toimivate seaduste

võrdväärsus. Eetikat korraldav N teotseb sama vääramatult kui näiteks gravitatsiooniseadus või aastaaegade vaheldumist korraldav jõud. Mõnes mudelis nad ongi samastatud. Sellist olukorda võiks väljendada lause «kõik seadused on looduseadused». Siit ka loogiline järeldus, et inimeste tehtud seadused on parimad juhul, kui nad on võimalikult lähedased looduseadustele või õigemini nende tagant aimuvale üldisele «kulgemisele»; mida soovitab näiteks Lao-zi filosoofia. Teine Idamaade ja ka loodusrahvaste kultuurides sageli esinev järeldus samadest eeldustest on tees «algsest puhtusest», kus looduseadused ja inimeste käitumine kunagi teineteisele vastasid, kuid mis on inimese vigade tõttu minetatud. «Algse puhtuse» idee, millele euroopa traditsioonis vastab põhimõtteliselt seisund enne pattulangemist, sobib põhjendama retrospektiivset kultuuritüüpi ning traditsioonikeskset mõttelaadi, mis on loodusundites väga levinud.

22

Vaatame nüüd, kuidas suhtuvad kausaaleetikas üksteisesse süüteod x , y , z ja vooruslikud teod a , b , c . Nagu juba öeldud, toob igaüks neist kaasa tagajärje, mis on küll mudelis tervikuna neutraalne, kuid inimese jaoks ikka kas soovitud või kardetud. Põhimõtteliselt tulevad tagajärjed, nii X kui A , inimese ellu kohe pärast tegude x ja a toimepanekut. Budistlikus filosoofias tähistab neid sel n-õ latentsel kujul termin *karma*. X ja A mõjutavad teineteist vastastikku, neid saab tinglikult võttes liita ja lahutada, seda enam, et vastavalt heateo vooruslikkusele või üleasutumise raskusastmele omavad tagajärjed erinevat mõjujõudu. Kuna *karma* tasakaal pidevalt muutub — näiteks võib ühele suurele X -le järgemööda lisaks tulla mitu väikest A -d —, on iga teo tagajärje mõjujõudu võimalik ka ajas mõõta. Seetõttu ei satu olend budistliku mudeli järgi kunagi igaveseks ei XYZ ega ABC tingimustesse, vaid ikka ainult niikauaks, kuni vastavat *karmat* jätkub. XYZ

ja *ABC* on küll ajutised, kuid seevastu kindlalt prognoositavad — teatud tegude hulk kogub olendile sellise hulga emba-kumba *karmat*, et võib piisava kindlusega ette öelda, kuhu olend selle tagajärjel satub. Muidugi ei ole *XYZ* ja *ABC* ainsad tulevikuväljavaated, kusjuures ka *ABC* ei ole eesmärk omaette — teatavasti on kõrgeim Buddha poolt seatud eesmärk vaibumine ehk *nirvaana*, teiste sõnadega väljumine kõikekorraldava *N*-i võimu alt.

23

Kuna *X* ja *A* toimivad võrdse jõuga ning me ei või iial ette teada, millise oma teoga me tahtmatult võime endale *n-õ* halba *karmat* koguda — muuseas, budistliku mudeli järgi võib meil seda juba sündides kaasas olla: nii näiteks seletatakse juhuslikke ja näiliselt ebaõiglaselt kedagi tabanud õnnetusi sageli varasematest eksistentsidest pärit halva *karma* mõjuga —, on vooruslikud teod *a*, *b*, *c* eetilise tasakaalu saavutamiseks kausaaleetika järgi vältimatud. Nende abil on võimalik vabaneda meile teadmata kombel kogunenud *XYZ-karmast*, et säilitada vähemalt neutraalne seisund või koguni parandada oma olukorda. Postuleeritud eetikas olid *a*, *b*, *c* mäletatavasti ainult soovitatavad, ning *N*-i autoriteet võis neid *ABC*-ga tasustada, aga ei pruukinud; osa kristlikke mudeleid näeb ette koguni vooruslike, kuid ristimata inimeste paigutamise eelpõrgusse, olgugi et neil ei lasu mingit süüd peale sündimise vael ajal või vales kohas. Kausaaleetika väidab, et tema kehtib kõikjal ja igavesti ning et tema seadused on objektiivsed — seetõttu on teod *a*, *b*, *c* eetiliseks käitumiseks tingimata vajalikud ega jää ka kunagi vastava tagajärjeta.

24

Kõik eetikamudelid on oma aja üldesteetikaga tiheidalt seotud, kuid olemuselt neist sõltumatud. Muutused

esteetilises mõtteviisis ei pruugi tingimata kajastuda eetikamudeli ehituses, küll aga tema rakendamises ehk siis tõlgendamises ja toimimises. Üks eetikamudel peab aga teisele koha loovutama siis, kui ta hakkab minetama praktilist jõudu. Just nimelt see hakkaski toimuma postuleeritud eetika mudeliga Euroopas keskaja lõpul. Nii reformatsioon kui ka vastureformatsiooni käigus toimunud katooliikluse uuenemine püüdsid vana mudelit moderniseerida, ent lõppkokkuvõttes ja suurelt jaolt muidugi demokraatlike revolutsioonide tulemusena asendus see ikkagi kvalitatiiivselt uue mudeliga, mida võiks nimetada õiguslikuks. Oiguslik mudel ei vastanda ennast postuleeritud eetikale, vaid kasutab mõningaid temalt päranduseks saadud mõjuvõtteid, mis toetuvad pikkade ajastute jooksul inimestesse sisse harjunud mõtteviisile, kuid samal ajal on ta vanast mudelist sisemiselt sõltumatu, mida kinnitab ka tema sage rakendamine ühiskondades, kus pole postuleeritud eetikat kunagi tuntud. Unustada ei tohi ka õigusliku eetika vaimset võlga antiikaja mõtteviisile, ent praktikas on nende erinevused siiski piisavalt suured, et mitte pidada õiguslikku mudelit ühegi antiikaja eetikateooria otseseks järglaseks.

25

Oigusliku mudeli iseärasus on see, et ta ei toetu inimesest kõrgemale autoriteedile või seadusele. Tema N on inimeste poolt loodud ja muudetav seadustekogu. Iga üksik seadus sisaldab seal nii võimaliku süüteo x kui ka sellele järgneva karistuse X , mille seesama N ette näeb ning mis seetõttu ei kaasne paratamatult, vaid ainult mudeli normaalse toimimise korral. Seega ei ole N mitte niivõrd iseseisev jõud, vaid tegelikkuses toimivate reguleeritud suhete ideaalseisu fikseering. Seadus võib muidugi olla ka loov, tekitada uusi olukordi ja suhteid või olemasolevaid jõude ümber paigutada. Kuid ka nii jääb ta ikkagi inimeste loominguks, mida hoiab ülal tema koos-

tajate võimalik autoriteet ja mitte temast endast tulenev abstraktne või postuleeritud mõjujõud. Kuna *N* on inimeste poolt loodud, ei või ta põhimõtteliselt sisaldada midagi, mis oleks inimesele käsitamatu või jääks ainult mõistatamiste valda. Samuti ei ole ta üleüldine printsiip, mis võiks igal üksikjuhul ning mõnikord ka ootamatult uue kuju võtta. Ta on suletud üksus, kus kõik on kehtiva loogika järgi paika pandud, ära seletatud ning igal hetkel kättesaadav.

26

Seadustekogu, mis loetleb võimalikke kuritegusid ja nende eest ettenähtud karistusi, peab oma sisemise loogika järgi eeldama, et need kuriteod kujutavad endast reaalselt ohtu. Seaduste looja on inimene, võimalik kurjategija samuti. Seega on õigusliku mudeli aluseks selline inimesekontseptsioon, mis sisaldab nii kalduvust kuritegudele kui ka vastumeelsust nende suhtes. Kaheks võiks selle kontseptsiooni jagada ainult juhul, kui seadused oma loojate kohta ei kehtiks, vaid määraksid ainult ülejäänud inimeste elu, keda siis vastavalt peetaks potentsiaalseteks kurjategijateks. Kuid need omakorda oleksid siis seadust loovast kategooriast välja arvatud ja suhtuksid reeglistikku umbes niisamuti nagu postuleeritud eetikale allujad — seadused tuleksid abstraktsest kõrgusest ja nende tõhusus oleks tagatud tavalisest inimesest kõrgema jõuga. *N* muutuks taas autoriteediks, mis mõistuse kontrolli ei tunnista.

27

Siit jõuamegi ühe põhitõdemuse juurde, mis tegelikult kõiki mudeleid ja ka nende vahevariante ühendab. Nimelt tähendab eetiline käitumine kõikjal ja alati vabatahtlikku enesepiiramist. Postuleeritud eetika *N* autoriteedile toetuvad elureeglid nõuavad ju üksikisiku tasandil ikkagi

valikut, olgu siis kahe konkreetse teo või XYZ ja ABC vahel, õigemini XYZ-hirmu ja ABC-igatsuse vahel: kumb pool on tugevam, see määrab ka inimese käitumise, kuid mõlemad on ju ometi pärit tema enda teadvusest. Sama käib ka kausaaleetika kohta — inimese võimuses on oma saatust põhimõtte *N* piires määrata ning soovimatutest tulemustest on igaühel oma käitumist valitsedes võimalik hoiduda. Kuid kõige selgemalt tuleb see esile siiski õiguslikus mudelis, mis rajab enesepiiramisele kogu oma inimesekontseptsiooni. Kes suudab oma elu nii korraldada, et tal ei tule seaduste *N* vastu eksida, sellele pole ka eetika seisukohast põhimõtteliselt võimalik midagi ette heita.

28

Nõnda selgub pisut ootamatult, et toimiva eetika põhiküsimus polegi «hea» ja «kurja» mõistete tõlgendamine, vaid hoopis vaba tahte küsimus, minu arvates kõige segasem ja mitmemõttelisem kogu filosoofias üldse. Igasugune *n-õ* teaduslik maailmavaade, mis tahab olla rakendatav, on paratamatult vähemalt mõningal määral deterministlik, samal ajal kui üksikisiku tasandil ei saa tahtevabadust kuidagi täielikult eitada. Wittgensteini sõnul «tahtevabadus seisneb selles, et tulevikus toimuvaid tegusid ei ole praegu võimalik teada». (*Tractatus logico-philosophicus* 5.1362.) Tervik aga ei toimi, kui ta oma elementide tahtevabadust täielikult aktsepteerib, ta peab kas või üldjoontes teadma, mis tema tulevikus toimub, muidu on ta määratud hukkamisele. Seega siis seab iga eetikamudel — mis on ju ka selline tervik — oma piires praktiseeritavale tahtevabadusele raamid. Nendesse mahtuv käitumine on eetiline juhul, kui ta on ka tegelikult vabatahtlik, vähemalt postuleeritud ja kausaalses eetikas. Õiguslik mudel tegelikku vabatahtlikkust enam ei nõua, kuna ta toetub ainult inimese loodud seaduste autoriteedile ega väida endal olevat võimet inimese teadvust kontrollida.

Järelikult tunnistab õiguslik eetika vaba tahet kõige laiemalt ning seab sellele ühtlasi kõige kitsamad raamid. Tõesti — puhtesteetiliselt võttes on ju kõige rangemalt deterministlikes postuleeritud eetika mudelites (kommenteerimata Augustinus, Calvin jt) teod *a*, *b* ja *c* kõige eetilised, sest nad tulenevad ainult üksikisikust ning nende olemasolu või puudumine ei muuda üldises korraldatuses midagi. Samal ajal ei leidu paradoksaalselt õigusliku eetika mudelis neile üldse kohta. Heated on samaväärsed eetiliselt neutraalsete tegudega, lihtsalt liik tegusid, mida seadus ei karista. Mudelisisene motivatsioon puudub neil täielikult. Siit veel üks joon õigusliku eetika inimesekontseptsiooni: oletades küll inimese kalduvust ebasoovitavatele tegudele, ei peeta oluliseks võimalikku kalduvust vooruslikele tegudele. Või selle kalduvuse puudumist. Neutraalsele inimesele ei ole midagi ette heita ning temalt ei nõuta ka mitte midagi.

Inimese neutraalsus õiguslikus mudelis kerkib üles ka seoses ühe teise mõistega, nimelt õiglusega, millel on selles mudelis väga tähtis koht. Et seadustekogu *N* oleks inimesele üldiselt vastuvõetav, peab ta olema õiglane, üksikisiku tahtest ja käitumisest sõltumatu, objektiivne. Ent objektiivne seadus võibki tegelda ainult neutraalse inimesega. Ta ei saa halastada, nagu võib halastada inimene, ning ta ei tohi olla julm nagu inimene. Seaduste loomine peab ise olema neutraalne tegu, mitte *a*, *b*, *c* või *x*, *y*, *z*. Seadus muutub kuritegelikuks kohe, kui ta on liiga julm, aga samuti ka siis, kui ta on liiga lembe, sest sel juhul lubab ta osa kuritegusid karistamata sooritada. Neutraalses olukorras looduna eeldab ta aga neutraalset olukorda ka toimimiseks. Kirjandusest võib tuua mitmeid näiteid selle kohta, kuidas olemuselt eetiline tegu on sea-

duse silmis kuriteoks muutunud; seaduse raamidesse mah-
tuvaid olemuselt ebaeetilisi tegusid on võimalik veel roh-
kem ette kujutada.

31

Mis see olemuselt eetiline või ebaeetiline siis ikkagi on? Ma ei usu, et sellele küsimusele võiks üldse anda abstraktse ja kõikjal pädeva vastuse. See tähendaks «hea» ja «kurja» mõiste ühekordset ja lõplikku piiritlemist, kuid need mõisted on eri maailmamudelites teatavasti erinevad ning kellelgi pole moraalset õigust oma arusaama kõige kõrgemaks kuulutada. Küll aga tuleb see küsimus igapähe-
lahendada enda jaoks. Mida enam vaba tahet kehtiv mudel tunnistab, seda lihtsam see on. Ning kui siis mudel ja individuaalne eetika vastuollu satuvad, selgub «hea» ja «kurja» mõistete vahetu toimimisvõime — kui inimene leiab endas jõudu oma eetika kehtivast mudelist kõrgemale seada, on tema arusaam järelikult tugevam. See käib muide ühtviisi nii «hea» kui «kurja» kohta. Niipea, kui mudelile vastu astuvate individuaalsete eetikate hulk ületab teatud kriitilise künnise, muutuvad ühiskondlikud normid ning peab muutuma ka mudel.

32

Kõigist võimalikest on õiguslik eetika muutumisohu eest kõige paremini kaitstud. Ta nimelt sisaldab ise muutumisevõimalust — inimeste tehtud seadusi võivad inimesed ka muuta. Oieti lähtub see ju mudeli tekkeloogikast, sest postuleeritud eetika asemele tungides pidi ta oma eluõiguse tõestamiseks muutused seaduspärasteks kuulutama. Ning samuti on *N*-i muudetavus üks põhijooni, mis õiguslikku eetikat postuleeritust eristab: eetika on seda õiguslikum, mida suurem on ühiskonna iga liikme võimetus kas otseselt või oma esindajate kaudu seaduste loomises osaleda. Kui kehtivad seadused ei rahulda enam piisavat

hulka inimesi ning nende individuaalseid ettekujutusi «hea» ja «kurja» olemusest, muudetakse nad ära, kuid see ei muuda midagi kehtiva eetikamudeli ülesehituses. Mingi uus eetiline mõtlemine ei pääse võimule, sest ta võib end osaliselt realiseerida vana mudeli piires ja piltlikult öeldes verest tühjaks joosta. Võib-olla lähevad just seepärast kaasaja usulahud ja irdõpetused üha veidramaks, kuid muutuvad vähegi kandepinda leides hämmastava kiirusega süsteemile sõbralikuks?

33

Oiguslikus mudelis ei sünni midagi halba senikaua, kuni kõik toimuvad muutused on tasakaalus üldise «hea»-«kurja» arusaamaga, ehk siis teiste sõnadega, seaduse neutraalsuspunkt ei liigu kummaski suunas. Niipea, kui see punkt häguseks muutub, satuvad mudeli eetilised eesmärgid ohtu. Põhimõtteliselt on ju näiteks õige ja «hea» mitte lubada inimeste diskrimineerimist seetõttu, et nad milleski (ükskõik milles) teistest erinevad, aga kui näiteks sellel ettekäändel lubatakse sodomiitlikke abielusid koos laste adopteerimisega, oleks see minu arvates võrreldav vähemalt abielurikkujate tulesurma mõistmisega. Ning kuna õiguslikus mudelis on vooruslikud teod *a*, *b*, *c* motiveerimatud ja neutraalsuspunkt orienteerub paratamatult neutraalsele inimesele, on punkti nihkumise oht täiesti reaalselt olemas — enamasti ülidemokraatliku *x*, *y*, *z*-i lubatavuse suunas, siin ja seal aga ka politseiriikliku *x*, *y*, *z*-i võimuloleku poole. Üldisel taustal annab ajapikku järele ka üksikute individuaalne eetika ja õiguslik mudel kaotab mõtte, sest ta ei suuda enam ohjeldada inimese võimalikke ebasoovitavaid kalduvusi. Isegi mõrtsukatöös võib tapja asemel süüdlaseks osutada õnnetu lapsepõlv, ühiskond vms ja kuna seda süüdlast karistada ei saa, tuleb mõrvarilt vahest ehk viisakalt andekski paluda, et teda nii hirmsast sündmusest osa võtma sunniti. Teises äärmuses otsustavad potentsiaalsed mõrtsukad üldsuse huvide

nimel korda pidama hakata ja võivad kas või kogu rahva maha lüüa, et oma tegevust õigustada. Ning ajalugu on näidanud, kui hämmastava kiirusega äärmused omavahel kokkuleppele võivad jõuda.

34

Neutraalsuspunkti võivad paigal hoida ainult voo-
ruslikud teod *a*, *b*, *c*. Kuni nad püsivad üksikisiku teadvu-
ses austusväärt reaalsusena, ei pea individuaalne eetika
alla vanduma. Ent kuna *a*, *b*, *c* on selles mudelis motivee-
rimatud, peavad nad leidma toetust väljastpoolt eetika-
mudeli vahetut toimimissfääri, mingist allikast, mis ei ole
eetikaga otseselt seotud. Ehk mille eetilisus on tõesti vaba-
tahtlik. Peale üksikute ja sugugi mitte kõigile ette juhtu-
vate inimeste reaalse eeskuju oskan ma näha vaid üht
tuge, mis praeguses üldiselt õiguslikule eetikale orientee-
ritud maailmas *a*, *b*, *c* autoriteeti ülal suudab hoida. See
on kultuur, eelkõige kõrgkultuur. (Loen ka tõsiste kirikute
ja usuliste liikumiste tegevuse kultuuri hulka, kuigi mulle
tundub, et selles vallas leidub vähemalt sama palju kitši
kui kirjanduses või kinoski.) Kuna kõrgkultuur ei moo-
dusta rakendatavat süsteemi, tunnistab ta enam vaba
tahet kui ühiskond tervikuna. Seetõttu võib ta toetada ka
iga üksikisikut süsteemi vastu. Ning kuna ühiskonda regu-
leerivad seadused ei suuda kultuuri endale tervenisti allu-
tada, on ka iga kõrgkultuuriga kontaktis olev isik teatud
määral nende seaduste mõju alt vaba. Vaba sisemiselt,
mitte seaduse loal või sunnil.

35

Ja ainult sisemiselt vaba inimene võib ennast vaba-
tahtlikult piirata.

KEHTIVUS ÕIGUSEETILISE PROBLEEMINA

Ilmar Tammelo

Juristile on kehtivusprobleem antud peamiselt positiivõigusliku probleemina. Ta kohtab seda, kui on küsitav, kas ja kuivõrd teatud leping seob lepinguosalisi, kas teatud kohtuotsus omab seadusjõudu, kas teatud määrus on seaduspärane ja kas teatud seadus on põhiseaduspärane. Kehtivus niisugustel juhtudel on antud õiguskorrale immanentne kehtivus. Kui antud õiguskord ja ta põhialused ise on küsitavad kehtivaina, on tegemist sellele õiguskorrale transtendentse kehtivusprobleemiga. Selline probleem on siiski juriidiline probleem juhul, kui talle otsitakse lahendust haaravama õiguskorra alusel, näiteks kui teatud riigi õiguskorra kehtivust või kehtetust püütakse määratleda rahvusvahelise õiguse põhimõtete alusel. Kui aga kehtivusprobleemi püütakse lahendada põhimõtete alusel, mis pole ühegi positiivse õiguse printsiibid, näib, et see probleem on väljaspool juristi pädevust. Põhimõtted, millele niisugusel juhul toetutakse õiguskorra kehtivust eitades või jaatades, on eetilised põhimõtted, millest peamisi tuntakse traditsiooniliselt õiguspõhimõtete või loodusõiguse põhi-

Avaldatud «Õigusteaduslikus Ajakirjas» (Stockholm), nr 2, 1957, lk 6—11. «Akadeemia» toimetuse poolt on tehtud väiksemaid keelelisi parandusi. Ladinakeelsete lausete tõlget vt artikli lõpust.

mõtete nime all. Need põhimõtted ulatuvad üle positiivse õiguse normidest, millega kohtunik, haldusametnik ja advokaat oma kutsetöös tegelevad.

I

Kui õiguseetilise kehtivusprobleemiga tegelemast jurist võib taanduda juristina, ei saa ta sellest ometi eemale jääda inimesena. See on ilmselt nii, kui kohtunikul tuleb otsustada nn veendumusroimari süü ja karistuse küsimust, kelle vastu tõstetud süüdistus seisneb näiteks selles, et ta keeldus võitlemast sõdurina lahinguväljal, käitudes nii oma südametunnistuse ajendil.¹ Õiguseetiline kehtivusprobleem puutub juristi traagiliselt näiteks ka juhul, kui kohtunik, kes on andnud vande vankumatult rakendada oma riigi õiguskorra norme, kutsutakse rakendada mingit «häbiväärset seadust», mis viiks teda tema parema arusaama järgi sooritama nn õigusroima.² Mõõdunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul, mil oli positivismi hiilgeaeg juriidilises mõtlemises, olid tsiviilseeritud maailmas sellised juhud harukordsed või vähesilmatorkavad. Nii võis valitsev õigusteooria kõhklematult esindada seisukohta, et õiguslikud ja eetilised probleemid tuleb rangelt hoida teineteisest lahus ja et juristi ülesanne on ainult antud õiguskorra normide alusel temale esitatud juriidiliste probleemide lahendamine.

Viimastel aastakümnetel, mil on selgunud, et metslus, mis peitub inimeses, ei leia väljendust ainult inimese seadusvastases käitumises, vaid võib kehastuda ka põhi-seaduspärastes seadustes, selliste seaduste pärastes määrustes ja selliste määruste või seaduste pärastes korraldustes või kohtuotsustes, on õiguspositivismi põhidogmade suhtes tekkinud arusaadav ebamugavustunne. Nii on skolaatilise filosoofia sajandeid vankumatult esindatud väatepunkt *lex injusta non est lex* ehk *lex injusta non obligat* leidmas laienevat kõlapinda tänapäeva õigusteaduslikus mõtlemises. Näitena võib mainida relativistliku koolkonna

Kehtivus õiguseetilise probleemina

väljapaistvaima esindaja Gustav Radbruchi vastava põhi-vaadendi muutust ta elu lõpul. Radbruch, kelle varema vaadendi järgi õiglus pole õigusele immanentne, vaid on sellele transsendentne regulatiivne idee³, asus pärast Teist maailmasõda rahvussotsialistlikust õigustegelikkusest tulenenud kogemuste tõttu seisukohale, et seadus lakkab omamast õiguslikku kehtivust, kui ta on äärmiselt ebaõiglane ja ühiskonnakahjulik.⁴ See vaadend ligineb loodusõiguse teooriale, mida kaasajal esindab neoskolastikute *philosophia perennis*. Neoskolastikud ei eita positiivse õiguse kehtivust, isegi kui ta on eetiliselt ebatäiuslik, kuid nad väidavad, et positiivne õiglus on kehtetu, kui ta on vastuolus väheste, kuid vankumatult muutumatute loodusõiguse põhimõtetega.⁵ Need põhimõtted, millega positiivne õiglus ei tohi olla vastuolus ühelgi juhul,⁶ on nn primaarne loodusõiguse norm: «Tee head ja hoidu tegemast halba!» ja sekundaarsed loodusõiguse normid, mis on primaarse normi otsesed rakendused ja mille hulka kuuluvad Kümne Käsu ettekirjutused, nagu: «Sina ei pea mitte tapma!», «Sina ei pea ebajumalaid kummardama!» ja «Sina pead oma vanemaid austama!».

II

Õigusfilosoofilised vaadendid, mille järgi õiguskorra ja selle üksiknormide kehtivus õiguse korrana võib muutuda küsitavaks, kui nad ei vasta teatud eetilistele põhimõtetele, on väljakutseks õigusteoreetikutele tegelda kehtivuse probleemi kui õiguseetilise probleemiga, kui mitte muuks otstarbeks, siis vähemalt, et tõestada nende vaadendite paikapidamatust. See tõestus õigustaks juristide tavalist hoiakut, mille järgi juriidilised ja eetilised probleemid tuleb hoida lahus; ja kui jurist käsitleb õiguslikke probleeme, teeb ta seda tolle õiguskorra normide alusel, mille alla need probleemid asetatakse. Nimetatud väljakutse vastuvõtmine viib mõõdapäasematult õiguse ja eetika teooriate valdkonda, sest enne, kui on võimalik

vastata küsimusele, kas ebaõiglane õigus on kehtiv õigusena, on vaja selgitada, mis on õigus ja mis on kehtivus.

Et vastata küsimusele, mis on õigus, on käesolevaks otstarbeks piisav püüda vastata küsimusele, mis on objektiivne õigus, jättes kõrvale probleemi komplitseeritumaks tegeva küsimuse, mis on subjektiivne õigus. Milline ka oleks õiguse täielik definitsioon⁷, tohiks olla kindel ja üldiselt aktsepteeritud, et õigus objektiivse õiguse mõttes on teatud liiki norm või nende paljus. Et selgitada, mis on norm, selleks on eelkõige tarvis eristada indikatiivseid ja mitteindikatiivseid mõtterelatsioone.⁸ Indikatiivsed mõtterelatsioonid ehk otsustused (ehk propositsioonid) inditseerivad, et miski on või pole nii või nii (ehk midagi). Näiteks: «Kaebealune K on süütu», «Isik I ei kirjutanud alla sellele lepingule». Otsustuse suhtes on alati mõttekas väita, kas õige (!) või vale (!). Mitteindikatiivsed mõtterelatsioonid ehk ütud⁹ (ehk prekatsioonid) inviteerivad, et miski oleks nii või nii (ehk midagi). Näiteks: «Ärge varastage!», «Kas isik I kirjutas alla sellele lepingule?», «Oh, et ta leitaks olevat süütu!», «Eeldagem, et ta on vastutusvõimeline»¹⁰. Sellised mõtterelatsioonid liigituvad (eelnevate näidete järjekorras) imperatiivideks, interrogatiivideks, optatiivideks ja putatiivideks. Kõikide üttude puhul pole väide õige (!) või vale (!) kohane, on mõttetu. See ei tähenda aga, et üttudel puuduks loogiline struktuur ja et nende loogiline käsitlemine oleks võimalu.¹¹

III

Käitumisnormidel, mille hulka kuulub õigusnorm, on põhiliselt imperatiivne loomus. Sellega pole öeldud, et nad peaksid leidma x väljendust imperatiivsete lausete vormis. Seadusetekstides on see vorm mitmesugustel väljendustehnilistel kaalutlustel haruldane.¹² Mõnes keeles, nagu inglise ja saksa keel, milles on sõnad normatiivse koopula väljendamiseks (*ought to*, *sollen*), on imperatiivi-

Kehtivus õiguseetilise probleemina

dele võimalik anda propositsionaalne väljendusvorm. See aga ei muuda nende prekatiivset sisu: näiteks *You ought not kill* ja *Du sollst nicht töten* tähendavad vastavates kontekstides sama, mis *Do not kill!* ja *Töte nicht!*. Eesti keeles, nagu inglise, saksa ja muudes keeltes, on võimalik väljendada imperatiivseid mõtterelatsioone veel nn deontiliste mooduste «kohustuslik» (*obligatory, verpflichtet*), «lubatav» (*permissible, erlaubt*) ja «keelatud» (*prohibitory, verboten*) abil. Näiteks tähendab «Ära varasta!» sama, mis «Sulle on keelatud varastada».

Deontilised moodused tõstavad esile normide ühe olulise erijoone, millega normide kehtivusprobleem seisab ligidases seoses: need moodused osutavad, et norm on lahutamatus mõtteseoses väärtustega. On ilmne, et see, mis on kohustuslik, omab positiivset väärtust; see, mis on lubatav, omab neutraalset väärtust; ja see, mis on keelatud, omab negatiivset väärtust — millised ka need väärtused oleksid, mille suhtes neid deontilisi mooduseid väidetakse. Positiivsed väärtused on näiteks «hea», «ilus», «õiglane». Negatiivsed väärtused on näiteks «halb», «inetu», «ebaõiglane». Neutraalsed väärtused on näiteks «ei hea ega halb», «ei ilus ega inetu», «ei õiglane ega ebaõiglane». Väärtuste olulisi liigitusi on veel: väärtused subjektiivses, transsubjektiivses ja objektiivses mõttes.¹³ Üksikute väärtuste puhul on kahjuks sageli raske leida keelelisi väljendeid, et seda vahetegu sõnastada, appi võtmata keeleliselt uudseid ja ebaelegantseid väljendeid. Väärtused subjektiivses mõttes on atribuudid, mida omistatakse väärtustatavale esemele (näiteks «ilus», «halb», «ei kasulik ega kahjulik»). Väärtused transsubjektiivses mõttes on väärtustatud eseme omadused, mida preditseeritakse sellest esemest vastavaina väärtusatribuutidele, mida väärtustatavale esemele omistati (näiteks «ilus», «ei kasulisus ega kahjulisus»). Väärtused objektiivses mõttes on väärtustatud esemed, mis konstitueeruvad subjektiivsete väärtuste omistamise läbi väärtustatavale esemele (näiteks «ilu» ehk «see, mis on ilus», «halb» ehk «see,

mis on halb», «ei kasu ega kahju» ehk «see, mis pole kasulik ega kahjulik»). Mainitagu, et sõna «ese» käesolevas mõtteseoses on kasutatud selle sõna kõige laiemas mõttes: ta haarab mitte ainult füüsilisi esemeid, vaid ka seiku (asjaolusid) üldse, olles seega samatähendusline sõnaga «miski».

IV

Nagu eelnev analüüs vihjab, konstitueeruvad väärtused objektiivses mõttes väärtustusakti läbi, milles teostub väärtusatribuudi omistamine väärtustatavale esemele. See akt näib omavat prekatiivset iseloomu ja tema suhtes väita, et see oleks vale või õige ei näi olevat mõttekas. Kuid see ei tähenda, et poleks võimalik seda akti väärtustada mingi muu väärtuse läbi. Selleks oleks haarava iseloomuga väärtus, mida eesti keeles nimetatakse *kehtivus*. Romaani keeltes, samuti inglise keeles, osutab sõnade *valeur*, *valore*, *valor*, *value* etümoloogiline sugulus sõnadega *validité*, *validità*, *validez*, *validity* väärtusemõiste ja kehtivusemõiste kokkukuuluvust.

Ka kehtivus kui väärtus esineb kolmes mooduses, nimelt (kõneldes väärtusest objektiivses mõttes) «kehtivus», «ei kehtivus ega kehtetus» ja «kehtetus». Väärtustomistav, väärtustpredictseeriv või väärtustkonstitueeriv akt on kehtiv, kui ta on toimunud põhimõtete kohaselt, mida vaadeldakse vastava väärtuse kriteeriumidena. Näiteks väärtust «tõde» konstitueeriv akt on kehtiv, kui ta on toimunud tõekriteeriumide kohaselt¹⁴; väärtust «formaalselt õige» (ehk «korrektnes») omistav akt on kehtiv, kui ta on toimunud loogika reeglite ja korrektsusekriteeriumide kohaselt; väärtust «õiguslikkus» predictseeriv akt on kehtiv, kui ta on toimunud õigusekriteeriumide kohaselt, milleks on vastavale juhule rakenduvad õigusnormid. Väärtust konstitueeriv, omistav või predictseeriv akt on kehtetu, kui ta on toimunud rakendavate väärtuskriteeriumide vastaselt. Selline akt pole ei kehtiv ega kehtetu, kui puuduvad kritee-

riumid, mida rakendades oleks võimalik akti kehtivust või kehtetust määratleda.

V

Nagu eelöeldust nähtub, on kehtivuse või kehtetuse tuvastamiseks alati vaja arvestada teatud väärtust suhtes talle omaste väärtusekriteeriumide rakendatavusega. Seega: kui teatud juriidiline akt ja selle akti läbi kujundatud norm väidetakse olevat kehtetu, tuleb paratamatult küsida, mille suhtes see akt ja see norm võiksid olla kehtetud. On võimalik, et teatud norm on kehtiv otstarbekohasuse või õigusekindluse väärtuste seisukohalt, kuid ta on kehtetu õigluse seisukohalt, või vastupidi. On võimalik, et norm, mis on täiesti teatud positiivse õiguse pärane, on taunitav ja kehtetu teatud moraalisisüsteemi põhimõtete järgi. See tähendab, et kehtivusepõhimõtete vahel võib valitseda erinevatest väärtustest ja erinevatest väärtusekriteeriumidest tulenevalt konkurents, mille suhtes kehtivust või kehtetust väidetakse.

On ilmne, et antud õiguskorra kehtivust üldse ei saa otsustada selle õiguskorra immanentsete printsiipide, s.t ta enda normide alusel. Nende suhtes ei ole vastav õiguskord kehtiv ega kehtetu. Ta võib olla kas kehtiv või kehtetu ainult sellele õiguskorrale transtsendentsete väärtuskriteeriumide alusel. Nii võib antud poliitilise ühiku õiguskord olla riigi õiguskorrana kehtiv või kehtetu rahvusvahelise õiguse põhimõtete alusel. Ta võib olla ka loodusõiguse või õigluse põhimõtete alusel kehtiv või kehtetu. Ta võib olla lõpuks religioonipõhimõtete alusel kehtiv või kehtetu. Tekib küsimus, kas antud õiguskorra teatud normi või teatud normide kehtetus sellele õiguskorrale transtsendentsete printsiipide alusel mõjustab või võiks mõjustada selle normi või nende normide immanentset kehtivust. Vastus sellele küsimusele saab vaevalt olla muud kui eitav. Nagu imperatiiv «Ära karista teda!» ei tee kehtetuks imperatiivi «Karista teda!», kui nad ei kuulu samasse

imperatiivide süsteemi, nii ei tee kehtiv väärtuse «ebaõiglane» omistus kehtetuks väärtuse «õiguslik» (antud õiguskorra alusel) omistust, eeldades, et mõlemad väärtused ei kuulu samasse väärtusekriteeriumide süsteemi, milles kummalgi on kindlaksmääratud super- ja subordinatsioonaste.

VI

Maksiimi *lex injusta non est lex* rakendatavus niis siis sõltub sellest, kas õiglusekriteeriumid ja positiivse õiguse normid alati kuuluvad samasse väärtustesüsteemi. Positivistid, eitades selle maksiimi kehtivust, implitseerivad, et nad ei kuulu. Loodusõiguslased on vastandlikul vaatepunktil. Positivistide vaadendi omaksvõtt ei tähenda aga, et see, mis õiguslikult on kohustuslik või lubatav, ei võiks olla moraalselt taunitav ja et poliitilise ühiku õiguskord, millele antud isik allub, oleks lõplik ja ainukompetentne normide süsteem tema kohustusi ja õigusi määratlema. See omaksvõtt ei tähenda, et näiteks veendumusroimar ei võiks olla parem inimene kui kohtunik, kes mõistab ta süüdi ja määrab talle karistuse ja et revolutsionäär, kes hülgab teatud korruptse õiguskorra ja võitleb inimlike vahenditega, et seda likvideerida, ei võiks olla imeteldav nagu sangar. Ja see omaksvõtt ei tähenda ka, et kohtunik **absoluutselt** ei tohiks keelduda «häbiväärset» õigust rakendamast ning et vaatamata vande vankumatult rakendada antud õiguskorra norme, see keeldumine ei oleks tema tõeline kohustus. Nimelt isegi siis, kui kohtuniku ametivanne on nii kvalifitseerimatult avar, et ta mahtu kuulub ka moraalselt taunitavate normide rakedamine, ei seo see vanne teda moraalselt: vanduda olla kõigeiks valmis, mis inimene ette kirjutab või inimesed ette kirjutavad, on ebamoraalne käitumine, käitumine, mis ei tekita mingit moraalselt kohustust. Sellise vande võib vanduja raputada endalt igal ajal ja ta tõeline kohustus on seda teha esimesel võimalusel.

Kehtivus õiguseetilise probleemina

Antud õiguskorra ja selle üksiknormide hülgamine jääb roimaks selle õiguskorra põhimõtete seisukohalt, kuid ta võib olla ainuõige, ainukehtiv käitumine inimsuse ja jumaluse põhimõtete seisukohalt. On küsitav, kas *lex injusta non est lex* rakendamine teeb inimest ja ta positiivset õigust paremaks igas olukorras kui põhimõtte *lex injusta non est observanda*, mis jätab õiguse selleks, mis ta on, kuid käsib hoiduda kuulekusest õiguskorrale niivõrd, kui ta normid on valgustatud südametunnistuse vastased. Kumbki printsiip tohiks viia oluliselt samadele tegelikkudele tulemustele tsiviliseeritud ühiskonnas, eeldades, et selle ülalhoidmine ja laitmatu funktsioneerimine ei nõua ta liikmete naiivset arvamust, et selle ühiskonna õiguskord annab nende käitumise väärtuse määratlemise viimsed kriteeriumid. On arusaadav või andestatav, kui jurist eelistab viimast põhimõtet, sest esimese põhimõtte rakendamine ähvardab tugevalt juriidilise mõtte ühtsust ja üldisust, kui mitte süsteemi. Nimelt ähvardab põhimõtte *lex injusta non est lex* lüüa raskestikäsitletavaid lünki õigusesüsteemi, eriti kui valitsevad lahkarmused selle suhtes, mis on lõpuks õiglus ja mis on ebaõiglus. Neoskolastikute *philosophia perennis* esitab vahest küll printsiipe, mis on evidentsed igale tsiviliseeritud ja moraalselt küpsele inimesele, kuid nende evidentsus, muutumatus ja universaalsus on tingitud sellest, et nad on äärmiselt üldist iseloomu. Nii tohiks küll olla vastuvõetav igale valgustatud südametunnistusega inimesele, et tal on keelatud tappa, kuid ainult eeldades, et tapmise mõiste on piiratud legitiimse enesekaitse mõistega. Kus täpselt asub aga roimarliku tapmise ja legitiimse enesekaitse vaheline piir? Ja mida täpselt tähendab ebajumala kummardamine? On üsna ilmne, et mitte ainult kuldvasikad ja teised meeliliselt tajutavad kujud ei moodusta ebajumalaid, vaid neiks võivad olla ka mõttekujud, võikad või kaunid, mida religioonid oma ajaloo kestel on inimeste hinges ja vaimus esile mananud. Ja mis tõestaks ja veenaks, et kujutlematuna mõistetud Jumal ei tähendaks ebajumalat?

Seisukoht, et *lex injusta non est lex*, haarab vaid ebaõigluse äärmisi juhte, kus mõistlikkuse piirides on võimatu tulla teisele otsusele, kui et on tegemist karjuva ülekohtuga,¹⁵ teeb selle maksimi vahest juristilegi vastu võetavamaks. Kuid tuleb öelda, et seda ise niiviisi tõlgendades, pole maksimi rakendatavuseprobleem veel lahendatud. On oluline, et küsimus, kas antud *lex* on tõepoolest *injusta*, leiaks igakülgselt kaalumist kaineks ja küpseks kaalumiseks võimeliste isikute poolt, kus see on vähegi võimalik. Eriti poliitiliste kirgede lõõmas ja sellistest kirgedest tingitud mõtlemise pealiskaudsuses kaldutakse nägema karjuvat ülekohtu sealgi, kus tegemist vaid ebaolulise ebaõiglusega, mida taluda on õigussubjektide moraalne kohustus ühiskondliku rahu või õiguskindluse väärtuste nimel. Isegi, kus poliitilised kired pole üles kõetud, nähakse nii mõnigi kord karjuvat ülekohtu seal, kus on tegemist vaid üldsusele läbinägematu, äratundmatu ja veel mõistmatu õiglusega.¹⁶

Need, kellelt tohime eeldada ja isegi nõuda võimet mitte üksi normide õigusepärasust, vaid ka nende õiglusepärasust tuvastada, on kõrgeimate kohtute kohtunikud. Mitte üksnes ainult eetiliselt häälestatud filosoofidele, vaid ka juristidele tohiks olla vastuvõetav põhimõte: *lex injusta non est applicanda in foris superioribus*. See on põhimõte, mis on leidnud paljudes tsiviliseeritud maades kui mitte sõnaselgelt tunnustust, siis tunnustust kõrgeimate kohtute tegelikus käitumises, mis on seletatav vaid selle põhimõtte alusel. Mitmete läänedemokraatia maade kõrgeimad kohtud on leidnud teid, kuidas põhiseaduse või seaduse sätete paindliku tõlgendamise läbi viia positiivne õigus õiglusepõhimõtetega talutavasse harmooniasse, nagu neid antud aja ja koha valgustatud arusaam mõistab. Viimatimainitud maksimi rakendamine ei tähenda midagi muud kui kohtuniku otsustamisvabaduse tunnustamist põhilistes küsimustes. Kus see otsustamisvabadus puudub, kus kohtunikud on sõltuvad poliitilisest võimust niivõrd, et nendel puudub igasugune võimalus selle poolt õigusnormideks

Kehtivus õiguseetilise probleemina

valatud karjuvat ülekohut teha õiguslikult tühiseks, seal pole õiguskorda, mida võiks austada. Selle õiguskorra suhtes on iga kodaniku moraalne kohustus käia mitte üksnes maksiimi *lex injusta non est observanda* järgi, vaid ka vastutustundlikult rakendada põhimõtet *ordo iuridicus injustus delendus est*.

¹ Kas keelata inimtappu üldse või sõjas, mida ta oma parema arusaama järgi ei suuda teisiti käsitada, kui et see on ebaõiglane sõda.

² Vt. G. Radbruch, *Rechtsphilosophie* (4. väljaanne, 1950) 181 jj.

³ *ibid.* 127

⁴ *ibid.* 336: «... es kann Gesetze mit einem solchen Masse von Ungerechtigkeit und Gemeenschädlichkeit geben, dass ihnen die Geltung, ja der Rechtscharacter abgesprochen werden muss».

⁵ S. Augustinus, *De Libero Arbitrio*, I, 4, «Mihi lex esse non videtur, quae justa non fuerit»; D. Knowles, «Lex injusta non est lex» (1956) 2 *The Catholic Lawyer*, 237—244.

⁶ Vt. näit. H. Rommen, *Die ewige Wiederkehr des Naturrechts* (2. väljaanne, 1947) 221—246; J. F. Sullivan, S. J., *General Ethics* (7. väljaanne, 1947) 135 jj.

⁷ Oiguse definitsiooni suhtes vt. minu *Untersuchungen zum Wesen der Rechtsnorm* (1947), eriti lk. 69—106.

⁸ Selles suhtes ligemalt minu artiklis «Sketch for a Symbolic Juristic Logic» *Journal of Legal Education* 8 (1955) 277—307, lk. 288 jj.

⁹ Neologism, mille kujundasin ja mida rakendasin oma Tartu magistritöös *Oigusnorm ja ta struktuur* (1943, töö leidub ainult käsikirjas).

¹⁰ Putatiivsete üttude jaoks puudub moodsates keeltes grammatiline vorm. Sisuliselt «eeldagem» pole imperatiiv, vaid on putatiiv.

¹¹ Näiteks imperatiiv «Ärge varastage!» võib esineda kui *prae-missa major* süllogismis: «Ärge varastage!» — «Toiming T on vargus» — «Ärge sooritage toimingut T!».

¹² Vt. mu artikkel viidatud *supra*, viide 8, lk. 292 jj. Vt. ka mu artikkel «The tests of Inconsistency...» (1957) 30 *Australian Law Journal* 496, lk. 499 jj.

¹³ Selles suhtes ligemalt minu esees *Justice and Doubt*, peatükk V ajakirjas *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* [9 (1959), 308—417. — *Toim.*]

¹⁴ Tõekriteeriumide kohta vt. N. Hartmann, Grundzüge einer *Metaphysik der Erkenntnis* (4. väljaanne, 1949) 427—444. Vt. ka minu *Untersuchungen*, lk. 24—29.

¹⁵ Radbruch, op. cit. 336.

¹⁶ Vrd. P. Tillich, *Love, Power and Justice* (1954) 66.

Ladinakeelsete lausete tõlge.

Lex injusta non est lex 'ebaõiglane seadus pole seadus'

Lex injusta non obligat 'ebaõiglane seadus ei kohusta'

Philosophia perennis 'igavene filosoofia'

Mihi lex esse non videtur, quae justa non fuerit 'mulle ei loe seadusena see, mis pole õiglane'

Lex injusta non est observanda 'ebaõiglast seadust ei tule arvestada'

Lex injusta non est applicanda in foris superioribus 'ebaõiglast seadust ei tule rakendada kõrgemas kohtus'

Ordo iudicis injustus delendus est 'ebaõiglane õiguskord tuleb hävitada'

ÕIGLUS, LOOGIKA JA MÕISTUSE EKSTAAS

Mõtteid ja märkmeid

Ilmar Tammelo mälestuseks

Vootele Vaska

Mu tänase ettekande ülesandeks on meenutada ühe eesti mõtleja mõtet; mõtet, mis on rahvusvahelisel foorumil üsna laialdast tähelepanu ja tunnustust leidnud. Ilmar Tammelo oli õigusteadlane, õigusfilosoof, loogik ja ka filosoof selle sõna laiemas tähenduses. Mõned teist täna siin mäletavad ehk teda kõnelemas siinsamas Eesti Maja saalis umbes 20 aastat tagasi, paari aasta eest esines ta loengutega Metsaülikoolis. Kuigi tema peateosed on ilmunud kas inglise või saksa keeles, leiame 50-ndatel ja 60-ndatel aastatel tema sulest terve rea artikleid eestikeelsetes ajakirjades ja ajalehtedes. Nagu teada, Ilmar Tammelo suri 65-aastasena 1982. aastal.

Ohin veel alles gümnaasiumiõpilane sõjajärgsel Saksamaal, Göttingenis, kui mulle hakkas silma üks lühikiri-artikkel Tammelo sulest ajakirjas nimega *Estonia*, mis oli tollal Eesti Üliõpilaskond Saksamaal väljaandeks. See loogilise iseloomuga kirjutis kandis mulle veidi salapärast

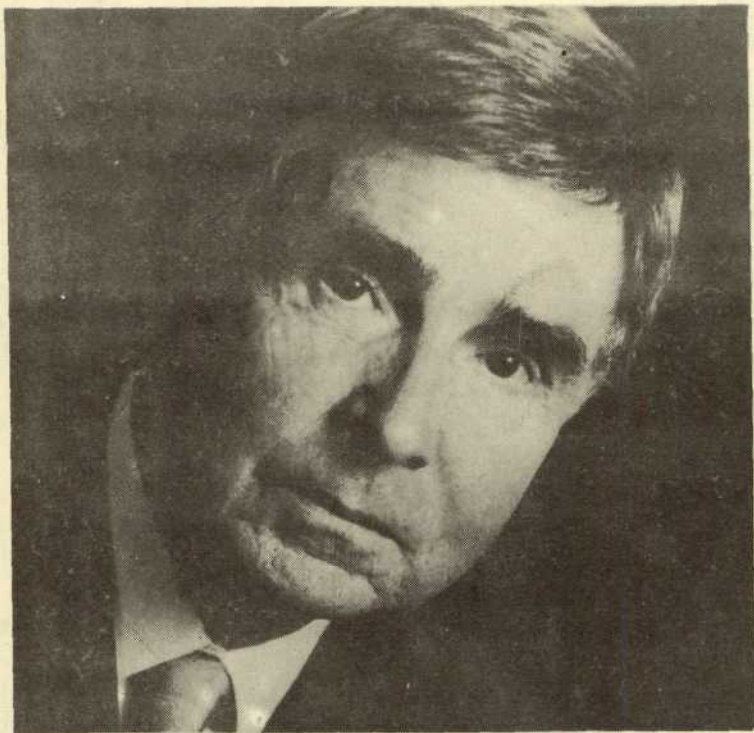
Ettekanne Kultuuripäevadel New Yorgi Eesti Majas, aprillis 1983.
— *Mana*, nr 54, 1984, lk 30—34.

pealkirja «Oigusdogmaatika ja Mathesis Universalis» ning tegeles moodsa formaalse loogika rakendamise küsimusega juriidilises väitluses — teema, mis kujunes autorile keskseks kogu tema edaspidises töös. Samas ajakirjas võis lugeda, et Ilmar Tammelo oli äsja Heidelbergi ülikooli juures doktorina habi liteerunud ning *venia legendi*, s.t. loengutepidamise õiguse omandanud. Samuti loeme sealt tema varematest õpingutest Tartu ja Marburgi ülikoolides.

Nüüd aga, selle asemel et Heidelbergis eradotsendina tegevust jätkata, siirdub Tammelo Austraaliasse, kus ta sisserännulepingu alusel peab terve aasta metsatööl olema. Selle sammu põhjused ei ole mul teada. Igatahes pärineb ta enda sõnade järgi sealt metsast inspiratsioon esseeks *Rational Man and Radical Doubt*, mis tegeleb teaduse, filosoofia ja usu vahekordadega. Järgneb uus studium, siis dotsentuur Sydney ülikoolis, vahepeal õppepeatused Oxfordi, Harvardi ja Columbia ülikoolides, hiljem külalisprofessorid Saksamaal, Jaapanis ja mujal maades. 70-ndate aastate alguses määratakse Tammelo korraliseks professoriks Salzburgi ülikooli Austrias.

Tammelo on kirjutanud oma kümme-kond raamatut ning võib-olla sajani ulatuvat artiklit. Oigusfilosoofia alalt on arvatavasti kõige tähtsamad *Justice and Doubt. An Essay on the Fundamentals of Justice* (1959) ning *Theorie der Gerechtigkeit* (1977). Oigusloogika alalt on olemas kuus-seitse teost, veidi üldisema laadiga teoseks praeguse maailma olukorrast on *Survival and Surpassing* (1971). Kahjuks puuduvad mul tema mitmed viimased raamatud: viimatinimetatu saksakeelne versioon *Zur Philosophie des Überlebens* (1975) olevat mitmeti ulatuslikum originaalist, samuti on ilmunud *Zur Philosophie der Gerechtigkeit* (1982).

Oiglus, loogika ja mõistuse ekstaas — ma arvan, et mu ettekande pealkiri kajastab üsna täpselt Tammelo filosoofia peamisi huvipiirkondi, sihte ja ka omapära. Mõistus on niiõelda mõtlemise vahend: seda nii igapäevases praktilises elus, loogilistes operatsioonides, teaduse

Ilmar Tammelo (foto perekonnaarhiivist)

konstruktsioonides, siserefleksioonis kui ka üle tavalise minevas haardes kogu olemise selgitamiseks ja mõistmiseks. See viimane on see, mida ma «mõistuse ekstaasi» all mõtlen, nimelt mõtlemise sisemist sundust viimse piirini minna, püüet tabada «ülemaist» (kui nimetada üht Tammelo artikli pealkirja), s.t. transsendentset olemist ehk tõelisust.

Võib-olla peaksin siin terminit «ekstaas» veidi täpsustama. (Samuti pean lisama, et Tammelo ise ei ole minu teada väljendit «mõistuse ekstaas» tarvitanud.) Sõnaraamatust loeme, et see tähendab joovastust, ülimat vaimustust; olla ekstaasis tähendab nagu endast väljas olemist.

See viimane ongi, mida ma mõtlen. Mitte emotsionaalselt, nagu tavaliselt räägitakse, vaid põhiliselt. On nimelt nii, et inimene on juba oma olemuselt ekstaatiline olend, nii oma tunnetuses kui ka tegevuses. Inimese teadvus on alati (väljaarvatud eneseteadvus) teadvus *millestki*, mis ei ole ise teadvus, olgu see siis pilt siin seinal või mõni matemaatiline teoreem. Meie mõte uitab vabalt ajas ja ruumis, see haarab sündmusi teiselpool maakera ning ulatub näiteks tänapäeva astrofüüsikute juures mustsada miljonit aastat tagasi universumi arvatava alguseni. Inimene ei ole mitte nagu karp, millel on silmade ja kõrvade näol augud, millede kaudu välismaailma sündmused meie teadvusse sisse voolavad. Otse vastupidi: teadvus tähendab «väljaminemist», objekti haaramist, nõnda omakstegemist. Piltlikult öeldes, teadvus on nagu prožektor, mis seda või teist valgustab. Seda enesest väljaulatamist võib paljudes eluavaldustes märgata. Isegi tõik, et ma praegu siin räägin, on näiteks sellest. Nõnda on siis mõistus loomulikult ekstaatiline, aga võib seda ka eriliselt olla, nimelt pingutuses transsendentse tõelisuse avastamises. Seda viimast olen ma Tammelo töid lugedes vahete-vahel tähele pannud.

Nüüd järgnevad paar sõna õiglusest ei ole mõeldud — ega saakski olla — mingiks kokkuvõtteks Tammelo mõttest sel teemal. Tahan vaid vaadelda mõningaid õigusproblemaatikasse kuuluvaid küsimusi, sealjuures aegajalt Tammelo mõttele viidates.

Rääkides õiglusest pörkame kõigepealt kokku mõningate keeleliste küsimustega. Eesti keeles esinevad näiteks terminid «õige», «õigus» ja «õigus», saksa keeles «Recht» ja «Gerechtigkeit», inglise keeles «right» ning «justice». Me näeme, et eesti ja saksa keeles on nendel sõnadel keeleline sugulus, inglise keeles aga ainult mõisteline ühendus (tingituna inglise keele ajaloost ja omapärast). Ometigi ei saa keelte omapärasusi mõistete analüüsis tähelepanemata jätta. Edasi teame, et suur osa sõnu on igas keeles ekvivooksed, mitmetähenduslikud. Mõni tegu võib olla moraalselt õige, mõni mõttekäik loogiliselt

õige. Vahel räägime õigusnormidest (nimelt õigusteaduses ja kohtu menetluses), siis aga ka inimõigustest (*human rights, Menschenrechte*), viidates sealjuures inimesele kui väärtusele iseeneses, tema nii-öelda kaasasündinud väärikusele. Nõnda siis sarnasused ja erinevused, mõisted nagu õed-vennad samas perekonnas. Meie mõtted ja mõisted on paratamatult keelega seotud. Keeles on oma tarkus! Ometigi ei määra keel täielikult meie mõtte sisu, see loob vaid keskkonna, milles mõttel on võimalik liikuda. Aga nii nagu keelel on oma ajalugu, nii on ka selles väljendatud ideedel ajalugu. Peaaegu igal tänapäeva kesksel ideel ja mõistel on oma minevik ning see minevik on paratamatult osaks vastava mõiste sisus. Nagu Hegel on ütelnud: inimene kui vaimne olend on, kelleks ta on saanud, s.t. inimese ajalugu on oluline osa tema olemusest.

Nüüd siis *õiglus* — mis see on? Õiglus on kõigepealt eetiline väärtus. Me hindame inimesi ja nende tegusid kui õiglaseid või ebaõiglaseid, me tunnistame kehtivaid norme ja seadusi õiglastena või ebaõiglastena, mõni ühiskondlik ehk poliitiline kord võib õiglane või ebaõiglane olla. Vastavalt on õiglus kui eetiline väärtus kas isikuväärtus, seega vourus, või siis sotsiaalne ehk ühiskondlik väärtus. Nõnda võis Vargamäe Andres Tammsaare romaanis oma üleaedse Pearu vastu õiglane või ebaõiglane olla; Ameerikas kehtiv tulumaksuseadus võib olla õiglane või mitte, samuti kohtuseadustik ning lõpuks üldine ühiskonnakorraldus, riigikord.

Kõigil nimetatud puhkudel näib inimene ehk inimühiskond õigluses-ebaõigluses vastutav olevat. Vahel omistatakse aga õiglust-ebaõiglust üleilmlikele jõududele ja sündmustele. On öeldud, et elu ise on ebaõiglane, sama ka saatuse kohta. Mõnikord kuuleme väidet, et ajalugu on ebaõiglane, kusjuures sel puhul ajaloo käigule omistatakse mingit iseseisvat jõudu, mis käib üle inimeste tahete ja tegude. Usulisel perspektiivis on õiglus tavaliselt Jumala omaduseks.

Üldiselt võiks ütelda, et on üsna lihtne ebaõiglust tabada, selleks on vaja vaid silmad lahti hoida. Seevastu õiglust formuleerida on palju raskem.

Õiglus kui inimeste vastastikuse kohtlemise printsiip leidis esmalt filosoofilist käsitlust vanas Kreekas, Platoni ja Aristotelese töödes. Lühidalt ja lihtsalt öeldes tähendab siin õiglus — igaühele oma (*suum cuique*)! Platoni järgi on ühiskondlik kord õiglane, kui igaüks teeb mis on temale omane ja kohane, vastavalt oma võimetele: kingsepp parandagu saapaid, sõdur sõdigu ning targad valitsegu. Õiglus tähendab siin ühiskonna harmoonilist kooselu. Aristoteles täpsustas seda teene ja väärимise rõhutamiseга. Mõni inimene väärīb, on ära teeninud, paremat kohtlemist kui teine, ja seda mitte ainult töö ja tegevusega, vaid ka moraalselt. Kui Aristotelesel oleks olnud 10 taalrit kahe puudustkannataja vahel jagada, üks neist ausameelne, teine aga valelik, siis andnuks ta esimesele võib-olla 8 ja teisele 2. Samuti peaks tark mees rohkem palka saama kui rumal ja nii edasi. Ühesõnaga võrdselt võrdsetele ja ebavõrdselt ebavõrdsetele! See on selge. Raskused tekivad aga võrdsuse ja ebavõrdsuse määramises, s.t. teenete ja väärимise õiges hindamises. Selleks ei ole olemas üldkehtivat teoreetilist malli, mida saaks samaväärselt rakendada kõikvõimalikes olukordades. Teatud relatiivsus õigluse teostamises näib seega paratamatu olevat. Samas on aga ilmne, et õigluse praktika nõuab teatud üldisi mõõdupuid siin räägitud teenete ja väärимise hinnanguks. Vastasel korral oleks väärимise määrang vaid suvaline, seega täiesti relatiivne, tingitud üksikisikute või inimgruppide võimutahtest ja omakasupüüdest.

Ajaloost teame (muidugi ka meie oma ajast), et sageli on väärимise mõistet õigluse kriteeriumina sedavõrd väänatud, et tulemuseks on olnud ilmne ebaõiglus: kui näiteks eeldatakse, et mõisnik väärīb paremat elu kui talupoeg, ühe rahvuse liikmed paremat kohtlemist kui teise omad jne.

Nõnda kujunes äsjanimetatud ebaõiglaste võimaluste korrektuurina *võrdsuse kui niisuguse* printsiip määravaks. Õiglus tähendab nüüd inimese kui inimese võrdset kohtlemist, olenematult tema ühiskondlikust positsioonist või rahvuslikust kuuluvusest. Selle põhimõtte allikaks on ristiusk: Jumala palge ees on kõik inimesed üheväärsed, nii õiged kui patused, targad ja rumalad. Nad kõik vääri-
vad inimväärselt kohtlemist, sest nad on Jumala lapsed. Siia kuulub nõnda ka vastavalt inimväärikuse idee.

Euroopa ajaloo modernsel perioodil leiame nimetatud ideede (võrdsuse, inimväärikuse, inimõiguste, nõnda ka õigluse) kõige markantsema filosoofilise põhjenduse ja tõlgitsuse Immanuel Kanti eetikas, keskendatult tema nn. kategoorilises imperatiivis. Laskumata Kanti eetika üksikasjadesse võiksime võrdsusnõude küsimuse pinnal ütelda, et Kanti järgi on moraalselt õige ainult see, mida me saame üldiselt kehtiva (universaalse) normina tahta. Näiteks on teadlik valelubaduse tegemine moraalselt ebaõige, kuna me ei saa seda üldiselt kehtiva normina tahta; vastasel korral oleks iga lubadus tingimata ja alati pettus, see hävitaks ka muuhulgas lubaduse tähenduse. Ometigi on lubadus ja sellega kaasuv vastutus üheks oluliseks momendiks inimese moraalses elus. Edasi tähendab nimetatud üldkehtivuse ehk universaalsuse printsiip, et mis on mulle kohustuslik, on kohustuslik ka teistele minusugustele sarnastes olukordades. Lisaks on veel kohustused ja õigused vastastikku tingitud (korrelatiivsed): kui mul on õigus tänaval segamatult jalutada, siis on sinu kohustus mind selles mitte segada.

Muuseas on eeltooduga teatud mõistelises suguluses üldiselt tuntud nn. kuldne reegel: mida sa ei soovi, et sulle tehakse, ära tee ka teistele. See näib samuti olevat õigluse põhiosaks. Selle reegli positiivne (mittekeelustav) sõnastus: tee teistele, mida sa soovid, et nemad sinule teeksid, on aga õigluse seisukohalt palju vähema tähtsusega, sest mida mina soovin teistelt ei ühtu tingimata sellega, mida teised võivad oluliseks pidada.

Olen öelnud, et õiglus nõuab inimeste võrdset ehk samaväärset kohtlemist, pakkudes võrdseid võimalusi ja soodsusi, jagades hüvesid ja paratamatuid koormusi ühtlaselt. See ei tähenda aga nende elude võrdseks ehk samasuguseks tegemist. Mõni inimene on võimeline kujundama oma elu mitmekesisemalt, huvitavamalt, paremini kui teine, oma võimetelt pole inimesed muidugi võrdsed. Oleks vae arvata nagu nõuaks õiglus inimeste nivelleerimist, erinevuste kaotamist. Õiglane elukorraldus on pluralistlik, juba arutatud mõttes võrdsuslik, aga samas vabaduse ja erinevate inimvõimete perspektiivis mitmekesine.

See kõik toob meid nüüd Tammelo juurde tagasi. Mõnede teoretikute arvamuses on õiglus laias laastus samane võrdsusega. Tammelo leiab aga, et võrdsuse põhimõte on üheks oluliseks õigluse kriteeriumiks, mitte samane terve õigluse ideega. Peale võrdsuse on ka vabadus keskeks momendiks (kriteeriumiks) õiglases elukorralduses; ühiskond kus puudub vabadus ei saa olla õiglane. Vabadusel on muidugi omad piirid ja üheks selliseks piiriks on ilmselt jällegi võrdsuse nõue. Tegelikus elus kohatamegi tihtipeale vabaduse ja võrdsuse vahelist konflikti ning nende nõuete tasakaalustamine praktilises poliitikas on teadagi üsna keeruliseks probleemiks.

Lisaks võrdsusele ja vabadusele on Tammelo järgi õiglusmõistes veel rida teisi momente, milledest ma saan siin vaid mõningaid nimetada. Näiteks on tavaks vihjata õiglusele (täpsemalt ebaõiglusele) kui kellelki nõutakse midagi, mis käib temale üle jõu (kas siis füüsiliselt, majanduslikult või isegi hingeliselt). Samuti on Tammelo arva-tes vaesuse, viletsuse ja häda kõrvaldamine — vähemalt vähendamine — õigluse nõudeks, s. t. õiglus tähendab inimväärset elu kõigile.

Viimasel ajal on õigluse printsiipi laiendatud ka tulevastele põlvetele, s. t. me oleme vähemalt osaliselt vastutavad maailma eest, mille me järgnevatele generatsioonidele pärandame. Mõnelt poolt on õigluse ideed ka loomade ja kogu looduse suhtes rakendatud.

Nüüd küsime aga: on õiglus absoluutne väärtus? Me tunneme ütlosti nagu: olgu õiglus, isegi kui maailm hukkuks (*Fiat iustitia, pereat mundus*)! Immanuel Kant on kirjutanud, et kui kaob õiglus, siis pole inimestel enam mõtet siin maailmas elada. Tammelo arvates ei ole see aga nii. Eriti tänapäeval, mil õigluse nimel on võimalik inimkonda õhku põmmutada, tundub õigluse absolutiseerimine poliitiliselt kergemeelsena, jah, isegi kardetavana. Ometigi peab õiglus jääma juhtväärtuseks inimestevahelises elus. Nõnda siis Tammelo sõnades: olgu õiglus, et maailm *ei* hukkuks! Vastavalt sellele imperatiivile on meie autor mitmes teoses analüüsinud inimeste- ja riikidevahelise arusaamise ja kommunikatsiooniküsimusi, rahvusvaheliste lepingute tingimusi, poliitilise võimu funktsioone jne. Sellest kõigest ei ole aga siinkohal võimalik rääkida.

Mu ettekande pealkirjas esineb teatavasti ka sõna «loogika». See on seal selleks, et viidata Tammelo väga ulatuslikule tööle ja panusele juriidilise loogika vallas. Loogika tegeleb väitluste struktuuri ning järelduste reeglite uurimisega. Me kõik tunneme süllogismi: kui kõik loogikud on surelikud ja Aristoteles on loogik, siis on Aristoteles surelik. Või: mõrvarit karistatagu surmaga, Peeter Peterson on mõrvar, järelikult karistatagu Peeter Petersoni surmaga. Loogika on formaalne teadus, loogilise mõttekäigu õigsus (ehk kehtivus) on sõltumatu väitluse lausete tõest või ebatõest. Nagu Goethe laseb oma *Faustis* Mefistofelesel öelda (Ants Orase tõlkes): «Ning filosoof, see ilmub siis/ ning näitab, et nõnda on õige viis:/ kui üks on nii ja teine nii,/ siis on ka kolmas ja neljas nii,/ ent kui esimest ega teist ei oleks,/ siis ka kolmandat ega neljandat poleks.»

Me kõik väitleme: igapäevases elus, poliitikas, teaduses; eriti teevad seda juristid, nii kohtusaalis kui ka väljaspool seda. Tammelo oli seadnud endale ülesandeks just juriidiliste argumentide analüüsi modernse loogika valguses. Tänapäeva loogika on läbinisti formaalne, seda nimetatakse ka sümboolseks ehk matemaatiliseks loogi-

kaks. Tammelo oli üks esimestest, võib-olla kõige esimene, kes hakkas rakendama sümboolset loogikat õigusteaduses.

Lõpuks veel paar sõna Tammelo mõttest laiemas ja üldisemas tähenduses. Juba ainuüksi tema eestikeelseid artikleid sirvides leiame tema huvide ulatust ja avarust. Seal on näiteks kirjutisi psühhoanalüüsist ja eksistents-filosoofiast, arutlusi kunsti ja vaimse loomingu alustest, samuti eesti rahvusliku pärimuse küsimustest. Selle kõige kõrval tahaksin aga veelkord viidata Tammelo mõtte metafüüsilisele dimensioonile, tulles nõnda siin korraks veel tagasi varem nimetatud «mõistuse ekstaasi» juurde.

Prantsuse filosoof Descartes kirjutas kord, et filosoofia on nagu puu: selle juured on metafüüsika, tüvi on füüsika ning tüvest hargnevad oksad on kõik teised teadused. Nüüd võiks aga küsida: milline on see pinnas, millest puu juured toitu ja jõudu ammendavad? Mis on kõige oleva alus ja mis on olemine ise? Meie sajandil on saksa filosoof Heidegger oma terminoloogia kohaselt kahtemoodi mõtlemist eristanud: rehkendav mõtlemine (ehk mõistus) ning mõlgutav, mõtisklev, mediteeriv mõtlemine (*andenkendes Denken*). Esimene on loogiline ja pragmaatiline, teine on ontoloogiline; esimene on maailma elu-olu kohaselt vajalik, teine on samas suhtes hädavajalik. Tänapäeva ohuks on laialt levinud arvamus, et rehkendav mõistus on see ainuõige, kõike ammendav mõttevõimalus.

Tammelo oli sellest ohust teadlik. Ikka ja jälle tuli ta oma loogilis-analüütilise tegevuse pinnalt tagasi filosoofia põhiküsimuste juurde. Ta oli veendunud, et õigusteadus, nagu kõik muugi inimtegevus, juurdub oma tähenduses mingis aluseliseses tõelikkuses. Need põhiküsimused ei ole probleemid tavalises mõttes, milliseid oleks võimalik *homme-ülehomme* või siis kümne aasta pärast lahendada. Nad on pigemini üleskutseks ja ülesandeks mõtlemisele.

Wittgenstein ütles kord: «Filosoofia võidujooksu võidab see, kes kõige aeglasemalt jookseb. Ehk see, kes kõige viimasena kohale jõuab.» Kui kaugel see shtkoht (finiš) aga võiks olla, ei tea meist keegi.

«Loomine»

MAJANDUSE KOLM MÕÖDET

Uno Mereste

SENINE KUJUTLUSPILT MAJANDUSE PÕHILÜLIST JA SELLES SISALDUVAD SOTSIAALSED OHUKOLDED

Juba aastakümneid käsitatakse täiesti enesestmõistetavalt ettevõtet rahvamajanduse põhilülina. 1988. aasta 1. jaanuarist kehtima hakanud uue ettevõtteseaduse esimeses lauses väidetakse lakooniliselt ja veenvalt, et riiklikud ettevõtted (koondised) on koos kooperatiivsetega ühtse rahvamajanduskompleksi põhilülid (NSV Liidu... 1987: 5). Uhiuue kõrgkoolide poliitilise ökonoomia õpiku üks alapunkt on pealkirjastatud: «Majanduse põhilüli». Mingit põhilüli määratlust selles vastu ootusi siiski ei sisaldu, on apelleeritud selle mõiste üldarusaadavusele. Öeldakse: «Ettevõtted (koondised) moodustavad rahvamajanduse tootmisalase ja organisatsioonilise struktuuri vundamenti... Seepärast on majanduslike ümberkorralduste raskuskeskmeks võetud rahvamajanduse põhilüli töö.» (Политическая... 1988: 611).

Lihtne ja selge. Majandusstatistika varal võib veenduda, et see arusaam on vägagi tegelikkuselähedane. Statistilisi andmeid eri rahvamajandusharude kohta kogutakse ettevõtete kaupa. Seetõttu defineeritakse tavalisi ehk

Vt ka: U. Mereste. Mis on isemajandamine?: Isemajandamisteooria alused. Tallinn, Eesti Raamat, 1989. 95 lk.

nn institutsioonilisi rahvamajandusharusid enamasti kui suhteliselt samalaadsete ettevõtete kogumeid. Järelikult esineb ettevõtte tõepoolest normaalse rahvamajandusharu normaalse elementaarosa, põhilüli ehk algraku rollis. Tööstus — see on kõik tööstusettevõtted, kaubandus — kõik kaubandusettevõtted, veondus — kõik veondusettevõtted ühtekokku jne (Majandusteaduse... 1985: 47).

Nii see on, kui küsida: kellelt saadakse andmeid ning kellele on senise käsumajanduse oludes tulnud anda kohustuslikke plaaniülesandeid? Kas aga sellisest lähene-misviisist piisab, et rahvamajandust ka tänapäeva oludes õigesti suunata, sellist küsimust esitada pole siiani peetud ei vajalikuks ega arukaks. Põhjust selleks oleks aga olnud juba ammugi.

Sotsialistliku majanduse eeldatava humaansuse virildumine tegelikult inimvaenulikkuseks ei ole toimunud täna. Selle ilminguid on täheldatud juba ammu. Tänapäeval on aga juba enam kui selge, et meie majandus ei tööta kõigile loosungilistele kinnitustele vaatamata kaugeltki eelkõige inimese, s.o rahva heaks. Majandusel on oma sisehuvid, mis rahuldatakse eelisjärjekorras. Alles seejärel võidakse osutada tähelepanu ka inimestele ning nende vajadustele. Majanduse sisehuvide sfäär on aga aastatega üha laienenud. Tootmise efektiivsus on madal. Uha enam toodetakse tootmise enda pärast. On toimunud kaks vastandlikku protsessi. Majandus on eemaldunud rahva teemimisest ja inimesed on majandusest võõrandunud.

See õigustab küsima: kuidas on saanud juhtuda, et seades eesmärgiks sotsialistliku majanduse arendamise, on inimene kui individuaalne ja kollektiivne subjekt — rahvas — unustatud? Miks ei ole suudetud silmas pidada majanduse inимдимensiooni? Miks majanduslikult kasulik on hakanud iga aastaga üha enam olema vastuolus kõige sellega, mis on kasulik inimese tervisele, soodus tema vaimsele ja füüsilisele arengule? Miks nn majanduslikke ülesandeid täites on hakatud hävitama inimese elukesk-konda, saastama õhku, lagastama loodust ning tuulde pil-

duma paljude eelmiste põlvkondade tööga loodud väär-
tusi?

Neid küsimusi võib pidada sajandi küsimusteks, sest nad on omamoodi aktuaalsed kõikjal maailmas. Meil aga omandavad nad erilise tähenduse, arvestades seda, et oleme pretendeerinud eriti inimsõbraliku — sotsialistliku ühiskonna loomisele. Seetõttu on need küsimused kujunenud nüüd sotsialismi elu ja surma küsimusteks.

Püstitame siinkohal hüpoteesi, et paljude muude põhjuste seas, mis on niisuguste selgelt kriisisituatsioonile omaste nähtusteni viinud, on üks olulisemaid ülemäära lihtsustatud arusaamine majandusest.

Majandust on käsitatud lineaarse kujutlusmudeli varal, mille ülemises otsas on omavahel tuhandete seostega ühendatud kõigi majandusettevõtete suur pilv ning allotsas üksik majandusettevõte — majanduse põhilüli. Arendada majandust tähendab selle kujutlusmudeli seisukohalt arendada ettevõtteid. Mõte võtta majanduse ümberkorraldamise ja arendamise raskuspunktiks ettevõtte on fikseeritud küll uues poliitilise ökonoomia õpikus, ent see pole uus. Seda ja ainult seda põhimõtet on kogu nõukogude võimu perioodil järgitud. Tulemuseks on olnud iga laadi ja liiki ettevõtete arvu tohutu kasv ja nende majanduslik tugevne- mine. On tekkinud terved tööstus-, veondus- ja kaubandus- impeeriumid — gigantsed suurorganisatsioonid. Nende haarmed ulatuvad keskusest maa kõikidesse linnadesse ja rajoonidesse. Nende võim on tohutu, maailmas ennenägematu ja -kuulmatu. Ent inimesel on selles majanduses kitsas ja ebamugav. Ta on alandatud seisma tundide kaupa arvututes pikkades sabades, et osta tööga teenitud raha eest tühisemaidki tarbekaupu, jahtima mööda kogu meie riigi hiigelterritooriumi, et otsida ja õnnelikul juhul leida tuhandete kilomeetrite tagant endale sobivat kingapaari või tõmblukku rikkiläinu asendamiseks.

Põhjus on selles, et majanduse arengut on nähtud tootmisettevõtete arengus. On mõeldud ülilihtsustatult, et

Majanduse kolm mõõdet

kui on hästi palju tootmisettevõtteid, mis kõike toodavad, siis ongi kõike väga palju ja kommunism on kui juba mitte otse käes, siis vähemalt käeulatuses. See esmapilgul loogiline, ent tegelikult siiski ülilihtsustatud arusaam on dikteerinud süstemaatilist mõõdavaatamist majanduse kõigist teistest arendamissuundadest ja põhilülidest. Võib kõlada ootamatult, ent majandusel on muidki põhilülisid kui ettevõtte. Muudegi põhilülide olemasolu tõttu ei tohiks majanduse arendamist taandada ainult ettevõtete arendamisele. See on jäme mõtlemisviga, mis on aastakümnete jooksul läinud sadadele miljonitele inimestele väga kalliks maksma.

Loomulikult tekib nüüd küsimus: millest siis majandus lõppude lõpuks õigupoolest koosneb? Missugune on majanduse tegelik, ülemäära lihtsustamata struktuur? Missugused on majanduse põhilülid oma tõelises mitmekesisuses?

RAHVAMAJANDUS KUI MAJANDUSÜKSUSTEST KOOSNEV DISKREETNE SUURSÜSTEEM

Rahvamajandus on koostiselt sõre ehk diskreetne süsteemne moodustis. Ta koosneb üksteisest eraldatud tervikelementidest, mida nimetatakse majandusüksusteks. Teatmeteostes iseloomustatakse majandusüksust kui alglüli ehk elementaarosa, mis on «iseseisev, oma tulude ja kulude kohta arvestust pidav ettevõtte, asutus, majand, organisatsioon jms või selle iseseisev osa, näit. osakond, jaoskond, tsehh jne. Laiemas mõttes on majandusüksusteks ka perekonnad, leibkonnad ja üksikud inimesed.» (Majandusteaduse... 1985: 35; Eesti... 1973 V: 42).

See tähendab, et *majandusüksust* võib tegelikus kõnepruugis kasutada iga laadi ja tüüpi ettevõtete ehk käitiste üldnimetusena. Sellise üldistava mõiste ja termini järele on suur vajadus. *Ettevõtte* selleks ei sobi, sest mitte

kõiki objekte, mida majandusüksuse mõiste hõlmab, ei saa pidada või nimetada ettevõtteks.

Majandusüksus on samalaadi üldmõiste nagu süsteem. Süsteem võib koosneda elementidest, mis on ka ise süsteemid. Samuti võib ka mis tahes majandusüksus (näiteks tehas) koosneda majandusüksustest (tsehhid), need omakorda veelgi madalamat järku majandusüksustest (isemajandavad brigaadid) jne. Süsteemiteooria seisukohalt võibki majandusüksust mõista seetõttu nagu spetsiifilist majanduslikku süsteemi. Temale laienevad kõik süsteemide üldised omadused ja nende toimimise seaduspärasused.

Majandusüksus võib olla nii mikro- kui makroökoonoomiline. Esimesse liiki kuuluvad näiteks ettevõtted ja koondised, teise näiteks iseseisvad, üksteisega majandustehinguid sooritavad riigid.

Võib ütelda ka nii, et *majandusüksus* on suure mahuga universaalmõiste majanduskäibest iseseisvalt osa võtva individuaal- või kollektiivsubjekti tähistamiseks. Rikkama sisuga ja väiksema mahuga mõisted nagu *ettevõtte, tehas, majand, koondis, haigla, instituut, asutus, ministeerium, riik* jt on kõik spetsiifilised. Igal neist on oma ammendamatu eripära, mis on tähtis küll nende endi iseloomustamisel, mitte aga kõigi nendevaheliste seoste käsitlemisel majanduslikus üldkäibes. Rahvamajanduslikust käibest võtavad nad kõik osa paljuski väga sarnastes funktsioonides.

Majanduslikku käivet võib seetõttu vaadelda kui tulude ja kulude voogudesse kuuluvate paljude üksikaktide kogumit, milles kõik isikud, ettevõtted, asutused, organisatsioonid jms osalevad nagu sisendeid ja väljundeid omavad plokid. See tähendab, et nende erisused võib julgesti kõrvale jätta ja vaadelda neid hoolimata nende konkreetsest laadist ja kohast sotsiaalses ja majanduslikus hierarias nagu põhimõtteliselt üksteisega sarnaseid üksusi majanduse üldsüsteemis.

Majanduse kolm mõõdet

Majandusüksused kui süsteemid on allapoole hargnevad ja ülespoole koonduvad. Mis tahes majandusüksust võib käsitada mingi kõrgemat järku majandusüksuse elemendina. Nii võib ettevõtet vaadelda elemendina koondises, koondist elemendina tootmisharus, tootmisharu elemendina rahvamajandusharus, rahvamajandusharu elemendina kogu rahvamajanduses. Majandus on seega nagu iga teinegi suursüsteem paratamatult hierarhilise ehitusega; sama kehtib ka iga tema elementaarse koostisosa — majandusüksuse — kohta.

Äsjakirjeldatud hierarhia ei ole muidugi ainus, millesse majandusüksused kuuluvad. Rahvamajandus on polüstruktuurne suursüsteem. Selle iga koostisosa võib kuuluda korruga mitmesse eri hierarhiasse ja täita neis kas ühelaadseid või täiesti erinevaid funktsioone. Kõik tehased kuuluvad elementidena või allsüsteemidena niihästi mingisse tööstusharru, kui ka oma asukohariigi ja -linna või -rajooni kui territoriaalse majandussüsteemi koostisse. Iga tehase töötajaskond aga kuulub vastavalt oma asukohariigi ja -linna või -rajooni rahvastikku kui teatavasse eri laadi majanduslike ja kultuurialaste huvidega inimsüsteemi.

RAHVAMAJANDUSE KOLM DIMENSIOONI

Eri laadi majandusüksuste rohkus nõuab käsitluse selguse huvides nende teatavate rühmade ehk liikide eristamist. See aitab oluliselt konkretiseerida ja täpsustada muu hulgas nii majandusüksuse kui majandusegi üldmõistet.

Lähtudes koostisosade aine ja funktsioonide erisustest võib eristada kolme liiki majandusüksusi:

a) **sotsiaalsed** ehk demograafilised majandusüksused, s. o üksikud eraldi elavad ja ise ennast majandavad inimesed; koos elavad ja ühise majapidamise kaudu seotud inimestest koosnevad perekonnad, talu- ja laevapered, leibkonnad jne;

b) **tehno-organisatsioonilised** (pikemalt tehnoloogilis-organisatsioonilised) ehk ka ametkondlikud majandusüksused, s. o tehased, vabrikud, kauplused, kaubamajad, veondusorganisatsioonid, haiglad, koolid, kirjastused, filmiharmoniad, uurimisasutused jt ning nende mitmesugused kogumid, s. o koondised, kombinaadid, trustid, ministeeriumide jt ametkondade süsteemid. Nende nimetuses peegeldub tõsiasi, et kõik nad on organisatsioonid, mida eristavad peaaesjalikult nende töö tehnoloogilised erisused;

c) **territoriaalsed** majandusüksused, milleks on kõigepealt kõik riigid, ent ka nende iseseisvad ja iseseisvalt valitsetavad-hallatavad osad — osariigid, liidumaad ja liiduvabariigid, läänid, samuti linnad, rajoonid, vallad ja külad.

Seega võib rahvamajandust kujutada kolmemõõtmelise sõreda suursüsteemina, millel on kolm telge: sotsiaalne, tehno-organisatsiooniline ja territoriaalne.

Eri tüüpi majandusüksuste n-õ puhaste esindajate kõrval esineb ka üleminekuvorme. Sotsiaalse ja tehno-organisatsioonilise majandusüksuse üleminekualal paikneb näiteks mis tahes tootmisettevõtte töökollektiiv. Oma substraadilt on töökollektiiv sotsiaalne, sest koosneb inimestest; kujunemise aluse poolest on ta aga ametkondlik ehk tehno-organisatsiooniline, sest sellesse kuuluvad inimesed, keda ühendab töötamine ühes ja samas majandusettevõttes, s. o mingisse ühte ametkondlikku hierarhiasse kuulavas majandusüksuses. Territoriaalse ja ametkondliku majandusüksuse üleminekuvormiks on põllumajanduslik suurmajand, näiteks kolhoos, mille territoorium võib hõlmata mitu endist valda ja hulga külasid. Seetõttu võib kolhoos olla geograafilises mõttes käsitletud ka territoriaalse majandusüksusena.

Kõigile kolmele majandusüksuste rühmale on omane, et nende paljude erinevate vormide hulgas on üks väikseima mahuga üksus, mida võib pidada kõigi sama rühma majandusüksuste elementaarseks, algrakuks ehk

Majanduse kolm mõõdet

põhilüliks. Kõik teised, suurema mahuga majandusüksused koosnevad teatavast hulgast elementaarosistest.

Süsteemiteooria seisukohalt vaadatuna on mis tahes majandusüksus süsteem, mille elementideks on samasse rühma kuuluvad väikseima mahuga majandusüksused. Kõigis sotsiaalsetes majandusüksustes on nende elementaarosisteks ehk elementideks või kui tahetakse nii öelda, siis põhilülideks inimesed. Tehno-organisatsiooniliste majandusüksuste seas on põhilüliks iseseisev ettevõte, majand või asutus; territoriaalsete majandusüksuste seas väikseim territoriaalüksus, milleks meil on praegu külanõukogu piirkond (varem vald).

Kirjeldatud kujutlusmudel võimaldab hästi lahti mõtestada seda, millest tuleneb ettevõtte kui tootmise põhilüli käsitusse kätketud ühekülgsus ja ühtlasi ühiskonna-ohklikkus. Et ettevõtte on majanduse põhilüli, ei ole sugugi vale. Ta on seda tõepoolest, ent ainult ühest aspektist ehk ühest vaatekohast — kui loobutakse majanduse vaatlemisest tema kõigis teistes olulistes läbilõigetes ja keskendatakse tähelepanu ainult ühele — tehno-organisatsioonilisele läbilõikele.

Kujutlusele, et ettevõtte on majanduse põhilüli, võib ohutult rajada küll mis tahes ühe eraldatud rahvamajandusharu arengu, mitte aga kogu majanduse tasakaalustatud arengut, sest majandus kui terviksüsteem funktsioneerib alati ühtaegu ka oma teistes dimensioonides — sotsiaalses ja territoriaalses. Majanduse põhilülina pälviavad võrdset tähelepanu ka inimene või perekond (majanduse sotsiaalne dimensioon), ent ka külanõukogu või vald (territoriaalne dimensioon). Ei ole mingit kahtlust, et need majanduse dimensioonid ja ka vastavad põhilülid on meil olnud paljude aastakümnete jooksul pidevalt ühiskondliku tähelepanu kõrvalaladele surutud, kui mitte hoopis tähelepanuta jäetud.

Tõsi küll, 70. aastail «avastati» äkki sotsiaalolude karjув mahajäämus ja otsustati hakata neile rohkem hoolt ja vaeva pühendama. Seniste rahvamajanduse arendamise

plaanide koostamiselt otsustati minna üle sotsiaalse ja majandusliku arengu plaanimisele. Kiiduväärt sammu, mis kahjuks siiski mingisugust kvalitatiivset pööret esile ei kutsunud, sundis astuma neil aastail juba hästi paljastunud ökotehnokraatlik kitsarinnalisus rahvamajanduse olemuse mõistmisel. Ent ka siis ei tajutud majanduse enda olemusse programmeeritud sotsiaalset dimensiooni, vaid kõike sotsiaalset mõisteti endiselt nagu midagi majandusevälist. Sestap siis lähtuti nagu kahest eri arengusuna — sotsiaalsest ja majanduslikust arengust, mida üritati haarata ühe plaaniga.

Põhjused, miks oleme jõudnud inimese ja majanduse katastroofilise võõrandumiseni ja kurva tõdemuseneni, et sotsialistlik majandus on kujunenud inimvaenulikuks ja inimesele ohtlikuks, peituvad kõige üldisemas mõttes kolmemõõtmelise rahvamajanduse aastakümneid kestvas käsitamises ühemõõtmelisena, mis väljendub ainult ettevõtte nägemises majanduse põhilüli funktsioonides.

Liikudes ühest äärmusest teise, on nüüd mõned ühiskonnateadlased tõstatanud idee kujundada majandusteadus inimkeskseks, nii et ta oleks sõna otseses mõttes teadus inimesest. Hoolimata niisuguse mõtte esitajate headest kavatsustest ei ole lootust, et sellest midagi head välja tuleks. Teadusi inimesest on terve hulk, antropoloogiast kuni sotsioloogiani. Majandusteadus peab olema teadus majandusest, millel on küll sotsiaalne dimensioon, ent peale selle ka veel tehnoloogiaorganisatsiooniline ja territoriaalne. Üleskutse teha majandusteadus inimeseteaduseks tähendab hüpata ühest ühekülgsusest teise, mis on majanduse tegeliku olemuse mõistmisest niisama kaugel kui eelmine, mille esindajad püüdsid taandada kogu majandusteaduse ettevõtte-ökonomikale.

Tõepoolest realistlik kujutluspilt majandusest kui keerukast suursüsteemist eeldab, et ühtki tema dimensiooni ei alahinnataks. Majandust tuleb näha ruumilise konstruktina, mille sotsiaalsel teljel või koordinaadil (S) paiknevad kõik sotsiaalsed majandusüksused, tehnoloogiaorganisat-

Majanduse kolm mõõdet

sioonilisel teljel (T) kõik ettevõtted, asutused ja organisatsioonid, ja territoriaalsel (G) kõik administratiivsed territoriaalüksused oma hierarhilises korras. Majandust oleks aga lubamatult mehhanistlik mõista lihtsalt kõigi nende majandusüksuste summana. See oleks väär, sest eri liiki majandusüksused hõlmavad väga keerukal viisil üksteist ega ole seetõttu liidetavad. Kõik sotsiaalsed majandusüksused jaotuvad näiteks (tasapinnal ST) mingil viisil tehnorganisatsiooniliste üksuste vahel — ja ühtaegu (tasapinnal SG) territoriaalsete administratiivüksuste vahel. Kõik tehnorganisatsioonilised üksused paiknevad (tasapinnal TG) territoriaalsüsteemi mingites osades jne. Nii kujuneb kolmemõõtmeline keerukatest hierarhilistest suhetest läbipõimitud süsteem, mis ei saa ega tohi areneda ainult ühes — tehnorganisatsioonilises dimensioonis, nagu seda siiani on püütud kahjuks arendada. Selles mõttes pole Nõukogude majanduse seniste arendamispuudluste ebaõnnestumises midagi imestada. Mingit muud tulemust polnud nii ühekülgsel lähenemisviisi tõttu mõeldav oodatagi.

ESMASED JA TEISESED MAJANDUSÜKSUSED

Majandusüksuse mõiste lubab siduda majanduse ja majandusüksuse kui süsteemi ja süsteemielemendi mõisted vastuolult süsteemiteooriaga, millel on suur metodoloogiline tähtsus. Ühtaegu on majandusüksuse senine käsitus iseseisvast, oma tulude-kulude kohta arvestust pidavast rahvamajanduse elementaariosast siiski veel mõnevõrra ebaselgelt piiritletud.

Eksitusi, mida sellest võib edasistesse arutlustesse sugeneda, on kõige hõlpsam vältida sellega, et majandusüksust mõneti veelgi täpsemalt määratleda.

Täpsustamist nõuab kõigepealt majandusüksuse tulude-kulude mõiste. On väljaspool kahtlust, et igal majandusüksusel on paratamatult kulusid ja peavad olema ka tulud — teisiti ei saaks ta oma kulusid katta ehk

ennast majandada. Teisiti poleks mõeldav tema iseseisev osavõtt majanduskäibest.

Majandusüksuse põhitunnus on tema terviklikkus ning iseseisev osavõtt rahvamajanduslikust käibest, mis avaldub teatavate kulude tegemises ning seega rahvatulu tarbimisest osavõtus.

Kulutuste tegemine on kõigi majandusettevõtete suhteliselt üldisem omadus kui (iseseisvate) tulude saamine. Kas omatakse mingisuguseid iseseisvaid tulusid, sel pole majandusüksuseks olemise või mitteolemise otsustamisel tähtsust. Majandusüksuse mõiste on seega esmaselt seotud majandusega kõige laiemas tähenduses ehk nn tarbimisprintsiiibil kujunenud majanduse mõistega (Majandusteaduse... 1985: 60—62).

Tulud, mida majandusüksused saavad, võivad olla päritolult kahte laadi:

1) **iseseisvad tulud**, mis saadakse majandusüksuse enda aktiivsuse avalduste ja jõupingutuste tulemusena ning mille suurus oleneb nende jõupingutuste hulgast ja tagajärjekusest;

2) **mitteiseseisvad tulud**, mis saadakse mõnelt teiselt majandusüksuselt, s.o mitte proportsionaalselt antud majandusüksuse enda jõupingutuste hulga ja kvaliteediga, vaid mingite muude tunnuste alusel. Teised majandusüksused võivad loovutada osa oma tuludest eesmärgiga kindlustada mõne iseseisvaid tulusid mitteomava majandusüksuse olemasolu ja võimalust täita oma ülesandeid rahvamajanduses.

Iseseisvaid tulusid omavate majandusüksuste näiteks võivad olla sotsiaalsetest perekonnad, tehnorganisaatsioonilistest sovhoosid, kolhoosid, tehased, vabrikud, raudteed jne. Iseseisvaid tulusid mitteomavateks on meil praegu näiteks sotsiaalsetest majandusüksustest omaette elavad pensionärid ja ülalpeetavad, tehnoloogilistest — üldhariduslikud koolid ja tervishoiuasutused. Viimased saavad oma tulud riigieelarvest, mis tagab nende olemas-

Majanduse kolm mõõdet

olu ja võimaluse täita oma ülesandeid — anda noortele alg- ja keskkharidust või hoolitseda rahva tervise säilimise ja taastamise eest. Tõsiasi, et viimastel majandusüksustel ei ole nende oma töö hulgast ja tagajärjekusest sõltuvaid iseseisvaid tulusid, kirjeldatakse sageli ka nii, et neil ei ole tulusid. Täpsemalt tuleb seda mõista nii, et ei ole muid tulusid peale riigieelarvest saadavate.

Olenevalt sellest, kas neil on iseseisvaid tulusid või mitte, jaotuvad kõik majandusüksused esmasteks ja teisesteks ehk primaarseteks ja sekundaarseteks. Esmastel ehk primaarsetel majandusüksustel on iseseisvaid tulusid, teisestel ehk sekundaarsetel neid ei ole. Kõneldes lihtsalt majandusüksustest, mõistetakse nende all kõiki, nii esmaseid kui teiseid.

Muidugi suudavad täiesti iseseisvalt oma eksistentsi jätkata ainult esmased majandusüksused. Neid nimetakse tavaliselt isemajandavateks. Teiseid majandusüksusi võib olla ainult nii palju, kui palju esmastel tulusid oma tarbest üle jääb, et neid üleval pidada. See on elementaarne majanduslik paratamatus, millest tuleneb teine: kõik teisesed majandusüksused peavad olema esmaste vahel, kes neid üleval peavad, mingil optimaalsel viisil ära jaotatud.

SUHTUMISEST ERI LIIKI MAJANDUSÜKSUSTE ISEMAJANDAMISSE

Elujõulises ja arenemisvõimelises majandussüsteemis peavad kõik selle rakud (mitte ainult ettevõtted!) olema elujõulised, s.t suutma iseseisvalt funktsioneerida ja areneda. Oluline osa neist peavad olema isemajandavad ehk primaarsed majandusüksused. Suhtumises majandusüksuste isemajandamisse avaneb senine ühekülgus eriti ilmekalt.

Sotsiaalsete majandusüksuste puhul on isemajandamist peetud igipõlisest ajast iseenesestmõistetavaks ja seda pole püütud kahtluse alla seada ka sotsialistlikus

ühiskonnas. Et igä täiskasvanud mees, uuemal ajal lihtsalt igä täiskasvanu, peab suutma ennast ise ülal pidada, s. t toita, endale rõivastuse ja peavarju muretseda, see ei tekita kelleski kahtlust. Niisama normaalseks on peetud, et perekonnapea või vanemad peavad ülal oma lapsi ja hiljem täiskasvanud lapsed töövõimetusid vanemaid.

Sotsiaalsed majandusüksused perekond, leibkond, talupere on olnud alati isemajandavad. Nende isemajandamine ei moodusta mingisugust probleemi ka teoreetilises mõttes, sest seda on harjutud pidama normaalseks nähtuseks, mis ei vaja targutavat seletamist ja põhjendamist. Teisiti lihtsalt pole saanud ühiskonna elu väga pika aja jooksul ette kujutada. Siiski pole senises kirjanduses seda isemajandamise nime all käsitletud. Seda on peetud argielunähtuseks, mis omaette käsitlemist ega järelikult ka eri nimetust ei pälvi.

Teoorias on isemajandamist teadvalt seostatud seni üksnes tehno-organisatsiooniliste majandusüksustega, mis tähendab küsimuse väga kitsast ja ülispetsiifilist püstitamist. Liiga kitsa probleemiseade tõttu on olnud ka ettevõtete isemajandamise ümber ohtralt mõttevahetusi. Kuigi ajuti on olnud ülekaalus teoreetikud ja praktikud, kes on jutlustanud vastupidiseid seisukohti, on elu ise läbi surunud nüüd üldise tunnustuse võitnud seisukoha, et tootmisettevõtted peavad olema täisisemajandavad. Elu on aga näidanud, et see, mida põhimõtteliselt tunnustatakse ja mida tegelikult tehakse, on kaks silmapaistvalt erinevat asja. Tootmisettevõtete tegelikule täisisemajandamisele on seatud juba ammu ülikavalalt kunstlikke tõkkeid ja seda ei ole siiani kuidagi õnnestunud täies ulatuses ellu rakendada. Silmapaistev osa majandusettevõtetest pole tegelikult tänini isemajandavad. Isegi otse materiaalse tootmisega tegelevatest ettevõtetest töötavad kahjumiga ca 13%.

Hoopis käsitlemata on jäänud senises kirjanduses territoriaalsete majandusüksuste isemajandamise probleemid. Võib isegi väita, et territoriaalüksusi pole nõukogude

Majanduse kolm mõõdet

majanduse juhtimise teoorias ja praktikas üldse majandusüksusteks ja seega rahvamajanduse koostisosadeks peetudki. Teisiti on neisse suhtunud majanduslikult arenenud riikides, kus iga valla, maakonna, lääni, linna või osariigi omavalitsus on omaette majandusüksus, kellel on oma tulud ja kes vastavalt nendele püüavad seada ka oma kulusid. Seepärast mõjus «nelja mehe ettepanek» viia kogu Eesti NSV isemajandamisele (Kallas jt 1987) paljudele suurte kogemustega majandusjuhtidele teatava šokina mitte ainult Eestis, vaid mujalgi. Juhtivatest majandusteadlastest suutsid seda otsekohe mõista ainult vähesed. Niivõrd takerdunud oldi harjumuslikku ideesse, et territoriaalüksused peavad töötama n-ö heategevusprintsiiibil — neil ei tohi olla iseseisvaid tulusid, nad peavad saama kõik oma tulud mingilt heldelt kõrgemalseisvalt organilt, kellele siis seejärel tuleb lõputuid tänusõnu ütelda.

MAJANDUSSUHETE TAIUSTAMINE TUGINEGU TOEPÄRASELE KUJUTLUSMUDELILE

Territoriaalüksuste majandusliku olemuse täielik eiramine oli valdav kuni 1987. aastani. Sama suunda jätkavad paljud teadlased ja poliitikud veel tänagi. See ei ole aga mingi süütu mõtlemisviga, mis piirdub üksnes suhtumisega territoriaalüksuste majandamisse kui sellisesse, vaid ränk eksitus kogu majandusprotsessist ja selle optimeerimise võimalusest arusaamises. See tähendab tegelikult kolmemõõtmelise majanduse käsitlemist sellisena, nagu hõlmaks ta ainult ühte, tehno-organisatsioonilist mõõdet.

Territoriaalsete majandusüksuste eitamist võib teataval määral mõista, kui võtta arvesse ühelt poolt nende materiaalsel omapära, teiselt poolt aga valitsetavatesse aladesse suhtumist, mis on olnud vene patriarhaal-kogukondliku feodalismi asemele tekkinud sotsialistlikus ühiskonnas hoopis teistsugune kui Lääne-Euroopa kodanlikus ühiskonnas. Oludes, kus isemajandamise idee on ideolo-

giliste eelarvamuste tõttu tundunud kahtlane, üldse vastu võetamatu või vähemalt teisejärguline, on territoriaalüksusi kui silmapaistvalt administratiivseid, seetõttu näiliselt nagu mittemajanduslikke, olnud kerge hoida väljaspool majanduslikke eesmärke taotleva mõtlemise mõjuvälja. Sellega on pikemat aega arvatud, et on saavutatud midagi suurt ja sotsiaalselt väga hinnatavat. Nüüd on selgunud, et tegu on hoopis vastupidisega — majanduse surumisega temale ebaadekvaatsesse vormi, milles süstemaatiliselt lämmatatakse selle positiivseid sisejõude ja antakse arenguvaenulikule bürokraatiale erakordselt lai tegevusväli.

Käsitlusele, milles NSV Liidu üldist huvi nähtaks selle kõigi territoriaalsete osade majanduslike huvide üldistusena, pole NSV Liidus pühendatud erilist tähelepanu. Ülekaalus on olnud kogu NSV Liidu kui terviku ning «kohalike» huvide vastandamine ning üldisema huvi eelistamise jutlustamine. Kaua ja innukalt viljeldud ultratsentralismi tõttu, mida oli kõige hõlpsam arendada harukondliku hierarhia liini pidi (*majanduse põhilüli on ettevõtte!*), ei ole jäänud rahvamajanduses tegelikult unarusse mitte ainult sotsiaalne, vaid ka territoriaalne tahk, ehkki sellestki on ajakirjanduses puhuti omajagu sõnu tehtud. Tulemuseks on ammu teada olev ja ennast kõikjal väga valusalt tunda andev harukondliku ja territoriaalse majanduse arendamise kontseptsioonide ja meetodite krooniliseks muutunud kooskõlastamatus.

Ignoreerides täiesti majanduslikku tegelikkust ja tema kõigi võrdväärsete olemuslike joonte võrdse arvestamise vajalikkust, on Nõukogude majanduse tegelikud juhid ja nende kannul ka kriitikavõimetud majandus- ja muud ühiskonnateadlased viljelnud kaua täiesti ebarealistlikku mõttesuunda. On oldud arvamusel, nagu oleks võimalik valida, missugust hierarhiat, kas harukondlikku või territoriaalset, majanduse arendamisel olulisemaks pidada, ja nagu tuleks see valik teha hõlpsama juhitavuse printsiibist

Majanduse kolm mõõdet

lähtudes. Nii ongi valitud peamiseks harukondlik juhtimissüsteem ja püütud seda kohaldada territoriaalsega nn kohalike sotsiaalsete ja muude olude arvestamise printsiibil. Tegelik elu on näidanud, et tulemused on ebarahuldavad. «Kohalikud olud» jäävad arvestamata esiteks seepärast, et neid on raske piiritleda; teiseks pole neid esindavatel nõukogudel olnud ei reaalselt majanduslikku, poliitilist ega administratiivset võimu; kolmandaks laialt levitatud ja demagoogiliselt tõlgendatud moraalipõhimõtte tõttu, mille kohaselt «üldisemaid» huvisid tuleb alati kohalikele huvidele eelistada. Nüüd on selle põhimõtte järgimisel jõutud täieliku fiaskoni. «Kohalik» loodus on illusooriselt üleliidulistes huvides juba nii laiadel aladel lootusetult ära reostatud, et on saanud ilmselgeks — see ei või olla tehtud üleliidulistes huvides, sest selliseid üleliidulisi huvisid ei või olla!

Valik harukondliku juhtimissüsteemi kasuks tehti omal ajal eeskätt kergema tsentraliseeritud juhtimise (isikukultus!), mitte majanduse parema arendamise huvides. Sellega vahetati ära abinõu ja eesmärk. Ei püütud kujundada juhtimissüsteemi, mis maksimaalselt soodustaks majanduse arengut, vaid korraldati ümber majandus, et teha selle juhtimist lihtsamaks ja odavamaks, muutugu ta selle tagajärjel ükskõik kui vähe-efektiivseks. Usuti lapse-meelselt, et majandust võib juhtida nagu sõjaväge — hästi läbimõeldud käsklustega.

Majanduse tõelise tasakaalustatud arendamise huvid nõuavad põhimõtteliselt alati ja kõikjal tema kõigi struktuuriaspektide arvestamist. Silmas pidades aga ökoloogilise situatsiooni järsku halvenemist ja kohati juba katastroofilist olukorda, millesse majandus on ühekülgse harulis-ametkondliku arendamise mõjul sattunud, tõuseb praegu esiplaanile territoriaalne lähenemisviis ja iseregulatsiooni süvendamine. Peale ökoloogiliste tegurite rõhutab territoriaalse lähenemisviisi prioriteeti veel suur hulk sellega lahutamatu seotud sotsiaalseid, demograafilisi, kultuuri-

alaseid ja rahvuslikke asjaolusid, mis nõuavad nüüd kompensatsiooniks majanduse territoriaalaspekti erilist esiletõstmist. Majanduslikest asjaoludest rõhutab sellise lähenemisviisi vajalikkust ka tulu, mida saadakse majanduse komplekssest territooriumi arendamisest ja mida siiani pole osatud ära kasutada. Mida enam vähenevad loodusrikkused, mida kaugemaks kujunevad veod ja defitsiitsemaks toorained, seda suurema tähtsuse omandab territoriaalne struktuuripoliitika, milles on olulisel kohal sotsiaalsed momendid.

Kõik see tõstab territoriaalsete majandusüksuste tähtsust majanduslikes nüüdisoludes ja nõuab nende majandamise probleemide rõhutatud esiletõstmist. Seejuures ei saa jätta märkimata, et kuigi territoriaalüksuste isemajandamisest pole siiani juttu tehtud ja seda pole ka praktiliselt korraldada püütud, on teisalt näiteks kogu NSV Liitu kui riiki alati käsitatud iseseisva majandusüksusena. Nõukogude majanduspoliitika on olnud pidevalt suunatud sellele, et tagada kogu riigi majanduse tasakaalustatud arengut. Tänapäeval on saanud aktuaalseks astuda selles käsituses vähemalt ühe hierarhiatasandi võrra allapoole ja taotlema ka liiduvabariikide majanduse kompleksset ja tasakaalustatud arendamist.

RAHVAMAJANDUSE KOMPLEKSNE ARENG EELDAB ISEREGULATSIOONI

1987. aastal Eestist alanud taotlus hakata NSV Liidu vabariike, seejärel aga ka nende administratiivseid osi majandama isemajandamise põhimõtetel, on nii oluline samm uut laadi majandusliku mõtlemisviisi väljakujunemise suunas, et selle tõelist ühiskonda revolutsioneerivat tähtsust ei suudeta praegu veel õiglaselt hinnata. Liiga sageli nähakse selles veel lihtsalt üht järjekordset uuendusetpanekut, mille asemel võiks realiseerida ka mõne hoopis teistsuguse; liiga paljud mõtlevad veel, et liidu-

Majanduse kolm mõõdet

vabariigi isemajandamisele üleminekut ehk majandusliku iseseisvuse teostamist võiks ka nagu määramatuks ajaks edasi lükata.

Eriti mõtlemapanev on mõnede rikkalike praktiliste kogemustega majandusspetside seisukoht, kelle arvates tuleb kõigepealt senises majandussüsteemis saavutada teatav tasakaal turul ja rahva senisest palju kõrgem elatustase, alles siis võivad hakata katsetama territoriaalset isemajandamist, mis meil tähendab vabariigi majanduslikku iseseisvust. Enamasti avaldavad selliseid arvamusi suhteliselt kõrgetele administratiivsetele kohtadele jõudnud tehnilise ettevalmistusega juhtivtöötajad. Ent nii mõtlevad ka mõningad majandusteadlased. On avaldatud arvamust, et turusuhetel põhinevale kaubavahetusele ülemineku võiks tulla kõne alla alles pärast seda, kui senises tsentraliseeritud käsumajandussüsteemis on jõutud välja töötada hea stabiilne hinnasüsteem, mis võtvat vähemalt 2—3 aastat aegal!

Seda laadi mõtteavaldusi ei saa mõista teisiti kui täieliku võhiklusena või siis lihtsalt soovina vähemalt 2—3 aastat veel rahulikult (mis siis, et aina halvemini!) edasi elada: üks siis näe, mis tuleb. Neisse arvamustesse on sisestatud eeldus, et tsentraliseeritud käsumajandus on olemuselt väga hea süsteem, seda on seni ainult halvasti rakendatud. Asi on aga milleski muus: see on halb ja kõlbmatu süsteem, nagu kõik mittemajanduslikul sunnil põhinevad süsteemid ainult olla saavadki. Kui senises käsumajandussüsteemis edasi töötades võiks 2—3 aastaga saavutada kaubaturu tasakaalu, hindade stabiilsuse ja rahva elatustaseme märgatava tõusu, miks me peaksime siis käsumajandusest loobuma? Kust ammutatakse optimismi, et kui viimase 40—50 aasta jooksul pole senises süsteemis suudetud majandust stabiliseerida ja rahva elatustaset arenenud riikide elatustasemele lähendada, siis nüüd äkki õnnestub see järgmise 2—3 aasta jooksul?

Ülitsentraliseeritud käsumajandus on uppuv vanamoodne hiigellaev maailma majandusmerel. Tarbetu on

veel selle kurssi korrigeerida, masinaid remontida või püüda meeskonna kvalifikatsiooni tõsta. Selleks on juba hilja. Uppuvalt laevalt tuleb lahkuda! Ja mida kiiremini, seda parem, kui ei taheta sellega koos põhjatusse sügavikku minna — praegusest kriisieelsest olustikust tõelisse, juba täiesti kontrolli alt vallandunud kriisi jõuda. Tuleb kiiresti ümber orienteeruda senisest hoopis mitmekesisemale majandussüsteemile, mille lipukirjaks on «möödukalt tsentraliseeritud, ent ülekaalukalt detsentraliseeritud majandus».

Majanduse kolmemõõtmelisusest tulenevaid arvukaid ja tihti vastuolulisi seiku saab küllaldaselt määral arvestada ainult ülekaalukalt detsentraliseeritud majandusel, milles on piisavalt vaba ruumi iseregulatsioonile. Terve inimene ei mõtle, millal ta silmi pilgutab või millal tema sisesekretsiooninäärmed peavad eritama verre mingit organismi toimimiseks vajalikku nõret. See toimub organismi iseregulatsiooni protsessis automaatselt just parajasti siis, kui vaja, ilma et aju selleks silmalaugudele või sisenõrenäärmetele «käske» peaks lähetama. Inimene, kelle laud sulguvad-avanevad ainult siis, kui ta sellele mõtleb ja selleks oma ajus vastava käsu peab sõnastama, on haige. On väga tõenäoline, et ta vahel ka tuules lendlevaid prügikübemeid tähele ei pane ja et need seetõttu alatasa silma satuvad; igatahes palju sagedamini kui inimesele, kelle silmad pilguvad nii, nagu nad pilkuma peavad, ilma mõttetegevuse vahelesegamiseta. Mis aga sisenõrenäärmetikku puutub, siis ei tarvitse inimene isegi teada, kuidas see ligilähedaseltki töötama peab, mistõttu ta võib anda puhtast asjatundmatusest ise oma organismile kahjulikke käsklusi. Tulemuseks on seletamatud kroonilised haigused, mis kurnavad organismi ega lase sel normaalselt areneda, ehkki teoreetiliselt peaks nii kõrgele tahtelise reguleerimise astmele jõudnud organism olema suuteline kõiki haigusi vältima.

Majandus, mille iseregulatiivsus on nii halvatud, nagu see meil tegelikult on, saabki olla ainult lootusetult

Majanduse kolm mõõdet

põdev majandus. Kui mingi külanõukogu ei saa ise otsustada, kas ehitada lasteaeda või kauplust, vaid peab selleks kusagilt kõrgelt ja kaugelt luba, raha, materjalifonde ja ehitusvõimsusi anuma, siis on see analoogiline eespool kirjeldatud suhteliselt süütu tõvega, kus silm pilgub ainult ajus sõnaselgelt formuleeritud käskude alusel. Sisenõre-näärmestiku analoogia on aga palju sügavam. See juhib tähelepanu käsumajanduse surmahaigusele, mille kätte ta ongi praegu lõppemas — käsumajanduses on tahtelisele (voluntaristlikule) käsusüsteemile püütud allutada ka selliseid majandusprotsesse, mille rahuldavaks juhtimiseks meil ei ole olnud, ei ole ega saagi olla piisavalt ei teadmisi ega kogemusi.

Normaalses, s.t mitte-käsumajanduses pole mingit ametkonda ega asutust, mis garanteeriks kõikide majanduslike otsuste tegemisel inimeste, ettevõtete ja paikkondade kui majanduse kolme dimensiooni esindavate põhilülide huvide kooskõlastamise. Selle tagab kaubalis-rahaliste suhete süsteem ja kõigi otsustuste tegemine kõigil majandusliku hierarhia astmetel kõigi asjaosaliste vastastikuse kasu printsiibil. Inimkonna sajanditega hangitud ühiskogemus veenab, et see on parim viis majanduselu korraldamiseks, mis tagab ühtaegu nii majanduse inimsõbralikkuse kui ka maksimaalselt võimaliku keskkonna- ja ressursisäästlikkuse.

Kirjandus

Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 1973. Kd 5. Tallinn
Kallas, Siim, Tiit Made, Edgar Savisaar, Mikk
Titma 1987. Ettepanek — kogu Eesti NSV isemajandamisele. —
Edasi, nr 222, 26. IX, lk 2

Majandusteaduse ABC: Majandusleksikon kõigile. 1985.
Tallinn

NSV Liidu seadus riiklikust ettevõttest (koondisest). 1987.
Tallinn

Политическая экономия: Учебник для высших учебных
заведений. 1988. Москва

KAKS KIRJA HAIKUDE ASJUS

Uku Masing

Väga austatud Mart Mäger:

kuigi ei mäleta, et 1942 oleksin kirjutanud mingi ylevaate haikudest, tegelesin nendega. Esimesed sain 20. aastail Lafcadio Hearn'i raamatuist, siis jaapani kirjandust käsitlevaist raamatuist ja taolisist allikaist, nagu

M. Revon: *Anthologie de la littérature japonaise*, Paris 1928 (umbes 70 haikut),

G. Bonneau: *Anthologie de la poésie japonaise*. Paris 1935 (jaapani paralleeltekstidega umbes 60 haikut),

K. Matsuo & Steinilber-Oberlin: *Haïkaï de Bashô et de ses disciples*. Paris 1936 (umbes 250 haikut),

katsusin tõlkida neid (mõnest originaalile kolmneli tõlget koguni leidus allikais) ja vist 1941 tõlkeist tegin valimiku. Yhe ära kirja G. Suitsule synnipäevaks 1943. Ma ei mäleta enam, kui paljud mu käsikirja tollal lugesid, kas kirjutasid ymber, kas keegi siis haikusid kirjutas ise. Mina küll, kuid mu haikusid pole mu teada kunagi lugenud ükski inimene, ei varaseid ega hilisemaid. Seega: neil pole olnud mingit virgutavat mõju või muud tähendust. (Nende ylesotsimine luuletuste mustandite seast oleks nii masendav ajaviide, et ma ei sõanda seda hakata tegema. Liiatigi,

Kaks kirja haikude asjus

nende puudumine Teie valikut kuidagi ei kahjusta loodetavasti).

Kaudselt ja osalt ehk olen 60. aastate haikuvohamises syydi. Olin tollal «modernidele» popi poole luuletaja, haikudest vist rääkisin mitmele, kes end soovitasid yht-aegu mu austajaiks ja yletajaiks. Pidanuksin vist mänge juhendajat sel alal, kuid kahtlesin siis (kahtlen nyydki), kas õpetamisest hoolinuks keegi neist — mulle esinejaist tähtedest. Olen siiski syydi vaid osalt, sest oli ju saadaval juba venekeelseid antoloogiaid (N. Konradi toimetatu kindlasti) ja zen läks popiks ilma minuta. Haiku oli enamvähem «ryytlikslööv» sõna «karma» j.m.t. kõrval. Päälegi arvati, et neid on teha kerge ja surematu kindel.

Enamik mulle tuttavat toodangut tundus kesine. Vormist, stiilist ja sisust peaaegu yldse ei hoolitud. Maa-keeli võiks kirjutada ka 4+6+4, 3+5+3, kui ei taheta 5+7+5, igasugused «vabad» kujud pole haikud. Vabavärsis sonett ei ole sonett! Kolm rida on yheainsa nähtuse kolm valitud aspekti, ei ole yheainsa venitamiseks või sõnastikest huupi valitud väljendite kõrvutamiseks või enamvähem abstraktse tarkuslause kolmestamiseks. Indogermaani mentaliteedile haiku ei sobi: «tõlkijad» enamasti luuletavad juurde. Tuhandeis haikudes on 5 silpi kulutatud yheksainsaks sõnaks: aki no kure «sygisõhtu», hototogisu «kukulind», ama no gawa «linnutee», mis indogermaanile ei ytle midagi ilma mõne obligatoorse atribuudita, sihikindla suunamiseta («hall», «kurb», «hele» jt.). Haiku võiks olla «väärikas» või «teenitud» vastulöök indogermaani mentaliteedile, omastatav meilgi ei ole aga. Ehk ei olnud haikumood ainult edvistamine, oli tõrkuminegi läänluse vastu, aga suurepärase võiduhinna on pälvinud ometi lääne sõnatrikitrykid.

Teile edu koostamisel ja kõike hääd soovides

9. mail 1977

Teie
Uku Masing

Väga austatud

Mart Mäger,

suur aitäh Teile ilusa raamatu eest, mille ma nyyd olen mõelnud läbi juba kaks korda. Umbes pool on enamvähem sisult ja vormilt tunnustatavaid. Hirmus palju nõuda ka pole õige, sest jaapanlasedki vahetevahel täidavad ridu ylearuste silbikeste/sõnakestega. (Midagi sellist, nagu oleks meil «ju», «see» jt.). Kunagi kirjutamisel Teile unustasin — mis kyll ainult kultuurilooliselt huvitav — et 1920—1925 paiku koryfeede kannupoisid ei pidanud midagi haikust, kuid ylistus, et nende omad kirjutavad tankasid, pidi mõjuma sellele, kes ei kuulunud samasse klikki, umbes nõnda nagu praeguste gurude adeptide suus uued ja vähemtuntud sanskriti sõnad. Yht säärast otse kurvastas, kui ytlesin, et Lafcadio Hearni raamatute varal igamees võib õppida kirjutama tankasid. Päris õige see muidugi pole: korralikku tankat teha on raskem kui haikut. Ikka Teid tänades alati meelepärast Teile

soovib

Uku Masing

Tartus, 16. aprillil 1980

UKU MASINGU esimene kiri allakirjutanule kannab 3. oktoobri 1969 kuupäeva. Uku Masing tõrjub selles palve kirjutada enese keeleoskusest ja -õpingutest. Samadele küsimustele vastasid P. Ariste, P. Nurmekund ja V. Ernits («Keel, mida me uurime». Tallinn 1976, lk 167—176). Uku Masing seletab äraütlemist järgmiselt: «Põhjus selles ongi: säärases jutus tuleb paratamatult lobiseda iseendast. Lobiseda nõnda, et ma isegi tuttavaile keelduksin kõnelemast sellistest oma isiksuse vigadest ja hyvedest. Mõlemaid tuleks «valgustada» ja tarbetuks «sensatsiooniks». Sest keegi ei õpi midagi teise inimese autobiograafia kaudu, kuitahes objektiivne see olgu.

Luuletus pole sellest sarjast ega teaduslikkust vähemrohkem taotlev artikkel. Need on vaid tulemused: osakene inimest yhel hetkel. Hoopis vastumeelt mulle oleks kirjeldada, kuidas luuletan, mida taotlen, mida pyyan vältida, mida arvan saavutatust jne. Tean kyll, et taolisigi lobisemisi tahetakse uudishimust, avaldatakse, loetakse — ja leitakse, et pole kyllalt põnev.» Kirjutaja arvates oleks see «nagu

Kaks kirja haikude asjus

võisturääkimised oma haigustest — synnipäevadel ja muil midagi-tähistavail olenguil».

Austasin keeldumise argumente, kuid kahetsesin samal ajal polüglottide esinduse ebatäielikkust oma populaarses raamatus. Uku Masing oli keeldunud ka «Eesti kirjameeste biograafilise leksikoni» koostajatele — tollestki teosest jäi ta välja isikliku tagasitõmbumise tõttu.

Õnneks polnud Uku Masing oma keeldumistes päris järjekindel: isiklikust luuletööstki on ta uuel ajahetkel andnud ammendava pihtimuse («Tulimuld» 1983, nr 2, lk 103—109, nr 3, lk 130—134).

Käesolevas ajakirjanumbris publitseeritud kirjad on seotud haiku-antoloogia koostamisega («Kõik siin maailmas.» Valimik eesti haikusid. Tallinn, 1980).

Sisurikas kiri 9. maist 1977 toob kõigepealt selgust Uku Masingu haikuhuvi allikate kohta. Prantsuse allikad (M. Revon jt) on üsna ootuspärased, sest Prantsusmaal algas ulatuslik harrastus teistest Euroopa maadest varem.

Kirjale toetudes ei jätnud ma antoloogia saatesõnas varju seda seika, et Uku Masing oli austanud Gustav Suitsu tema 60. juubelisünnipäeval haikutõlgete käsikirjaga. Kuid mõlema suurmehe nimed paiknesid tollal kuskil sallitu ja tsensuurikeelulise vahemail; kaks koos oli ilmselt liig: kirjastuse peatoimetaja Aksel Tamm kõrvaldas tõlgete kinkimise tõsiasja saatesõna käsikirjast. Märksa enam kahetsesin Uku Masingu haikude puudumist, kuigi need seni olid jäänud isikliku loomingu loo faktiks («mu haikusid pole mu teada kunagi lugenud ükski inimene»). Uku Masing mõnab enese kaudset mõju haikuharrastusele 60. aastatel. Kirjast selgub ka Uku Masingu suhtumine sellesse harrastusse. Ta näeb õigusega haikus oletatava kerge tegemise, moe ja edvistamise asja, ent samal ajal ka võimalikku vastuseisu lääneli-kele «sõnatrikitrykkidele».

Haikuantoloogia kättesaamist kviteerivas kirjas seob tähelepanu vihje 1920.—1925. aasta paiku aset leidnud tankaharrastusele. Keda peetakse silmas «koryfeede kannupoiste» all? Missugune on harrastuste nähtav jälg?

Kahekordse läbimõtlemisega kujundatud hinnangut antoloogiale pean ülimaks tunnustuseks. Hindamise all ei olnud väljanõpitud rosinad, vaid eesti haiku üldpilt, muidugi tihendatud kujul: «Koostaja ei ole meie haiku kontuure valikuga kuigivõrd ümardada püüdnud, taotledes pigem representatiivset vastavust» («Kõik siin maailmas», lk 251).

Mart Mäger

HAIKUSID

Matsuo Bashô (1644—1694)

Tõlkinud Uku Masing

*

Oli sai otsa,
püüdsin magama jääda.
Oh, kuu mu aknal!

*

Oh, väike lõoke,
lõõritad päeva läbi.
See on ju nii pikk!

*

Virgu, oh, virgu,
teen sinust oma sõbra,
magav liblikas.

*

Kuivanud oksale
kõssutab kylmetav ronk.
Sygise õhtu.

*

Suvised kõrred,
langenud sõdurite
ulmade jäljed.

*

Teeveerel õitsev
hibiskus hobusele
ära end pakkus.

Haikusid

*

Kevadine õõ...
Kirsipuud... Kirsipuile
koit juba tõusnud!

*

Kuule, Yoshinos
kirsipuid sulle näitan,
lähme nyyd, kybar!

*

Rada mägedes,
mis mind siia kyll köidab?
Vaata, kannike!

*

Leiged mäerajad.
Vidu roosakail seedreil.
Kaugel on kelli.

*

Nõmmel metskulti
samuti pyhib kõle
sygisemaru.

*

Taeva all magan,
kerge sabin äratab:
piisad lehtedelt.

*

Oh, kukulindu,
kelle laulu libiseb
mööda veepinda.

*

Riisipõld vihas,
kurvalt lähevad mustaks
kullatud kõrred.

*

Vesi jäätumas.
Kyll on raske uinuda
naerukajakal.

*

Lund imetelles
kaua, kaua ma sammun
ja hing jääb kinni.

*

Õhtu lainetel,
metspardi hõige
paistab ähmuselt valge.

*

Metspardi pojad,
kintsud sulgkimonotes.
Oleks vaid neil soe!

*

Nisu kypsemas,
naerev yksiklase hytt
lausa õite all.

*

Lehekuu vihma.
Piisad katusest popsavad
mesilaspesa.

*

Läbi vidu näib
rohi minevat koju
karja jälgedel.

*

Ah, sama maastik
kuuleb tsikaadi laulu
ja näeb ta surma.

*

Õõ liiga pime,
rägapart nutab väga
otsides pesa.

*

Rännakust roidunud
koltunud lagendikul
uidan ma ulmas.

JUHATUS UKU MASINGU JUURDE

Toomas Paul

a-gím ki al-du-na-mu nu-un-zu
g^{is}má-gim kar-ab-ús-DU-na-mu nu-un-zu
(ühest sumeri palvest)

Inimesed ei ela samas maailmas. See, kes tähtedest teab hädapärast vaid Põhjánaela ja Suurt Vankrit, ei ela sama taeva all tollega, kes on võimeline märkama, et on süttinud noova. Laps lehitseb pildiraamatut, osutab kõike sõrmega ja küsib: mis see on? Teine laps osutab ja nimetab tuttavaid asju ja pöörab pilte edasi. Vahe võib näida tühine, aga hoiak jääb erineva kogu eluks. Kõik, kes käisid koolis sajandi algul, nägid geograafiaõpikus maia ja Rapanui glüüfe vihjega, et need on seni alles lugemata. Teatavas vanuses on vist üsna loomulik tahta teada, mis neile on kirjutatud. Selle tahtmise püsimine ei ole nii loomulik. Kõigile tollal koolis käijatele näidati füüsikatunnis turmaliinitange ja seletati, kuidas valgus neist läbi polariseerub, aga vaid Uku Masingule jätsid nad nii tugeva elamuse, et ühes ta sugestiivseimas luuletuses eraldavad just turmaliinist ukseid Jumala maailmast.

Käesolev artikkel on kirjutatud Uku Masingu 75. sünnipäevaks. Uku Masing lahkus meie keskelt 25. aprillil 1985. aastal. Ta on maetud Tartu Raadi kalmistule. *Toim.*

11. augustil 1909. a sündis Raikküla valla Lipa küla Eino talus Uku (kuni jaanuarini 1937 Hugo-Albert) Masing. Lugeda oskas viieaastaselt ning säält pääle ta on neelanud arutu hulga raamatuid, sõna otseses mõttes «neelanud», sest ta ei loe ridade kaupa, vaid haarab pilguga terve lehekülje. Oma parimail aastail ta luges päevas üle tuhande lehekülje. Lugemiskiirusele liitub fenomenaalne meespidamisvõime: ta fotograafiline mälu võimaldab tal reprodutseerida silmade ette soovitud lehekülje tervenisti veel päevi hiljem. Ometi, olulisem on ehk see, et tema pääs ei ole tohutu faktide hulk kuskil omaette lahtreis, vaid käepärast võtta, õigel ajal olemas.

Selle näiteks olgu lugu Rocamadoriga...

Uku Masing õppis 1917—1921 Raikküla Ministeeriumikoolis (ei käinud esimeses klassis ja kolmandast hüp-
pas üle). Kümneaastasele oli üheks põnevaks raamatuks «Kodumaa taimed» I (1918), sest säält sai pääle taime-
nimede veel hulga ladinakeelseid sõnu. Lugemistõves poiss luges läbi kõik kättesaadava, aga iseärasusena ta võis lugeda suure mõnuga sõnaraamatuid (need on ta meelilektüür tänini). 1921—1926 õppis Tallinna linna 2. Reaalkoolis. Tol ajal ta sai jagu inglise, prantsuse, saksa ja vene keelest ning õhtupoolikud enamasti luges linnaraamatukogus. Huvisid oli palju, kuid eriti meeldisid Claude Farrère'i jutud, Lafcadio Hearn'i raamatud Jaapanist, saksa impressionistid ja Meister Eckhart.

Et teda pääle matemaatika, geoloogia ja botaanika huvitasid just Vana-Idamaade ajalugu ja keeled ning iga-suguste maailma rahvaste usundid ja et ta kahtles oma kõlbavuses astronoomiale silmade pärast, siis ta astus 1926. a sügisel EV Tartu Ülikooli usuteaduskonda (kuigi ta vanemad olid vennastekoguduses, isa Aadu ka «lugijavend» ja Rapla kiriku võõrmünder, ei olnud usuteaduskonda astumiseks kottu ajendeid, sest too oli nende meelest üks jumalavallatu asutis). Õpiajal Uku Masing kirjutas kaks auhinnatööd, teine neist — «Elihu kõnede suhe Hiobi raamatu teistesse osadesse» (märgusõna all «Mis

ma nutan, oh Jumal, inimene ei õpi ju ometi mitte midagi!») — tunnistati magistrikraadi vääriliseks. Oli 1. I 1931 kuni 1. IV 1932 Haridussotsiaalministeeriumi kodumaine ja 1. IV 1932 kuni augustini 1933 välismaine stipendiaat. Valis pääle Vana Testamendi ja hebraistika endale põhialaks akadi ja etioopia keele, arvestades, et neil aladel on kogu kirjandus läbiloetav paarikümne aastaga. Veidi teistsuguste olude korral oluaks ta praegu samasugune etiopistika korüfee nagu seda on süüria alal Artur Võõbus. Filoloogina huvitas teda praeguseni lahenduseta küsimus: kas akadlased, lõuna-araablased ja etiooplased on vanim kiht semiite? Kui nad on seda, milline siis nägi välja see kõige vanem? Sel ajal oli Saksamaa teoloogia ja orientalistika juhtpositsioonil. (Teatavasti natsionaalsotsialistid hävitasid hiljem koos juutidega ka vanatestamentlased kui juudi asjaga tegelejad; katke tuli sisse ja ei ole sealne VT teadus enam jõudnud sõjaseelse tasemeni.) Nii ta kuulas Tübingenis E. Littmanni (etiopistika) ja P. Volzi (VT) ning Berliinis B. Meissnerit (akadistika), C. Franki (sumeroloogia), A. Bertholetti ja E. Sellini (VT). Suurema osa päevast ta töötas Preisi Riigiraamatukogus, kus oli saadav iga teos, mida meel teadis soovida.

1933. aasta sügisest kuni 1940. aasta suveni oli Uku Masing õppejõud Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, algul õppeülesande täitjana, hiljem kahel professorikohal. Ta luges heebrea, süüria, araabia ja sumeri keelt, mitmete Vana Testamendi raamatute eksegeesi, VT teoloogiat, Iisraeli rahva ajalugu (ise kuulas prof. J. Margi loenguid soome-ugri häälikuloost, lapi ja mordva keeltest ning prof. E. Kieckersi ülevaateid igasugustest obskuursetest keeltest). 1937. a jaanuaris valiti võrdleva usundiloo professoriks. Ta pidas loenguid usundipsühholoogia, eestisoome muinasusundi, polüneesia usundi, taoismi, maia kultuuri ja usundi ning hellenistliku sünkretismi üle ning mitmeid usundifilosoofia ja -psühholoogia harjutusi, samuti usundiloo praktikume (Tšuang-tse: Nanhua tšen

tšing). 1938. a kevadest pääle täitis ka VT ja semi filoogia professori kohta. Kuigi ta loengute maht oli suur (15 tundi nädalas), jõudis ta kirjutada põhjaliku deskriptiivse heebrea keele grammatika (1937), uurimuse «The Word of Yahweh» (1938, ACUT B XXXIX. 4), avaldada hulga artikleid ja tõlkeid ning võtta osa Akadeemilise Üsuteadlaste Seltsi tegevusest: ta kuulus «Usuteadusliku Ajakirja» toimetusse (1938—1940 oli vastutav toimetaja), kirjastustoimkonda, keeleteimkonda ja praktilise vagaduse toimkonda (piiblitunnid Rooma kirja üle, juhatas U. Masing). Samasse aega mahtus ka eesti piibli 200. juubeliks «Looduse» kirjastusel trükitud Suure Piibli jaoks teksti redigeerimine (U. Masing tegi üksinda kogu töö; misjonijuhataja praost Harald Põllu nimi märgiti ostjate meelitamiseks, kuigi tal ei olnud mingit tegemist selle väljaandega). Kõik poeetilised osad (Psalmid, Õpetussõnad, Koguja, Iiobi, prohvetite rütmilised osad) ja apokriivad Uku Masing tõlkis kogunisti uuesti. Ta tõlkis võimalikult vana tõlke sõnadega, kuid püüdis, et lause tuleks lihtsam ja arusaadavam. Kõige raskemad olid sententside lühiduse pärast Õpetussõnad (igas keeles on kõige raskem keel vanasõnade oma); Siiraki Tarkusraamatu puhul veel ka see, et kreeka tekstitraditsioon on kirju (tõlkis siis Alexandrinose järgi; need osad, kus heebreakeelne tekst säilinud, tolle järgi). Palju vaeva oli Kuningate ja Ajaraamatute kokkulangevate osade sõnastuse ühtlustamisega. See kõik võttis kaks aastat tublit tööd.

27. novembril 1935. a, 25-aastasena esitas Uku Masing doktoriväitekirja «Der Prophet Obadja». Ta suulised doktorieksamid tunnistati õiendatuks 18. III 1936. a, väitekirja lubati kaitsmisele ja trükkimisele 30. V 1936. a (kaitsmist venitas prof. A. von Bulmerincq kartuses, et teda vanusepiirile jõudnult ei kinnitata edasi professoriks). Dissertatsioon taotas käsitleda kõiki mõeldavaid Obadja raamatuga seotud küsimusi patristilisest eksegeesist tänapäevani niivõrd ammendavalt, et selle raamatukese (VT lühim, 21 salmi) eksegeesiga teistel ei oleks vaja

enam niipea tegelda. Autori enda meelest selle sissejuhatuse rõõmsamaks osaks sai etioopiakeelse tõlke kriitiline tekst kõigi saadavate käsikirjade põhjal (etioopiakeelse tekstiosa ladus ta mõrsja Eha Tuulemaa). Selgus, et selle 16.—18. sajandini korrigeeritud käsikirjad ei sõltunud heebrea algtekstist, vaid Euroopast viidud ladinakeelsete kommentaaride tõlkeist (seda ei ole teised avastanud praeguseni). Kahjuks jäi just see osa maailmal nägemata, sest tööst jõudis trükis ilmuda ülikooli toimetistes vaid I osa, lk 1—176 (1938, ACUT B XLI. 1), kuigi trükitud oli sissejuhatuse teinegi osa, lk 176—422 (1940, ACUT B XLII. 2). Suurem jagu tööst, kommentaari osa, jäigi käsikirja.

1926. a. õppides semiitide keeli ning ühtaegu ladina ja kreeka keelt, Uku Masingu meel avanes ja mõistus vabanes. Talle sai selgeks, et iga keelkond on ühtlasi meelkond, tähendab, et iga keelkonna mõtlemisviis, selle reaalsus, erineb alati mõneti teiste omadest. Hinnangud ja hinnangute süsteemid erinevad ning ühelgi keelkonnal pole võimalust «peegeldada» objektiivset reaalsust täielikult, ammuigi siis objektiivselt. See taipamine tegi huvitavaks kõik keeled. Iga keel on omamoodi radadevõrk faktide metsas. Kuidas see radadevõrk määrab selle inimese psüühika, kes kõnnib teda pidi? Mida ta näeb metsas, mis tal jääb nägemata? Uku Masing loeb vanust keelist vabalt ladina, kreeka, sanskriti, tiibeti, pärsia, kopti ja loomulikult kõiki semi keeli, oskab kõiki germaani, romaani, slaavi, soomeugri, samojeedi ja polüneesia keeli, türgi keeltest jakuudi ja tšuvaši (üldse kõiki Siberi rahvaste keeli), kaukaasia keeltest vainahhi (= tšetšeeni-inguši), draviidi keeltest tamili, ning jaapani keelt. Erilist kiindumust ta on tundnud indiaani keelte vastu, mille struktuurid on kohutavalt erinevad. Ta oskab korralikult ki'tšede keelt ning tal oli nõu koostada kõikide maia keelte (Mexico, Guatemala) võrdlev grammatika; kogu aeg on nendest kirjutanud indogermaanlased, kes ei ole saanud aru keele struktuurist ning seetõttu on väga paljud asjad sassis. Sõjajärgsetel aastatel ta valmistas ameeriklaste poolt äärmiselt loha-

kalt avaldatud Yaruro-tekstide konkordantsi ja grammatika ning alustas konkordantsi koostamist ühele mäiakeelsele raamatule XVI sajandist, sest kahtleb selle raamatu tõlgete adekvaatsuses.

Pärast usuteaduskonna sulgemist 1940. a sügisel teenis Üku Masing elatist luuletuste tõlkimisega. Ta esimene tõlge ilmus trükis juba siis, kui ta oli vaevalt 14-aastane. Aastakümnete jooksul ta on vahendanud ilukirjandust araabia, süüria, heebrea, jidiši, etiopia, kopti, pärsia, kreeka, ladina, itaalia, prantsuse, katalaani, retoromaani, saksa, inglise, sanskriti, jaapani, havai jt keeltest. Üldsusele tuttavaimad tema tõlkeist on kahtlemata Rabindranath Tagore'i «Gitandžali», «Aednik» (ja «Puuviljapõim»), mis on ilmunud mitmes trükis.

Saksa okupatsiooni ajal ta oli esialgu töötu. Teda kuulati mitmel korral üle ja otsiti läbi. Tema juures varjas end üks juut, kelle elu ta päästis. 1943. a kevadest kuni 1944. a kevadeni oli Üku Masing kui araabia keele tundja Õpetatud Eesti Seltsi mündikabineti konservaator. Selles ametis tegi ta korda kaks aardeleidu: Tartu piiskoppide ja Samaniidide suure kogu Põltsamaalt. Oli samal ametikohal 1944. a novembrist kuni 1945. a novembrini; Õpetatud Eesti Seltsi liitmisel Teaduste Akadeemiaga ja tööjõudude kärpimisel 4 päält 1 pääle vabanes detsembris 1945. a.

Sellel Üku Masingu jaoks mitmes mõttes raskel ajal (1942. a detsembrist alates kopsutuberkuloos, 1944. a juunis-augustis sanatooriumis) ta töötas hoogsalt edasi. 1935. aastal, eesti raamatu 400. juubeli aastal oli ilmunud AUS-i kirjastamisel Üku Masingu luulekogu «Neemed Vihmade lahte» autori illustatsioonidega; lisaks kõigele muule on Üku Masing filigraanset tehnikat harrastav kunstnik, kes eriti armastab akvarellimaali ja joonistamist. Sõja eel oli valmis ka teine kogu «Lohe vari», poem «Hanno laul» ja romaan Polüneesias «Kajakad jumalate kalmistul ehk Rapanui vabastamine». Sõja ajal ta kirjutas filosoofilise näidendi «Palimplastid» ja luuletas ning maalis palju. Luuletamist ta on jätkanud kuuekümnendate

Juhatus Uku Masingu juurde

aastateni ning kirjutanud luulekogud «Džunglilinnud», «Udu Toonela jõelt», «Itkud isale», «Suriija Sandiristilt», «Aerutades hurtsikumeistriga», «Kirsipuu varjus», «Hurt-sik lammutaks enda», «Tarbetud õpetussalmid» (rubaiid) ja «Magellani pilve saadik» ning poemi «Piiridele pyydes» jt.

Valik Uku Masingu luuletusi ilmus 1938. a «Arbu-jate» kogumikus; aga ta on arbutate seas — nagu üldse kogu eesti luules — täiesti ainulaadne. Ta ütleb enda kohta kehtivat, et «esteetilise kogemuse» võimalikkus sõltub «religioosse kogemuse» armust, tema olemasolust. Kuid tema luule erineb tavapärastest vaimulikest lauludest (mis on enamjaolt deklaratiivsed). Ta luuletusi võiks nimetada ekstaatilisteks, nad on võrreldavad varakristlike «Saalomoni oodidega».

Kui ma saaksin uueks täheks,
pagevaks ja valguskiireks,
oh, kui kergelt elu läheks
Linnuteele tuhmeks viireks!
Näeksin, kuidas hetk on ime,
tee nii pikk, et pole sihti,
kuigi syda nukkerpime
oidu pyydes nutaks tihti,
ehk ma mõistaks viimaks kõike...
Mis siis tuleb, eal ei taipa,
aga viimse leegihõike
sõlmin taeva pilvevaipa.

Luuletamist alustas Uku Masing kümneaastaselt, esimene luuletus («Notturmo») ilmus trükis 1923. a, teismelisena matkis Tagore'i, aga valgustus toimus 1931/32. a talvel kodu. Sellest pääle Uku Masing Näeb. Ta kirjeldab: «Vaatasin lund sadamas vastu samblikus pärna tyve ja helvete kaupa jäävat pysicsima või liikuma tagasi. Olin kuidagi teadvuse ja teadvusetuse vahel, mingis videvikus. Sisediaaloo vist katkes, tuli asemele dialoog välisega. Siis taipasin, kuidas mu luuletused seni on olnud vigased läbinisti, kuidas nad peaksid ja võiksid tulla «õigeiks». Mu

kõik kogemused olid seisnud minust väljas ja sääil ma neid potserdasin savina, mis nii vedel, et pysis vaid mu käte varal. Sellest pääle lubasin neil tulla endasse ja siis nad tiirelnult mu sees väljusid selgema või ähmasema kii- rekimbuna luuletuseks. Kirjutasin väga palju, vahel päevad läbi selles õnnelikus videvikus Teise maailma piiri- maal.» Ta taipas, et ei olnud enne üldse N ä i n u d lund, lumesadu, puutüve ega midagi muud maailmas, ning sel- lest hetkest pääle võib kõike Näha tõeliselt ja õelda sõna- dega, mis pole saadud teiste käest ega kuulu näidendiossa.

Uku Masingu luuletused suudavad virgutada ärk- vele lugejagi «teist mina». Ta originaalsetes võrdkujudes («luba mind minna Rohelisele Maale / langtähe varju pidi») peituvad mõtted muutuvad «pääsusulgedega ehitud nooliks», mis tabavad südamemeelt. Nad mõjuvad ka siis, kui neist ei saa lõpuni aru.

Oh, kui oskaks minna nyyd
 pilvelaevas ära,
 sõrmil rohutirtsu pyyd,
 huulil kastesära,
 ja kõik tuuled vibaks eel
 jäise mere randa.
 Terve maa ja taeva vaev
 heidaks siis mu alla,
 kuigi päästev valge laev
 jääst ei pääse valla.

Tema eriline musikaalsus on rajatud alliteratsioonile ja assonantsile, mis seob pikemaidki ridu meeldejäävaks:

Kellele kuuluta kõikide pattude surma,
 Issanda sõna ei usta.
 Kellele kisenda kurbade pettuste surma,
 Issanda väge ei usta.
 Inimlapsed nyyd astuvad kõveras turjad
 hellites sydant nii musta,
 kerjates tahtmised juurteni kurjad,
 Issanda imet ei usta.

Juhatus Uku Masingu juurde

Iga rahva luuletajad erinevad teiste rahvaste omadest. Eestlasele tundub omane alliteratsioon ja pikad ümberütlemised parallelismidega. See näib osutavat, et esemed ja nähted (nende seas ka «mina») ei ole iial tunnetatavad täpselt, nimetatavad ehk kirjeldatavad, vaid ainult vihjatavad mis tahes aspektilt ehk küljelt. Inimene võtab teatud detailid kimbuks kokku, järgmisel puhul võivad tunduda olulised hoopis teised.

Uku Masing on laias maailmas kõige rohkem tuntud just luuletajana. Näiteks «Encyclopaedia of World Literature in the 20th Century» (New York 1983) lk-l 240jj on Uku Masing John Masefieldi (keda ta hindab luuletajana) ja Edgar Lee Mastersi vahel. Üks kriitikust ütleb: «Masing pälviks kindlasti üksikasjalist uurimist, sest ta on mitmekihiline müstik-prohvet nagu Blake. See pole üllatav nõue Donne'i, Mallarmé ja Hölderlini värssse interpreteerima harjunud lääne-euroopa kirjandusteadlasile, seab aga hoopis uusi ülesandeid meie sel alal vähem kogenud kirjandusloole.»

Uku Masing abiellus 22. juunil 1939. a usuteaduse üliõpilase Eha Tuulemaaga. Kuni 1941. aastani oli kõik suved otsa talutööl kodu, hiljem on elanud suviti Taevaskojas. Taimed on paelunud teda ja ta abikaasat kogu elu. Ta koduaias Tartus kasvab suur hulk eesti dekoratiivsemaid taimi ning tubades palju igasuguseid lilli. Lilledele ta on pühendanud rohkesti laule («Udu Toonela jõelt» tsükkel «Teekond sydamesse» jm). Respekti puude vastu ta on pärinud isalt, kes istutas maja ümbruse täis puid. Uku Masing peab puud täiuslikemaks olendiks maailmas ja on kirjutanud, et Jumal on maailma viimne puu.

1946—1964 oli Uku Masing EELK Konsistooriumi teaduslik sekretär ja Usuteadusliku Kõrgema Katsekommisjoni õppejõud. Neil aastail ta luges Vana Testamendi prohvetlust, Ugariti ja Kumrani leidudest, Liivimaa XIV sajandi kirikulugu, budismi, juudi müstikat, mitmesugustest filosoofidest (Sri Aurobindo, Nāgārjuna jt). Ta on olnud õpetajaks enamikule praegustest EELK vaimulikest.

Eriliselt ta on mõjustanud neid, kes tulid õppima 1960—1964, neile oli ja on ta teoloog ja meister *par excellence*.

1945. a oktoobrist alates ta kirjutas kapitaalset «Vana Testamendi käsiraamatut» ja «Üldise usundiloo käsiraamatut». Viimasest sai valmis I osa (umbes 40 autoripoognat); selles on esimest korda analüüsitud ja kõrvutatud kõiki olemasolevaid teooriaid algse usundi kohta ning antud ülevaade arvamisist usundi tekkimise, ürgse usundi ja selle diferentseerumiskäigu kohta. II osa pidi käsitlema soome-ugri, Siberi rahvaste ja Ameerika indiaanlaste mütoloogiat ja maailmavaadet enne indiaanlaste rändu Siberist Ameerikasse. On andmeid, mis üsna selgesti võimaldavad määrata selle kultuurkonna mentaalseid. Uku Masing on veendunud, et umbes 5000—2000 a eKr oli olemas veel kaunis ühtlane kultuurkond, mida ta nimetab boreaalseks, kuhu kuulusid soomeugrilaste, indiaanlaste ja arvatavasti polüneeslaste esivanemad. Kirjeldus oleks tulnud pooliti filoloogiline (filoloogiline selles mõttes, et teatavaid mõisteid teatavates keelkondades nimetatakse ühtviisi, tuletised on samatähenduslikud), pooliti kõigi nende rahvaste pärimusi käsitlev. On tuline kahju, et see jääb kirjutamata, sest kuigi Uku Masing ei saanud kätte kogu materjali (suur osa vanadest tekstikogumikestki on publitseeritud alles viimastel aastakümnetel, palju praegugi veel käsikirjas; osa avaldatud sarjades, mida võimatu Tartus kätte saada), on tema ainus inimene kogu maailmas, kes suudaks seda teha. Kes tahes teine oskab vaid teatud kandi keeli, päälegi ei ole ühegi etnoloogi lugemus niivõrd lai ning kõiki külgi hõlmav kui Uku Masingu oma. Ta on küll avaldanud üksikuid artikleid teema kohta («Ühest võimalikust akadi laensõnast», «Kas elmešu = helmes?», «Manner ja merevaik» ning muinasjutte käsitlevaid kirjutisi), kuid see pole ikkagi see, mis olnuks kui tahes lünklik üldkäsitus.

«Vana Testamendi käsiraamatust» sai valmis 4196 lehekülge, 16 köidet väga kontsentreeritud teksti. Töö paisus üle esialgse plaani, sest tegemise käigus selgus, et

Juhatus Uku Masingu juurde

paljud seni esitatud väited on läbinisti ekslikud. Kõige kardinaalsem on V saj eKr sündmuste kirjelduse ja tõlgenduse erinevus konventsionaalsest (vt EELK Aastaraamat 1956: «Eksiilijärgse Juuda ajaloo»st). Alles U. Masingu käsitluses muutub usutavaks Iisraeli rahva arengulugu ning mõistetavaks juutluse tekkimine. Et templi taastamine oleks samm kõrgemale usundi arengus ehk Jumala armunõu täielisem ilmumine, võib arvata ainult peatudes mõtlemises poolele teele. Väide, et prohvetlik usund ja selle Jahve on samad, mis Jeruusalemma templi usund ja selle Jahve, on ränk ja andestamatu eksitus. Teatavasti Jeruusalemma templi ja ta Jahve nimel tapetud Jeesus Kristus ütles, et Jeruusalemm on surmanud kõik talle läkitatud prohvetid ning võtnud endale ainuõiguse hukata prohveteid, mistõttu nüüd temalgi tuleb minna tapmisele Jeruusalemma (Lk 13, 33jj=Mt 23, 31 ja 37 nidekonnas, milles on juttu Sakarjagi tapmisest). Jer 32, 31 annab ju prohvetite Jahve arvamuse Jeruusalemmast ja templist ning ei ole põhjust, miks seda arvamust tuleks kuidagi pehmendada.

1964. a tuli Uku Masingul lahkuda EELK Konsistooriumi teenistusest (alates 1974. a saab Konsistooriumilt pensioni). Ta jätkas tõlkimist ning kaastöö tegemist mitmetele teadusajakirjadele («Communio Viatorum», «Keel ja Kirjandus») ning -kogumikele («Sêmeiötikē», «Studia Orientalia», «Emakeele Seltsi Aastaraamat» jt), käsitledes pääle Vana Testamendi ja Idamaade («Die «Hand» im Alten Testament und die estnische Übersetzung», «Der Begriff hesed im alttestamentlichen Sprachgebrauch», «Abia», «Die Leute vom Kumrân und das Alte Testament», «Das Evangelium des Alten Testamentes», «Nordeuropa und Altisrael. Eine udmurtische und eine nordeuropäische Parallele zur altisraelitischen Ladewanderung», «Zur soziologischen Entwicklung des Stammes urð») keeleküsimusi («On the Influence of the Indo-German Pattern of Negations upon the Semitic and the Fenno-

Ugric Languages», «Võimalikkust eitav adjektiiv», «Terminoloogia kujundamisest 17. sajandil», «Mõne mütoloo-
gilise termini jõudmisest F. J. Wiedemanni sõnastikku»,
«Kilde mõnede kreeka sõnade tõlkimisest meil ja mujal»
jt), eesti kultuurilugu («Hans Susi 1551. a. tõlkest»,
«Ühest Brendekeni registreerimata trükisest», «Martin
Gilläuse «Etnische Sprachbemerkungen»», «Kolme sa-
jandi eest värsistatud Lauluraamat», «Lisandeid XVII
sajandi kirjandusloole: Georg Müller», «Rosenpläneri
käsikiri»), religiooniloolisi («Barlaam and Joasaphat»,
«Dharma as Norm», «Some remarks on the mythology of
the people of Çatal Hüyük», «Osmi olemusest» jt) ja filo-
soofilisi probleeme («Confessio amantis», «Panta dynata»,
«De hermeneutica», «Elpida echomen»). Üle poole sajandi
on Uku Masing osalenud Emakeele Seltsi töös, kirjutades
uurimusi ESA-le ja pidades ettekandeid rahvaluulesekt-
sioonis («Lemmelehe» laulu välisparalleelidest ja tähen-
dusest, «Salme laulu» paralleelidest, Jänese ja Konna
lugudest Siberis, muinasjutust aaretest tellises (AaTh
887A), kelti kalendri- ja arvusüsteemidest jpm). Ettekan-
deid on ta pidanud ka TRÜ orientalistikakabineti konve-
rentsidel (Barlaami ja Ioasafi loo ühest võimalikust tõlgen-
dusest, muistse Lähis-Ida ja soome-ugri rahvaste müüti-
dest jt) ning mitmel pool mujal, nt 1968. a Tõravere obser-
vatooriumis teemal «Religioon kultuuriloos». Teda on kut-
situd teoloogina «Edasi» vestlusringi rääkima inimkonna
tulevikust ja elu mõttest, ta on pidanud mitu loengusarja
«Vanemuise» studios. Usuteaduse Instituudi korralda-
tud prof. Ed. Tennmanni 100. surma-aastapäeva aktusel
1978. a pidas U. Masing ettekande «Usundiloo kasutami-
sest» ja soome-eesti piiblitõlkijate seminaril 1982. a Jere-
mija raamatu redigeerimistendentsidest. Üheksa aastat
(1974—1983) võttis talt kõva pingutust ja kulutas aega
Uue Testamendi uue tõlke valmistamine ja viimistlemine.

Viimastel aastatel on olnud põhiline päratut eru-
ditsiooni ja seostamisvõimet nõudev muinasjutumotiivi-
uurimine. Uku Masing on koostanud mitmete muinasjutu-

Juhatus Uku Masingu juurde

kogude teaduslike väljaannete tüübiregistrid (avaari, osseedi, abhaasi jt Kaukaasia rahvaste juttudele) ning kirjutanud eriuurimusi üksikute lugude kohta («Ocellot, mal ocellot (zu EbBo 74)», «Kas relikv või uuslooming? (AaTh 301)», «Der Gegnersucher (AaTh 650B). Varianten aus Kaukasien und Sibirien», «Eesti ja india «Puusepp ja maaler» (AaTh 980)», «Kõuelind ja Veesarvik (AaTh 1148B)» jt). Uku Masing on 12-kõitelise rahvusvahelise «Enzyklopädie des Märchens: Handbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung» (Berlin—New-York, 1975—) üks autoritest. Muinasjutud on olnud talle alates poisieas loetud korea omadest ja «1001 öö» lugudest (tal oli 1941. a kirjastusega «Ilukirjandus ja Kunst» sõlmitud leping «1001 öö» tõlkimiseks araabia keelest; praegu ilmuv valik on teatavasti vene keele vahendusel) kogu eluaja tähenduslikumad proosakirjanduse enamikust. (Tänapäeva kirjandusest peab enim lugu filosoofilisest SF-st, mis on XX sajandi teise poole tõeliselt «religioosne» kirjandus, sageli palju suuremal määral kui jutluste ja vaimulike kõnede kogud, ammugi siis dogmaatikad ja eetikad, mis tahes denominatsiooni või usundi omad need olgu.) Oige muinasjutt peab olema mingil viisil ebatavaline. Tähtis on, et oleks midagi sellist, mis viib inimese välja rutiinsest elupildist, et ta võiks kogeda midagi uut. Kuid ürgvanad muinasjutud annavad tead- jale ka informatsiooni muistsest mentaliteedist (nt täht- mehe/naise, tööpoisikese, salve neuu lood, šamaaniõpilase tükeldamine ja uuena kokkupanek (AaTh 325)) ning nende levik kultuurkondade piiridest.

Uku Masingut teadlasena iseloomustab ääretu põh- jalikkus ja korrektsus. Mõnigi ta artikkel on jäänud lauale, sest autor ei ole saanud kätte kogu materjali, mis kusagil olemas. Nii on praeguseni saatmata «Communio Viato- rum'ile» lugu Filippuse evangeeliumi kohta, kus sees kogu stoikute keelefilosoofia ajalugu. Aga see soov olla luge- nud ja teada kõike mingi asja kohta ei tule pedantsu- sest. Vana Testamendi käsiraamatut kirjutades ta koges,

millisesse segadusse inimene võib sattuda, kui ta usub kehtivaid seletusdogmasid ja tunnistab osa materjali irrelevantseks. Asjale pole midagi irrelevantne, näiliselt tühise jutu ja ilmselt hiliste seletuste taga on ikkagi teatav tendents, mille väljakoormine võimaldab läheneda asja tõelisele olule.

Aga maksimaalse põhjalikkusega peab kaasnema kaaine kujutlusvõime. Reaalsusega arvestamine, uskumus, et minevikus olid aastad sama pikad nagu praegu, veendumus, et muiste inimesed elasid ega ole kirjanike väljamõeldud malendid — taolised nähtused on kujutlusvõime rakendamise tulemused. Kuid kõik need omakorda võivad põhjustada vajaduse revideerida üldtunnustatud skeeme. Vastupidi tavalisele on Uku Masing arvamusel, et alati on olulised detailid, et üldised abstraktsioonid (olgu strukturalistlikus antropoloogias, kirjandusteaduses vm) on nii elutud ja aprioorsed, et neid ei saagi avastada, vaid neist tuleks rabelda end vabaks, et näha asju tõeliselt nende detailide välgvalguses. See tähendab, et ühestainsast omapärasest lausest on võimalik harutada välja prohveti või ajaloolase kogu mõtteviisi ja seepärast iga lauset tuleb vaadelda nii mitmelt küljelt, kui inimene üldse suudab. Iga olm annab alles siis kõik, mis temas on, kui teda suudetakse näha silmana peenes võrgus ning ühenduses kõigi teiste olmadega, ei enam üksiknähtena või sirgjoonelises kausaalses reas. Paraku selleni jõudmiseks kulub teadusel veel aastasadu.

Inimene ei saa, inimkond samuti mitte, avastada midagi muud kui seda, mis asjade ja nähete seoses nagu nii on olemas, seepärast ei juhtu maailmas midagi enneolematult uut mõistuse evolveerumisel. Ükski vaateviis, ka analüüsiv kausaalistamine pole otse vale, kuid kõik, mis tegeleb vähem kui tervikuga, võib anda vaid moondkuju tõelusest. Iga indiviid kogeb seda teiste juures, harvem iseenda muutumisel — tavaliselt on ju takistamas endanägemist liigne emotsionaalsus. Inimkonna suhtes on seda taibata veelgi raskem, sest väga vähestel on küllaldaselt

teadmisi. Intuitsioonid on siin oletatud üksiknähte seni veel mittedealehtud seostamisvõimalused.

Kui inimene on silmitsenud hulka detaile, palju diskordantseid fakte, siis ta äkki intuiitiivselt avastab, mis on nende kõigi eelduseks. Tõepoolest on kõik tõesed ja teadmised maailmas hangitud sel teel, mitte deduktsiooni või induktsiooniga. Ilma intuitsioonita, ilma ilmutuseta — nii hüüti intuitsiooni ennemuiste — ei ole inimkond saavutanud midagi. Intuiitiivsel teel saadud tunnetus rakendatuna seni käsitlemata jäänud nähteile võib neid näiliselt kõrvalisi näidata uue lähtepunktina mitmesuguseile ulatuslikele sõltumuskompleksidele.

Kuidas tuleb intuitsioon? On vaja võimalikult avarat ja sügavat eruditsiooni, selleta saab intuitsioonigi abil taibata vaid aabitsatõdesid. Siin on analoogia luuleinspiratsiooniga: luuletaja aktiivne sõnavara peab olema võimalikult suur, muidu pole luulet lootagi. Ja siis on eelduseks kogu inimese ja eriti ta mõistuse aktiivsus teatavas suunas võrdlemisi pikka aega. Kui siis inimene leiab, et ta mõistus ei vasta talle midagi selget, kõrvaldab kontrolliva ning kahtleva arutlemise sellest suunast, siis ootamatult mingi võime inimeses (mis loodetavasti inimkonna tulevikus saab keskseks!), millele mõistus on samuti kandnud kokku materjali nagu meeled mõistusele, annab vastuse.

Intuitsiooni antud vastus on saajale evidentne, kuid edaspidi võib olla evidentne teistelegi. Pärast A. Einsteini on võimatu uskuda «maailmaeetrisse», pärast U. Masingu lugemist võimatu uskuda Hoeneke-Renneri valesid 1343. a kohta. Vahel võib juhtuda, et intuitsiooni tõesus leiab käegakatsutava kinnituse. Uku Masing postuleeris paljudest indiitsidest Tooma evangeeliumi kunagist olemasolu ning tõenäost laadi ühes artiklis. Kui Nag Hammadist hiljem leiti «Evangeelium Tooma järgi» ja see vastas täpselt ennustatule, siis oli see ühelt poolt hiilgav kinnitus Uku Masingu uurijavaistule, teiselt poolt aga: oleks too artik-

kel omal ajal ilmunud, oluks asi selge, aga kirjutis lükati tagasi liiga fantastilisena...

Uku Masing on paljudel kordadel kogenud seda, mida võib nimetada inspiratsiooniks või intuitsiooniks. Sellised inspiratsioonihetked on kogeja enda meelest ta õige elu, tõeline taipamine, tundmine ehk tunnetamine. Ehkki need ei ole sõnastatavad üksüheselt diskursiivse mõtlemise paratamatult kausaalsete terminitega, on nendes teadmine ja see on kirjeldatav kuidagi. Ja kirjeldatult nad on julgustuseks kaasinimestele. Julgustuseks valgustäppidena pimeduses neile, kelle silmad juba kord on avanenud.

Kui nad yhegi päeva suudaks
olla ärkvel ja mõelda kartmata, et lähevad hulluks
nähes tõde,
kui nad ei mõtleks nagu kytides lövi või sõudes laeva,
just nagu rahmeldades orja rasket tööd,
kui nad mõtleksid nii nagu lind, kes äkki
hakkab laulma valguse poole,
siis oleks vaid Jumala riik!

Kui nad yhegi tunni suudaks
näha selgelt ja kuulda, mitte nagu läbi tinase myyri,
kui nende meelte väravad oleksid pärani lahti
ja aknad avatud õhtusse,
kui nad poleks nagu tigu, kes karbi kleepinud kinni,
vaid pärani silmad pööraksid päikesevälkude poole,
ei see siis pimestaks neid, vaid nad salandut näeksid,
kuuleksid häält, mis otsivad kõrvu maailma algusest saati,
siis oleks vaid Jumala riik!

Oh kui nad kuuleksid nägija sõnu,
siis nad säraksid nagu vardatähed Jumala pihkudel,
oh kui nad kuuleksid nägija sõnu
ja loodaksid sellele, kes tulema peab pilvedest läbi.
Kui nad naeraksid võimu, ytleksid käskele, et neid pole
ja vilistaksid iidseile seadmisile näkku,
usuksid seda, kes taevad on teinud
täis tähtedeliiva,
aga mitte Ta lahket kaubalepingut oma rahvaga,
siis oleks vaid Jumala riik!

Juhatus Uku Masingu juurde

Aga neid, kes hoolivad nägemisest, ei ole olnud just palju ta ligiduses.

Ja loiult yksi oled äkki keset inimesi,
sest see, mis nemad söövad, pole sinu toit.
Ei kumbki tea küll, kes neist sõelub kesi,
kuid ise värvi ometi on hahkjas koit.
Yks elab ulmadest ja teine sulbi vahust,
mis yle keeb maailma roostund pajast,
näeb kiiri kalliskiviilt yksnes yhest tahust
ja kiitleb ainsast õigest kalmurajast.

Piisk piisa kannul tee sööb igavikku
ja samal joonel siiski eal ei lange teist.
Kes teab, ehk säälgil armastab yks hagerikku,
kui teine naerdes laulab tähist siniseist?

Tal on tulnud elada justkui arengus seisma jäänud laste keskel. Pärast sõda oli ta eksperdiksi aruande koostamisel Klooga hävituslaagri kohta. Ta uskus, et kõik inimesed tunnevad ainult selle koledust ja lubamatust. Siis sai aru, et isegi sääil kogesid mõned ainult iseennast ja oma ülesande tähtsust, otsekui oleksid need inimesed jälgilt mõrvatud selleks, et nende enam-vähem pidulikult matjad saavutaksid võimaluse oma seltskondliku tähtsuse avaldamiseks. Nii see on. Üks näeb inimkonda, teine ainult oma väärtuslikku mina ehk isiksust, olgu eetilisel või seltskondlikul taustal, oma aulisust üpris üürikeses elus.

Uku Masing luges kümneaastasena H. G. Wellsi «Sabatähe aastal». Iial ei unune tal kirjeldus rõhelisest udust, mis täidab õhu, kui Maa läbib komeedisaba, udust, mis paneb inimesed nõnda magama, et nad kõik ärkavad uutena psühholoogiliselt ja sotsioloogiliselt. See unistus kõige muutumisest on jäänud talle verre või hinge. Pärast sõda ta kirjutas raamatu 17. sajandi utopistidest, rhodostaurootikutest, Johann Valentin Andräa, Jan Amos Komenský, John Wilkinsi, Cyrano de Bergeraci jt kohta. Uku Masing teab, et inimese «mina» (*älman, puruša* vms) sellisena, nagu ta juhtumisi on, ei ole pisematki väärt. Ini-

meses ei eksisteeri mingit lausvaimset «mina» kuidagi maetult ja vangis, vaid see peab alles tekkima. See, mis peaks juhtuma, on midagi histolüüsi taolist. Inimesel tuleb kogu oma materjal lagundada algollusteks, nagu teeb tõuk, kui hakkab kujundama endast liblikat. Ekstaasi (inspiratsiooni jms) aegu see võib õnnestuda lühikeseks hetkeks. Inimene võib siis kohtuda tolle «teise minaga», kes on tema mina ega ole, kes on see, kes inimene võiks olla. Ekstaasis rakendab inimene neid meeli ehk võimeid, mis tal võiksid olla igapäevases eluski, kui nad poleks alles nii algelised ja seepärast kasutatavad ainult lülitades välja hingejõu mujalt ja suunates neisse. Piltides: valgust aimav olend suunab kogu jõu nägemiseks, silma tekkimiseks; tavaliselt eri ülesandeid täitvad elektri jaamad lülitatakse kokku üheainsa kiire saavutamiseks tundmatusse. Nõnda on see Uku Masingu meelest, ja veel: kui see unistus ehk igatsus kord on tõeliselt saavutatud, siis ta säilib juba uue meele või organina või segmendina ajus. Inimene on siis tõepoolest teine ning alati.

Kes vabadust ja õiget kohtlemist ei tingi,
 käest pillab danaelaste iga uhke kingi,
 see mitte miskit lootes, unest tydinenult,
 võib minna yle demürgi nõiaringi.

«Koiti ja Eha»

ÄRA PEAN MINA MINEMA

August Annist

Tuli poissi Toone mäelta, Toone mäelta, Päeva
mäelta,
tuli muutunud mehena, tundelta tõsisemana.

Mõttes, ütles mees emale: «Kuule nüüd, eite, kui
kõnelen:

Sain ma tõe salasta ilmsi, kuulsin ma isalt eneselt:
Looja õigus on ülempi, tõe on taevane tõsisem,
aga ei tõuse tõstemata, pääse ei õigus aitamata.
Teha on tarvis käed kõvemaks, pea teistesta paremaks.
Vaja on orja õpetada, rahva kangust kasvatada.
Vaja on õppida isegi, vaja on leida orja õigus —
enne ei elu ülene, piitsa õigus ei alane.

Oh mu hella eidekene, ära pean mina minema,
ära õppust otsimaie, õigusta taga ajama,
Looja tõtta tundemaie. Ära pean mina minema
kasvumailta kalle'ilta. Tulgu paigale paremad,
kupja ette küürakamad, peksu alla pehme'emad!»

Küsis ehmunud emake: «Kuhu sa, poju, paeksid?
Ei ole õigust orjal minna, luba ei lahkuda sulasel!
Pea sind koertel püüetakse, nahk veel viimne nüljitakse.
Või lähed sohu surema, kuuse alla kõngemaie?»

Vaidles vastu poega noori: «Ei veel soovi ma
surema,
keha veel kange kõngemiseks. Aga ei siingi saa elada,

ei sobi süda sulaseks, kael kõva kumarduseksi.

Siin kas hüübun või hävitan, siin kas murrann või murenen,
murrann, murdun mõttetumalt, abi toomata hävinen.»

Arvas nii ema murene: «Kärsitu sa, kullakene!
Oota siiski veel väheke, harju, kallid, kannatama!
Harjumises orja jõudu, visaduses võim viletsal.
Pea need kärsitud kaovad, elab kaua kannatlikku,
kasvab kangemaks isegi, saab ehk õppust orjateski.»

Kurtis poissi, meeli kurba: «Oh mu hellake emake,
ära mind kutsu kannatama! Küll ehk kestaks siin minagi,
peaksin vastu peksud pikad, vaataks teistegi veristust.
Aga ei aita harjumine, harjudes elu alandan,
kannatades jõu kõdundan. Nii tuleb tuimus, tardumine!

Kui ma ärkan hommikulla, virgund võõraste seassa,
paha härra urka'assa, mõtlen endista eluda,
kurdan endista koduda, kaunist kasvupõlvekesta,
vesi silmi sest siriseb, pisaraid põsile jookseb.
See mul sööb südame sooned, meele mustaksi mädandab.

Kui mõtlen muinasta eluda, aega endista vabada,
endiste isade maada, kui olid kaitsemas Kalevid —
ilma kupja kärkimata, võõraste valitsemata,
sütib siis süda tuleje, pea põlema paugateleb.
Tuleb sest tuppa tuki vingi, sõe karmu kamberisse,
sõnad sandid sest sigivad, kaebed keelele poevad.
Kõik need pannakse tähele, saadetakse saksa teada.
Hoovid uued sest sajavad, tülid tarbetud tulevad,
elu asjatult lüheneb, läheb tühja rammukene...»

«Oota ainult veel väheke!»

Õpetas ema murene: «Oh mu poisike, pojuke,
minap tunnen orja hoole, orja hoole, vaese vaeva,
küll olen nutnud nii minagi, kurtnud koidu kerkidessa.
Kuule minda, kui kõnelen, orja tarkust õpetelen!

Kui sa ärkad hommikulla, virgud võõraste vahella,
paha härra urkaissa, — ära jää muista mõttelema,
muinasta mälestamaie, ära pilkugi peata!
Ules tõuse tuusimata, hüppa rutuga asemelt,
pese silmad, pea silita, veega kõik keha karasta.

Löö tusale lõua alla, paha meelta meele kohta,
 äiga ka pahale muule, kogu jõuga keerutele,
 kogu vimмага viruta, ise ju ette naeratele!
 Hinga siis ise sügavalt, ohka nii isade poole,
 endiste emade poole, loe loitsu Looja poole,
 et tuleks jõudu sul isalta, elu rõõmu Looja poolta,
 jätkuks naeratust näole, sõna lahkset sõbralegi!

Tõtta siis kohe tööle, asu kiirelt askeleile,
 vihmahoole vaid vilista, nälja peale naeratele,
 laula itkudki iloksi, naeruks tee tusad tulised.
 Küll siis päev kulub ilusti, aeg see hõlpsasti alaneb.

Pane aga päevad pealikuti, nii heledad kui tumedad,
 nii paremad kui pahemad — ikka pealmisteks paremad!
 Elu las kasvab kangemaksi, turi läeb tugevamaksi,
 küll tuleb kord ka päev sinule, kerkib orja koidukene,
 kui on endal vaid eluda, ajal õigel hakkamista.

Üht vaid ütlen veel sinule, üht vaid ütlen ja
 manitsen:

kui end kuuled naeretavat, asjata alandatavat,
 hoia pea veel püstimini, kanna kaela kangemini,
 tea, et naerja sust närusem, uhke torkaja tühisem.

Kui end kuuled sõimatavat, isagi alandatavat,
 ema halvaks teotavat, kodurahvast reostatavat,
 maha löö jalad mehised, nii kui teiba'ad tugevad,
 kämblad vaid rusika rutju, hambad risti vaid rigista,
 sõnad söö enne ütlemista, ise suu sule kõvasti,
 keel hoia hammaste vahella, luiste lukkude tagana!

Kui on saksu su lähedal, kubjaseida kuulamassa,
 olgu suu vaid söömiseks ja sala sosistuseksi,
 ei elude hukkamiseks, rahva rammu raiskamiseks!
 Oota mõttega omaga! Küll tuleb kord ka aeg sinule,
 kauahoitust siis kajata, rusik tõsta, raksatele!»

Ütles Udres, Päeva poega: «Oh mu härtu eidekene,
 tarkust õpetad tõsista, jagad jõudu hellast hingest.
 Aga siiski, ent ometi, ära pean mina minema,
 heasta nõusta hoolimata, memme meelta võttemata.
 Ei räägi omalla suulla, räägin suulla suuremalla,

sain käsu ma kõrgemalta, sunni mu isalt eneselt.
Pean seda täitma tõrkumata, enesestki hoolimata,
kallimastki keelamata: Kas lähen nüüd, või ei kunagi.»

Hakkas itkema emake. Maarja vetta veeretama,
laskma laineida põsilta. Arvasi, aru pidasi,
siia, sinna mõtiskeli; siisap nii sõnad kõneles:
«Küll oled kange, Päeva poega, küll oled kasvanud isasse!
Aiman ma häda tulevat, kadupäevi peale käivat,
näen kord suurelt sind surevat, mõõka rinda sul minevat,
südant lõhki lõigatavat, kaheksi käristatavat.

Aga siiski, kuid ometi, ei nüüd sind enam ma keela.
Kui sul sund on suuremalta, käsk nii kõrgem on Isalta,
küllap käima siis peadki.

Oota ainult veel väheke,
kannata veel kröömikene, kui oled kannatand senini!
Oota talve alguseni, talvetee tulemiseni,
ehk tuleb nõu siis ka sinule, abi kasvab ehk ajaga!»

Kuulas poiss ema kõneta, taltsutas tusad tulised,
keelt hoidis hammaste vahella, luiste lukkude tagana.
Ohkas vaid isade poole, luges loitse Looja poole,
sai sealt naeratust näole, sõna lahket sõbralegi.

Korjas kõik sõnad südame, kogus mõtteid meele
peale,
ootas talveda tulevat, uuta lunda langevada.

Katkend poeemist
«Udres-Kudres, Päeva poeg»

JAKOB HURDAST AUGUST ANNISTINI — RAHVALAULUDEST EEPOSENI?

Ruth Mirov

Esimesed muljed ja mälestused rahvajuttudest ja -lauludest pärinesid Jakob Hurdal tema lapsepõlvkodust Põlva kihelkonna Himmaste külast. Kuid teadliku rahvaluulehuvi äratajatena on Hurt nimetanud A. H. Neusi «Eesti rahvalaule» (1850—1852) ja Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoega» (1857—1861). «Vana kandle» eessõnas kirjeldab Hurt värvikalt, missuguse õhinaga ta gümnaasiumipäevil luges meie äsja ilmuma hakanud rahvuseepost. Kõigepealt tähendas see talle, võorkeelses keskkonnas elavale ja õppivale noormehele, emakeele sulnist kõla. Ning huvi rahvaluule vastu sai siit täiesti uue elujõu (Hurt 1886 I: XI—XII). Sellega seoses tsiteerib Hurt ka dr Schultz-Bertrami tuntud sõnu, et miski ei tõesta vastuvaidlematumalt ühe rahva ajaloolist olemasolu ja suurust kui kangelaseepose oomamine.

Värsse «Kalevipojast» kasutas Hurt illustratsioonimaterjalina oma ajalooteoses «Mõni pilt isamaa sündinud asjost» (Hurt 1871a). Just poeetilis-emotsionaalsete illustratsioonidena, mitte allikainese näidetena — oli ju Hurt kõigepealt teadlane ja jäi selleks ka rahvuslike aadete

propageerimisel. Lisaks «Kalevipoja» värssidele on näidismaterjaliks ka rahvalaululõike, mida Hurt on kohendanud vastavalt oma ideelistele suundlustele. Kuid teadusemehena lisab ta nüüdki järgmise selgituse: «Nii tunnistavad meie vanad laulu sõnad, mis siin osast Kalevipojast, osast muist rahva mälestusist vaba viisi kokku seadsime, vanast Eesti ühestmeelest.» (1871a: 47.) Nii saame esimest korda teada Hurda poolt teadlikult töödeldud rahvalaulust.

«Mõni pilt isamaa sündinud asjost» on otseseoses Hurda laiaulatuslikuma folkloorialase tegevuse algusega: juba siin pöördub ta lugejate poole palvega võimalikult palju vanu mälestusi kokku korjata. Vähehaaval oli Hurt rahvaluulet kogunud 1860. aastast ning sugulasi ja sõprugi sellele tööle õhutanud, kuid ühtlasi oli saanud selgeks, et väheste jõududega sel ääretul põllul midagi korda ei saada. «Eesti Postimehe» lisalehes mõni number hiljem avaldas Hurt juba pikema selgituse «Mis lugu rahva mälestustest pidada» (Hurt 1871b) ning oma esimese kogumisjuhendi «Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjost armastavad» (Hurt 1871c). Hurda juhendid on teaduslikult läbimõeldud ja ühtlasi kogujatele julgustavad: «Ma saan kõik, ka kõige vähemad ja tühisemad teadused, tänoga vasta võtma, sest neil kõigil on oma suur hind, kui neid tõiste teadustega kokko seatakse, häste sõelutakse ja tuulutatakse.» (Hurt 1871c.) Juba kerkib päevakorraks ka rahvalaulude väljaandmine:

«Mis raamatusse «Isamaa sündinud asjost» ei sünni ehk ei mahu, tahan ma üheks tõiseks kirjaks kokko seada ja kudagi viisi trükki muretseda. Aga iseäranis palun ma vana laulusid ja regevärsisid korjata. [- -] Minu mõte on neid viimati üheks iseäraliseks raamatuks ühendada ja siis tarviliste seletustega välja anda selle nime all: **V a n a K a n n e l.** [- -] Soome, Saksa ja mitmel muul maal arvatakse niisugust korjamist auasjaks ja mehed korjavad võitu. Soomlased on sedaviisi suure raamatu vana aja lauludest kokko saanud ja on sel tähtsal Soome raamatul «Kanteletar» nimi. Peaks meil see võimata olema? Ma ei

usu. Kui tõe meelega korjame, võime ausaste niisamasuguse kogo viimati trükki panna.» (Hurt 1871c.)

Nii nagu «Kalevalale» järgnes «Kalevipoeg», pidi «Kanteletarile» järgnema «Vana kannel».

Tegelikult kujunes asi küll teisiti.

1872. aastal asutati Eesti Kirjameeste Selts, mille presidendiks sai Hurt. Rahvaluule kogumine oli saanud tema südameasjaks ning ta propageeris seda kui rahvuslikku ettevõtmist nii oma esinemistes kui ka trükisõnas. Ta kavandas süstemaatilist kogumist laialdase korrespondentide võrgu abil, mis haaraks kõik kihelkonnad. Hurda üleskutsetel oli mõju ning kogumistöö hakkas õige varsti tulemusi andma. Nüüd hakkas Hurt juba konkreetsemalt mõtlema rahvalaulude publitseerimisele, võttes siingi aluseks geograafilise printsiibi. Esimese vihiku kodukihelkonna Põlva lauludest suutis ta välja anda 1875. aastal, järgmise 1876. aastal. Kuid alles 1886. aastal ilmusid Põlva kihelkonna laulud tervikuna ning Kolga-Jaani kihelkonna laulud — seerianimetusega «Vana kannel» (Hurt 1886).

Niisiis oli «Vana kannel» saanud teadusliku väljaande nimeks. Raamatu eessõnas räägib Hurt koostamisprintsiipidest, millest olulisemad on järgmised: 1) et teadusele on vajalik iga tekst, on kogumikus ära toodud kõik variandid, ka fragmentaarsed; 2) et materjal peab olema teaduslikult usaldatav, tuleb laulud trükkida nii, nagu nad on esitatud — murdekeeles ja ilma igasuguste esteetiliste parandusteta. Samas räägib Hurt rahvaväljaande vajalikkusest ja kahe väljaandetuubi erinevustest ning leiab, et kuigi «Vana kannel» taotleb teaduslikke eesmärke, võib ka esteet sellest pärleid leida (Hurt 1886 I: XV—XX). Viisteist aastat hiljem ilmuma hakkavas «Setukeste lauludes» (Hurt 1904—1907) on Hurt oma teadusliku väljaande koostamispõhimõtteid veel järjekindlamalt rakendanud. Samas mõtleb ta aga jälle neile, kes raamatu «ilulugemiseks» kätte võtavad, ning nende jaoks on ta täiuslikumad teisendid sisukorras tähistanud tärnikesega.

Kuid üldsus ootas siiski kaunimate laulude antoloogiast ning ka Hurt ise polnud koostamismõttest lõplikult loobunud. Sellest on paaril korral juttu ajalehtedes trükitud kogumistöö aruannetes ja ka avalikus kirjas Villem Reimanile (Hurt 1904: 413).

«Setukeste laulud» saidki otsustavaks tõukeks, et Hurt asus 1905. aastal tõesti antoloogiast koostama. On ju setu folklooris eriti palju kaunist ja sisurikast regivärsilist lüroepikat. Võib-olla ikka veel Lõnnroti eeskujule mõeldes alustas Hurt valimiku kokkuseadmist just jutustavatest rahvalauludest. 1901. aastal Hurt pensioneerus. Vabanenud suurest töökoormusest Peterburi eesti Jaani koguduse õpetajana sai ta täielikumalt pühenduda rahvaluulealasele tegevusele. Kuid kogumistöö juhendamise, kogude korrastamise, «Setukeste laulude» koostamise ja trükiks ettevalmistamise kõrval jäid rahvaliku antoloogia jaoks siiski ainult öötunnid. 1905. aasta jaanuaris kirjutab ta Kaarle Krohnile, kellega tal «Setukeste laulude» trükkitoimetamise ajal oli tihe kirjavahetus, et kaks laulu — «Ilulaul» ja «Kalmuneid» — on tal küll juba redigeeritud kujul valmis. Ühtlasi selgub kirjast, et ta nimetab kavatsetavat rahvalikku antoloogiat «Vanaks kandleks», nagu see ju kunagi mõeldud oligi (J. Hurt K. Krohnile 21. I 1905. — KM KO, f 205, m 22: 1).

Kuigi Lõnnroti «Kanteletari» ilmumisest oli möödas juba kuuskümmend aastat ja Hurt ise oli vahepeal koostanud kaks suurt teaduslikku väljaannet, olid ta seisukohad antoloogia suhtes endised. Nii leidis ta, et esteetilistel kaalutlustel võib teksti kokku seada mitmest rahvapärasest alustekstist. Ja et antoloogia peab olema täie arusaamisega loetav, tuleb setu tekstid kirjakeelestada, säilitades ilmekuse mõttes mõned murdejooned.

Niisiis lähenes Hurt rahvalauludele kaunis vabalt ja loovalt. Samas ta soovis aga, et tema tööd teadlaste ja asjahuviliste hulgas juba eelnevalt arutletaks ja arvamust avaldataks. Siit johtus umbes samalaadne olukord nagu

«Kalevipoja» puhul: mõtte teokssaamine venis pikale ning esialgsed osad sattusid kriitikatulle enne teose lõplikku valmimist. Hurda antoloogilise «Vana kandlega» sündis nii tema enda initsiatiivil. Siin ongi huvitav vastuolu: ühelt poolt suhtus Hurt oma materjali lõnnrotliku (või rahvalaululiku) vabadusega ja tahtis luua subjektiivselt parimat varianti, teiselt poolt aga püüdis teadlase rangusega selgitada objektiivselt parimat varianti. Võib-olla andis siin mingi tõuke Kaarle Krohn, kes esimesena Hurda tekste luges ja kritiseeris kui teadlane, lähtudes oma geograafilis-ajaloolisest meetodist. Hurt leidis küll, et lõpptulemusena ei ole tema ja Krohni taotlused kuigi erinevad. Igatahes jätkas Hurt koostamist. Jaanuaris 1906 lähetatud kirjast selgub, et Hurt on redigeerinud veel kaks laulu — «Lemmelehe» ja «Jeesuse sõidu» (J. Hurt K. Krohnile 2. I 1906. — KM KO, f 205, m 22: 1).

Niisiis korraldas Hurt kahele esimesena valminud tekstile avaliku arutelu. Kõigepealt avaldas ta need «Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja» 23. numbris (1906) ning saatis separaadid veel isiklikult mõnekümnele eesti ja soome teadlasele ning muule asjahuvilisele. Teadaolevalt on trükisõnna jõudnud küll ainult kaks reageeringut — Villem Reimanilt (Reiman 1906) ja Kristjan Raualt (Raud 1906). Mõlemad leiavad, et ka ilulugemiseks tuleb laulud välja anda nii, nagu rahvas neid on laulnud. Vastuväiteid äratav just esindusliku variandi kokkupanemine mitmest alustekstist. Mingist aspektist on neil muidugi õigus, kuigi nad ei püüdnudki rahvalaulude redigeerimisega seonduvasse problemaatikasse eriti süveneda. Neile kirjutistele vastas Hurt oma redigeerimispõhimõtteid selgitava artikliga «Kuidas tuleb vanu rahvalaulusid ilulugemiseks välja anda?» (Hurt 1906a), kus ta ütleb «Ilulaulu» ja «Kalmuneiu» kohta, et laulud on küll mitmest teisendist kokku sulatatud ja kirjakeele vormi ümber valatud, mõtted ja laused on aga kõik rahva omad. Ka selgitab ta veel kord teadusliku ja rahvaliku väljaande erinevust.

Järgnevalt avaldas Hurt oma laulud «Eesti Kirjanduses», et võimaldada tekstidega tutvumist ka siinsete asjahuviliste laiemale ringile, ning lisas neile redigeerimis põhimõtteid selgitava artikli (Hurt 1906b). Hurt soovis igatahes arutlemist jätkata, leides, et rahvaliku «Vana kandle» väljaandmine on liiga tähtis asi meie hariduselus, et sellest pealiskaudselt mööda minna. Kõigest on näha, et Hurt võttis antoloogia koostamist väga tõsiselt, kuigi ta ei saanud sellele eriti palju aega pühendada. Seisukohavõtte ajakirjanduse veergudel aga enam ei järgnenud. Nähtavasti oli vähe neid, kes suutnuksid asja arutada Hurdaga võrdsel tasemel. Ning varsti tuli Hurda haigestumine ja surm. Nii valmis Hurda antoloogilisest «Vanast kandlest» ainult neli laulu, millest kaks jõudsid ka trükki. Kuid rahvalik antoloogia oli Hurda esimene rahvalaulude publitseerimisidee, mida ta kandis meeles kogu elu ja millega tegeles oma viimastel aastatel.

Hurt tundis eesti rahvalaulu paremini kui keegi teine tema kaasaegsetest. Tema kasutada olid rikkalikud kogud. Tal olnuks hea võimalus antoloogia kokku panna lihtsalt kaunimatest ja täielikumatest rahvapärastest variantidest. Kuid ta valis teise tee, Lõnnroti tee. Mitte teadlase, vaid luuletaja ja rahvalauliku tee, ja ta lõi oma variandid tuntud rahvalauludest. Üks tema väiteid oligi, et niisugune liitmine ja põimimine on toimunud ju rahvasuuski.

Muidugi on rahvalaulude kirjapanekutes palju vigu. On olnud vähese kirjaoskusega üleskirjutajaid ja neid, kes pole tundnud vastavat murdekeelt. Sageli on üles kirjutatud dikteerimise, mitte laulmise järgi, millest on jootunud rütmivead jne jne. Kuid see kõik oleks kõrvaldatav väikese redigeerimisega. Setu tekstide tõlkimine kirja keelde on juba iseenesest väga suur muutmine, mis aga tookord ei äratanud eriti vastuväiteid. Villem Reiman leiab koguni, et see on ainuõige võimalus. Väieldi just eri variantidest pärinevate motiivide ja värsside kontamineerimise vastu.

Tegelikult pole meil ilmunud ühtegi regivärsilise rahvalaulu väljaannet, kus tekstid poleks mingil määral redigeeritud. Muidugi on suur vahe teaduslikul ja nn esteetilisel redigeerimisel. Kuid ka teadusliku redigeerimise kohta on erinevaid seisukohti. Kõige viimati (1985) on ilmunud «Vana Kannel» V, milles on piirdutud ainult ilmselgete ortograafiavigade ja interpunktsiooni parandamisega. Herbert Tampere on aga oma varasemates «Vana kandle» köidetes mõnevõrra taastanud murdekeelt, mis on ka arusaadav — oskamatu üleskirjutuse tagant paistavad kaunid murdekeelendid selgesti läbi. Rahvalaulude redigeerimise probleem on alati olnud ja jääb, ning lahendid sellele on vastavalt eesmärkidele, tegijatele ja ajastu tõekspidamistele vägagi erinevad.

Kõik omaaegsed kirjamehed ja kultuuritegelased ei suhtunud ka Hurda koostamistöösse nii nagu V. Reiman ja K. Raud. J. Jõgever kirjutab Hurda surma puhul kahetsusega, et rahvalaule oskaks välja anda ka mõni teine, aga niisugusest antoloogiast, mis peegeldaks Hurda isikut, tema maitset ja ilutundmist, on eesti kultuur nüüd lõplikult ilma (Jõgever 1907).

Siiski ei jäänud eesti kultuur Hurda antoloogiast täiesti ilma. Need kaks laulu, «Ilulaul» ja «Kalmuneid», mis Hurt trükituna kriitikatulle lähetas, on meil olnud olemas läbi aastakümnete. Paljude õpikute ja regilauluvalimike vahendusel oleme neid setu lüroepilisi rahvalaule kasutanud kogu aeg, tegemata erilist probleemi sellest, et need polegi päris ehedad rahvalaulud. Mõlemad laulud said meil väga tuntuks just Hurda redaktsioonis. Võib uskuda, et «Ilulaul» oli paljude aastate kestel kõige enam deklameeritav regivärsiline rahvalaul, mida kõik koolilapsed peast oskasid.

Kohe noore Eesti Vabariigi alguses 1919. aastal ilmus mitu rahvalauluvalimikku, oli ju vaja kooliõpikute vajadust rahuldada. Mitu olulisemat neist, asjatundlike teadlaste M. J. Eiseni, A. Saareste ja J. Aaviku omad, toovad ära ka Hurda tekstid. Siinses seoses pakub kõige

enam huvi nõudliku esteedi ja keeleteadlase Johannes Aaviku koostatud valimik. «Ilulaul» on selles trükitud järgmise märkusega: «Setu rahvalauludest kokku põimind J. Hurt.» (Aavik 1919: 81—84). «Kalmuneist» on valimikus kaks teksti. Üks neist on originaal («Setukeste laulud» I, nr 35, lk 44) ja teine «ümberluuletus». Selgitus on järgmine: «Sellest ainest («Kalmuneid») on Hurti «Setukeste lauludes» mitu teisendit, millest üks siin avaldet. Neist teisenditest on Hurt ise ühtlase laulu kokku säädnud või «põimind», ühtlasi ta põhja-eestikeelseks ümber muutes. (Ilmund kuukirjas «Eesti Kirjandus» a. 1906, lk. 143; ka Alb. Saaberki «Valitud Eesti rahvalauludes koolidele»). Selle Hurti «põimingu» on nende ridade kirjutaja oma korda ümber teind maksvaks-määratud keeleliste, värsitehniliste ja esteetiliste nõuete kohaselt, kusjuures tarviliseks sai mõnede muutuste ja mõnede ebaoluliste ja esteetiliselt tarbetute ja ebakohaste osade väljajätmine, nagu kosimise üksikasjaline kirjeldus ja lõpus poja ja minija saamine täheks ja sõmeraks.» (Aavik 1919: 107—124). Siit näeme, et Aavik peab oma esteetilisi hinnanguid (mis tuginevat mingitele normidele!) õigemateks Hurda omadest. Aga kui erinevad on maitsed! Allakirjutanu arvates on just mainitud motiiv (mis esineb samuti mitmes rahvapärases variandis) eriti kaunis ja tähendusrikas.

Siinkohal nimetagem veel mõnd olulisemat trükist, et näidata Hurda versioonide järjepidevust populaarsetes antoloogiates. Nii Aaviku kui ka Saareste valimikest ilmusid 1920. aastatel kordustrukid. Rahvaluuleteadlaste S. Kutti, O. Looritsa ja H. Tampere koostatud «Valimik eesti rahvalaule» (1935) toob ära Hurda «Ilulaulu». Gümnaasiumi uueks õpperaamatuks mõeldud H. Jänese, A. Meissaare, O. Parlo ja B. Sõõdi «Eesti kirjanduslugu» (1938) sisaldab jälle nii «Ilulaulu» kui ka «Kalmuneiu» Hurda tekstid, pealegi on sissejuhatuses huvitav analüüs «Kalmuneist», selle laulu üks võimalikke tõlgitsusi. Esimene põhjalikum sõjajärgne rahvalauluvalimik (1948),

mille on koostanud E. Laugaste, sisaldab taas mõlemad Hurda tekstid. Nii jõudsidki Hurda redigeeritud rahvalaulud meie aega ja õpikutesse. Eriti populaarne oli ikka «Ilulaul», see leidub ka N. R Emmeli koostatud keskkoolide luulevalimikus «Rahutu mõte» (1970).

Regivärsilisest rahvalaulust sai meie kirjaliku kultuuri oluline osa juba eelmisel sajandil esimeste rahvalauluvalimike ja «Kalevipoja» ilmumisega. Laulutekstist sai luuletekst. Sellega seoses nagu unustati, et suulise lauluteksti vormilised vabadused on suuremad, ja hakati seda pingutama mingi rangemalt reglementeeritud luulemudeli järgi. Ideaalmudeli kujunemisele juba kõrge kirjandusliku kultuuri taustal sai ilmselt põhimõtteliseks aluseks Fr. Tuglase artikkel «Kirjanduslik stiil» (1914), kus ülistatakse meie regilaulu kunstiväärtusi, mille ainsaks puuduseks peetakse rütmi mõningast monotoonsust. Samas võtab Tuglas vaatluse alla katsed regilauludest midagi uut ja isikupärast luua: «On sellepärast loomulik püüd neid rahvalaulu elemente kunstluules uuesti kasutamisele võtta. Ühelt poolt avatleb rahvalaulude liitmise, teisalt nende imiteerimise võimalus. Sellekohased katsed on aga seni vähe õnnestunud. [- -] Leidub nimelt ainult kaks võimalust rahvaluule väärismetalli uuesti helisema panna: sulatatagu rahvaluule oma hinges põhjalikult ümber või sulatagu oma hingega põhjalikult rahvaluulesse. Meil aga on otsitud kuldset keskteed, mis on kunstis kõigist teedest halvim tee.» (Tuglas 1959: 121.) Selle väite tõenduseks toob Tuglas meie rahvuseepose koostamise loo. Ta mõnab, et Kreutzwaldi ülesanne oli võimatult raske, kuid «üht kunstiteost ainult veresuguluse pärast austada — see on enam kui erapoolik» (Tuglas 1959: 126). Tuglas võrdleb «Kalevipoega» «Kalevalaga» ning see võrdlus kujuneb igati «Kalevipoja» kahjuks. Lõnnroti loometöö saab aga Tuglaselt lausa kiidusõnu. «Kalevala» ongi meile läbi aegade jäänud suureks ideaaliks, kuigi mõned soome teadlased on avaldanud teose kohta küllalt kriitilisi arvamusi.

Kreutzwaldi regivärsside üle võib nuriseda koos Tuglasega. Ometi läks pikkapidi midagi viltu kritiseerimise lähtealustes, tekkis ülepingutamine ideaalmudeliga, mille aluseks oli nn kalevala-värss. Selle alla ei mahu ju osa regivärsilist rahvalaulugi, millel on suuri vormilisi erinevusi nii paikkonniti kui ka laululiigiti. Nii tuleks ehk kirjandusliku regivärsi puhul rääkida Kreutzwaldi regivärsistiilist, Wuolijoe, Ridala, Annisti jt regivärsistiilist kui asjast iseeneses. Selline lähtekoht oleks objektiivsem. Normeerimisega ülepingutamine võib-olla ongi meie kirjandusliku regivärsi muutnud üldjuhul nii saamatuks ja kunstivõimetuks.

«Kalevipoeg» ei jäänud «Kalevalale» alla mitte niivõrd Kreutzwaldi halbade värsside pärast, vaid esmajoones siiski sellepärast, et meil puuduvad kangelaseeposeks sobivad jutustavad rahvalaulud. Võimalik, et siit on jäänud meie hinge mingi kompensatsioonitarve, püüdlus regivärsilise eepika poole.

Ka Hurda «kandlekeeli» võib vaadelda kui katset muuta meie lüroepilisi rahvalaule eepilisemaks. Hurda tekstid on vastavate rahvalaulutüüpide pikimatestki variantidest ühe kolmandiku kuni poole võrra pikemad. Kuigi süžeed pole muudetud, on motiivide liitmise ja detailsema väljaarendamisega lisandunud ka jutustavat elementi ning kokkuvõttes ei mõjugi laulud mitte lihtsalt pikematena, vaid just eepilisematena. Siin on juba täiesti ilmselt ületamisel see piir, mis jääb rahvalaulude redigeerimise ja individuaalse regivärsivormilise luuleloomingu vahele. Nähtavasti võibki jutustavate laulude puhul pidada üheks kindlamaks piiriks seda, kas rahvapärase aluslaulu süžeed on muudetud või ei. Siit sammuks edasi oleks Hella Wuolijoe «Sõja laul» (1915), mis ju suurel määral põhineb rahvalaulu «Venna sõjalugu» süžeel, lisatud on ainult üksikuid episoode.

Eesti Vabariigi algaastail tegeldi tõepoolest palju regivärsilise rahvalaulu kui meie eripärase kultuurifenomeniga. Selles nähti rahvuskultuuri üht alust. Esialgu väl-

jendus see, nagu eespool osutatud, hulga regivärsivalimike väljaandmises. Valitsuse abirahade toel valmis mõne aja pärast ka järjekordne teaduslik suurväljaanne «Eesti rahvalaulud: Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest». Esimene köide ilmus 1926. aastal ning selle koostamisest võttis osa mitu soome ja eesti folkloristi: M. J. Eisen, K. Krohn, V. Alava, O. Kallas, W. Anderson, V. Grünthal. Teine köide ilmus 1932. aastal ning autorite hulka oli lisandunud veel kaks teadlast — O. Looorits ja E. Päss. Teatavasti sisaldab väljaanne lüroepilisi laule, kokku 18 tüüpi. Pärast kahe köite ilmumist regilaulude väljaandmine sel printsibil katkes. Eesti ja soome teadlaste ühistööna valminud väljaanne oli mingi mõttelise niidiga järg kunagi J. Krohni alustatud «Kalevala»-laulude väljaandmisele. «Kalevalan toisinnot I» ilmus 1888. aastal ja sisaldas kõik «Loomislaulu» selle ajani üles kirjutatud soome ja eesti teisendid (välja jäid Ida-Karjala omad, mis kavatseti avaldada omaette köites). Juba selles väljaandes oli Hurda teadustööl ja kogudel oma osa.

1920. aastateks jõuti uue ringiga ka rahvalaulude kirjandusliku kasutamiseni. Seda lausa õhutati. Nii kirjutab Oskar Kallas «Algsõnaks» «Eesti rahvalaulude» esimesele köitele: «Kuid jätame külma teaduse, millel ka surev rahvas võib huvitavaks uurimise esemeks olla, ja vaatame, kas meil kui elada tahtval ja areneval rahval põhjust ei ole oma muinasluule salvedest ütleme toidust otsida, ütleme seemet. Kas on muinasluule oma lõpumääruse saavutanud, kui ta ilusasti on trükitud paksudes köidetes, mida ei loeta, kuid mida uhkusega igale külalisele võib näidata? Arvan, et ei.

Ma ei taha mitte ütelda, et terve meie arenev vaimline kultuur olgu ehitatud ainult selle peale, mis esivanematelt saadud: küla keel, piiratud-ainelised ja -kujulised laulud, lihtsad viisikesed ja «muistne Eesti vöökiri». Sellega tõmbaksime omad piirid ise liig kitsaks. Aga muinasluule ja see hing, mis selle loonud, oleks nagu üheks

loomulikuks lähtekohaks Eesti loojale vaimule. [- -] Muinasluule oli elavaks jõuks meie esivanemate sisemises elus; ta aitas üle hingeliselt raskete aegade meie praeguspõlve vanemaid; nooremate otsustada jääb, kas tast saab meie kasvavale kodule üks tugisammas, üks FUNDAMENTUM ESTONIAE NOVAE.» (Kallas 1926: IX—XI.)

Regivärsiliste rahvalaulude kasutamine kunstluules oli nendel aastatel kahtlemata huvikeskmes. Mitu regivärsilist eepilist teost oli juba ilmunud enne seda, kui lugejani jõudsid Oskar Kalda eespooltoodud sõnad. Oli juba kogetud ka esimesi pettumusi — esivanemate regivärsivorm ei sobinud kergesti ühte uuema keele ja maailmanägemisega. Ja nii formuleerib Johannes Aavik kaunis kategooriliselt regivärsivormi ideaalmudeli põhiprintsiibi: «Kui Eestis rahvalauluvärssi tahetakse uueaegses kunstluules tarvitada, siis tuleb eeskujuks ja vormiks võtta see kunstiväärtuslikum Kalevala omaga ühine põhja-eesti rahvalaulu värsiehitus ühes kõigi Kalevala-värsi keeruliste reeglitega, mis eesti värsistki lasevad endid abstraherida. Selle põhimõtte järele ongi püüdnud käia Ridala, Suits ja väimasel ajal jõudumööda ka Eisen.» (Aavik 1925: 93.)

Tollased regivärsilise eepika loojad olid kõik asjatundjad folkloori alal. Ühtlasi olid nad kõik kuidagi seotud Helsingi ülikooliga, sealsete teadlaste ja rahvaluuleõpetusega. Ja ilmselt oli kõigi loominguliseks eeskujuks ikka veel «Kalevala».

Õieti oli esimene selles reas Hella Wuolijoe «Sõja laul», mis sündis I maailmasõja vapustavatest sündmusetest ajendatuna. Wuolijoki on oma mälestustes öelnud otsesõnu, et ta püüdis «Sõja laulu» kokkuseadmisel olla lõnnrotlikum kui Lõnnrot ise ning kaugemaks tulevikuplaaniks oli eepose loomine. Hella Wuolijoele oli selleks tööks eriti hea alus, oli ta ju koostanud Hurda rahvaluulekogu laulude registri.

Hurda järel teine meie rahvaluule suurmeestest, M. J. Eisen lõi regivärsivormi kasutades kaks poemi: «Kuldja» (1923) ja «Kaks kuningapoega» (1925). Vastu-

pidiselt Wuolijoele, kes püüdis ainult rahvalauludest kokku panna pikema eepilise teose, on Eiseni poeemides rahvalauluvärsse ja -motive väga vähe. Võib veel meenutada, et Eisengi tegeles «Kalevala» tõlkimisega. 1919. aastal oli ta välja andnud valimiku eesti rahvalaule.

Enam-vähem samal ajal kui Hella Wuolijoki, õppis Helsingi ülikoolis rahvaluulet ka Gustav Suits. Tema põhiliselt rahvalaulude, eriti «Tuhulaulu» alusel loodud ballaad «Lapse sünn» (1922) sisaldab siiski märgatavalt ka autori omi värsse.

Villem Grünthal-Ridala, kes õppis Helsingi ülikoolis 1905—09 ja läks sinna taas stipendiaadina 1919. a., on samuti tõlkinud «Kalevalat» — 1921. aastal avaldati sellest tsükkel «Kullervo». Samal aastal ilmus temalt veel «Kalevipoja» proosaüंबरjutustus. Ja nagu Eisen, nii on ka Ridala 1919. aastal andnud välja valimiku rahvalaule. 1924. aastal avaldas ta pikema regivärsilise poemi «Toomas ja Mai» (umbes 11 000 värssi), mille koesse on põimitud hulgaliselt rahvalaule, enamik pealegi puhtlühilised, aga sealjuures on tema lugulaulus lausa üllatavalt palju autori värsse.

Niisiis oli regivärsi kirjanduslikul kasutamisel ka selle ringiga jõutud eeposemootmelise teoseni. August Annist ütleb retsensioonis sõnaselgelt, et Ridalal oli kavatsus luua regivärsilistest rahvalauludest tõeline rahvaeepos «Kalevipoja» kõrvale.

Kõik kõnealused regivärsilised eepilised teosed loodi rahvusromantilises meeleolus. Eriline õitseng oli 1920. aastate alguses ja keskel, kui uusromantismi järellainetuse taustal püüti luua rahvuslikult omapärast kirjandussuunda regivärsivormi ja rahvaluuleainete kasutamisega. Sama suunitlust võib tähele panna ka proosaloomingus, näiteks ilmus sel ajal vägagi isikupärane muistendi- ja muinasjututöötlus Juhan Jaigi «Võrumaa juttude» (1924) näol.

Võrreldes «Kalevipoja»-ajastuga olid nüüd regivärsiliste rahvalaulude kogud tänu ennekõike Hurda hästi-

organiseeritud tööle tohutult kasvanud. Samuti olid kasvanud teadmised regivärsilisest rahvalaulust, olid olemas spetsiaalsed uurimused ja eriteadlased. Oli ka teadlik taotlus rakendada regivärsivorm kirjanduse teenistusse. Kõige selle pinnalt oli sündinud isegi küllalt huvipakkuv eeposemõõtmeline teos. Aga kas eepos? Siiski mitte.

1930. aastatel vähenes huvi rahvaluule vastu. Kirjanduses sedapuhku võidule pääsenud realism tõi esikohale proosa suurvormi — romaani. Luule jäi üldse tagaplaanile. Mingid rahvaluule elemendid on meie luules muidugi püsinud läbi aegade, läbi tõusu- ja mõõnaperioodide. Üks põhjusi, miks kadus huvi regivärsi kui luulevormi vastu, võis olla see, et 1920. aastate regivärsilised eepilised teosed ei saavutanud erilist publikumenu. Nii läks nelikümmend aastat, kuni 1966. aastal jõudis lugejateni August Annisti poem «Lauluema Mari».

Nagu Jakob Hurt hiljem meenutas oma rahvaluulega seotud lapsepõlveelamusi, nii räägib ka August Annist «Lauluema Mari» järelsõnas kodukandi laulikute, kes olid talle «... nagu ukseks ühte kaduvasse maailma...» (Annist 1966: 84). Ometi võib just Annisti puhul öelda, et teadlasena jõudis ta meie rahvalaulude juurde pigem soome kirjanduse ja rahvaluule kaudu. 1924. aastal läks temagi Tartu ülikooli stipendiaadina Helsingi. Sealt sai uut jõudu juba varem tärnanud huvi, ning kogu elu jooksul tutvustas Annist meile sugulasrahva vaimuvara paljude artiklite, retsensioonide ja tõlgete näol. Eino Leino «Helkalaulud» oli esimene rahvaluulel põhinev teos, mille Annist tõlkis. Kriitikas sai see soodsa vastuvõtu.

Soome ja eesti runomaterjalis juba täielikku kodusolemist läks vaja «Kanteletari» tõlkimisel. Annistile kuulub siin ka kogumiku kokkupanu, tõlgitud laulude valik. Pealkiri ja osa laulumaterjali on võetud Lõnnroti koostatud valimikest, kuid kasutatud on teisigi allikaid. Annist on tõlkeainest kohelnud rahvalaululikliku vabadusega ning vastavalt oma kunstilisele tõdemusele värse

juurde põiminud või välja jätnud. Kõigepealt ta koostaski mitme variandi põhjal ühe esindusliku teksti ja siis tõlkis selle (Hurda menetlus!). Vastuses H. Pauksoni (-Parrest) üldiselt kiitvale retsensioonile (Paukson 1931), kus aga veelgi suurendatakse tõlkija osa teksti kujundamisel, põhjendab Annist oma teguviisi kaunis ägedalt ning ütleb, et tegemist on ju hulga teisenditega, millest tuleb leida parim, säilitades sealjuures stiililine ühtsus. Lönnrotil on aga paralleelvärsside kuhjamine sageli lausa ebarahvalik (Annist 1931: 252). Põhimõtteliselt oli ka Paukson sellise menetluse poolt. Uhes hilisemas kirjutises märgib ta koguni, et kui tahetakse huvi äratada meie rahvalaulu vastu, ei tohiks jätta kasutamata sellist tagajärjekat meetodit (Paukson 1935: 824).

Nagu näeme, hakkas nüüd Hurda omaaegne menetlus rahvalaulude «ilulugemiseks» väljaandmisel rohkem mõistmist leidma. Ühtlasi kuulduv nüüd ka kriitilisemaid häáli Lönnroti paljukiidetud luulemeele ja rahvalaulude oskusliku kasutamise kohta.

Üldiselt sai Annisti tõlge kiitva hinnangu. Nii kirjutab August Palm, et Annisti hästiorganiseeritud värssis on 'omal kohal «rütmilised ilukõlad rõhulibistuse kaudu, vali vältereeglite täitmine, alliteratsiooninõude usin jälgimine koos muu häälikuinstrumentatsiooniga, lisaks hästi valitsetud mõtteriim» (Palm 1932: 275).

Eesti ja soome folkloori hea tundmine on Annistit aidanud tõlkevastete leidmisel. Ise ta küll arvab, et kergem olnuks selle asemel tarbida otseseid soomepärasusi, kuid publik nõuab arusaadavust. Ehk kunagi tulevikus soome ja meie rahvalaulude keele suurem tundmaõppimine võimaldab runo tõlkeis ikka enam säilitada nende keele aroomi (Annist 1931: 252—253). Näeme, et kakskümmend viis aastat hiljem seisis Annist ikka sama probleemi ees, millega tegeles Hurt, kui ta setu laule eesti kirjakeelde ümber pani. Põhjenduski on sama — lugejad nõuavad täielikku arusaamist!

Kui Annist oli juba eestindanud «Kalevala», «Iliase», «Odüsseia» ja vene böliinad, võttis ta oma tõlkmisprintsipi kokku artiklis «Rahvalaulude ja eeposte tõlkimisest» (Annist 1968) ning jäi ikka seisukohale, et tõlgitavat rahvalaulu võib «töödelda», muidugi ainult esteetilise ilmega valimikes.

Väga huvitavad on Annisti sissejuhatused «Kanteletari» köidetele. Esimese osa sissejuhatuse peatükis «Runo väljendusvormid» analüüsib ta soome runode alliteratsiooni, parallelismi, värsimõõtu, «kujukeelt» ja kompositsiooni. Regivärsivormi rakendamisel luules oli eriliseks probleemiks selle rütm, ning Annist tõdeb, et rahvalaulu põhiliselt trohheiline rütm lubab siiski mõningaid vabadusi tänu rõhujagamisele (Kanteletar 1930 I: 29).

Varsti pärast «Kanteletari» tõlke valmimist asus Annist «Kalevala» eestindamisele. Annistile kui probleeme nägevale teadlasele oli iseloomulik, et tõlketegevus käis käsikäes uurimistööga. Varsti jõudiski trükisõnna pikem esseistlik käsitus «Kalevala kui kunstimeos» (Annist 1935), mis hiljem ilmus täiendatud kujul omaette teosena (Annist 1969). Enim huvi pakub viimane peatükk «Stiil», ka meie rahvalaulu seisukohalt. Annist peab «Kalevala» sümbolse tõlgitsemise võimalust, mis otseselt kujuneb metafoori baasil (ta nimetab seda nähtust «maagiliseks metaforismiks»), üheks teose suurimaks vooruseks: «... *Kalevala* otse kubiseb sarnastest «sümbolistlikest» väljendustest, mõnevõrra kõik ta peakujudki on ju ühtlasi suured sümbolkujud [- -] ja kõik ta peasündmused ka teatavad m ü d i d.» (Annist 1935: 325.)

Maagilise metaforismi üle arutleb Annist veel artiklis «Meie rahvalaulu stiili küsimusi», nüüd juba seoses eesti rahvalauludega (Annist 1936.)

Teiseks «Kalevala» stiilile iseloomulikuks nähtuseks peab Annist teatavat impressionistlikku nägemisviisi, mille lausa sunnib runode sõnastusele peale nende paralleelne ehitus. Hiljem, 1969. aastal ilmunud monograafia lehekülgedel sõnastab ta selle mõtte nii:

«Ainult Homerose eeposed on niisama iginoored — need oma puhteepilise plastilisuse ja inimesekujutamisega, Lõnnroti lugulaul aga oma olustikulise arhailisuse, sümbolse seiklusfantastika ning rahvuslike tüüpidega, eriti aga oma lüürilise elavusega värsistuses ja sõnastuses, oma stiili impressionistliku tundevärskusega.» (Annist 1969: 190).

Kolmas küsimus, mis Annistit jätkuvalt huvitab, on runolaulu rütm. Nüüd leiab ta, et algelisest neljajalgsest alliteratsioonvärsist kujunes artistlik kalevala-värss, kui hakati kasutama keele kvantitatiivseid eripärasusi ning rõhulibistuse abil saavutati kunstiväärtuslik värsirütm vaheldumine samuti kui kreeka-ladina heksameetris. Siit arvab ta tulenevat kalevala-värsile kõige iseloomulikuma: alalise liikuvuse, alalised rütmütlatused (Annist 1969: 190).

Veel üht Annisti mõtteavaldust tasub siinkohal märkida. Nimelt leiab ta, et regivärsi nõrgaks küljeks on ta lühidus ja seega vähene kohasus laiemaks eepiliseks maalinguks, «pikkvärsiks» organiseerimist takistab aga parallelisminoe (Annist 1969: 191).

Annisti kirjutised annavad küllaltki olulist lisa meie rahvalaulude stiili uurimisse, mis on suhteliselt vähe viljeldud ala. On palju ülevaatlikke kirjutusi rahvalaulude keelest, vormielementidest, kompositsioonist, kujundisüsteemist. Mitmesuguseid sellesse valdkonda kuuluvaid üksiküsimusi on käsitletud pikemates artiklites (parallelism, stereotüüpia) ja eriuurimustes (värsimõõt, alliteratsioon); on osalt juba ilmunud ja osalt ilmmas poetiliste sünonüümide sõnastik. Kompleksset stiilikäsitlust aga pole. Just selletõttu omavad Annisti põiked stiilivaldkonda erilist tähtsust. Kuigi need põhinevad pigem intuitsioonil kui materjali üksikasjalikul analüüsil, on nad ilmselt paljuski olulist tabavad. Kõige viljakamalt võib neid mõtteavaldusi rakendada just rahvalaulu teisese esinemisastme, s. t kirjanduslike töötluste analüüsimisel, sest Annisti stiiliarutlused on põhiliselt kirjandusteoreetilised.

Jakob Hurdast August Annistini

1939. aastal ilmus Annisti tõlgitud «Kalevala», mille kriitika hästi vastu võttis. B. Kangro näiteks kõrvutas seda Eiseni ja Ridala tõlgetega ning leidis, et Eiseni oma on kõige ebatäpsem, Ridala oma liiga soomepärase ja seetõttu paiguti raskesti mõistetav, nii ületab Annisti tõlge mõlemad kaugelt (Kangro 1940). H. Paukson omakorda kiidab Annisti võimekust «Kalevala» rütmipeenuste edasiandmisel (Paukson 1940). Näeme, et ikka kerkib esile rütmiprobleem. Annist on tõepoolest nii tõlke- kui loometöös väga palju tähelepanu pööranud regilaulu rütmilise nüansirikkuse säilitamisele ja edasiandmisele. Ka teoreetilistes kirjutustes on ta rääkinud nii palju rütmilise vaheldusvõimalustest, et tundub, nagu tahaks ta seda pidevalt nii iseendale kui ka teistele tõestada. Ilmselt oli Tuglase omaaegsel artiklil niivõrd suur kaal, et ta mõju ulatus veel aastakümnete taha.

Teatavasti kirjutas Annist põhjaliku uurimuse ka Kreutzwaldi «Kalevipoja» kohta, milles muu hulgas lahatakse sõnastusstiili, mitmeid vormielemente võrreldakse vastavate nähtustega rahvalaulus. Sel moel selguvad «Kalevipoja» keelelised ja vormilised ebakohad, aga samuti teose eripära. Kõigi kriitiliste tähelepanekute kõrval kõlab lugupidamine Lauuluisa hiigeltöö vastu. Üheks oluliseks puuduseks peab Annist siiski eepose paigutist paljusõnalisust, millele kokkuseadjat on meelitanud alliteratsioon ja parallelism (Annist 1944: 23). Sama etteheite tegi Annist omal ajal Ridala poemile «Toomas ja Mai» ning isegi Lõnnroti koostatud «Kanteletarile».

Tihedas seoses tõlke- ja uurimistööga sündisid Annisti enda regivärsilised poemid «Lauluema Mari» (Annist 1966) ning «Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lood» (Annist 1970). Juba 1970. aastal oli trükivalmis ka poemisarja kolmas osa «Udres-Kudres, Päeva poeg».

Esimese katse luua regivärsilist luulet oli Annist teinud tunduvalt varem. Juba siis, kui tal oli käsil mono-

graafia «Kalevipojast», kirjutas ta ««Kalevipoja» epiloogi» (1932), et ilmselt proovida oma võimeid regivärsivormi rakendamisel.

Annisti kolme suurpoemi oluliseks ehitusmaterjaliks on regivärsilised rahvalaulud. Küll erineval määral ja erineva süžeelise kandvusega. Eeskuju näeb Annist rahvalaulikute endi loomismeetodis (valmisdetailide kasutamine uute laulude loomisel) ja Lõnnroti koostamismeetodis (laulude liitmine ulatuslikeks eepilisteks teosteks), nagu ta kirjutab «Lauluema Mari» järelsõnas.

Niisiis on eeskujud ikka samad, mis Hurda ajal ja 1920. aastatel. Üldse näib, et Annist on endas eepose loomise ideed kandnud väga kaua, et ta on selleks valmisunud läbi kõigi oma uurimuste ja tõlgete. Torkab silma, kuidas ta poemides püüab rakendada oma teoreetilistes mõtteavaldustes väljendatud, kuidas ta püüab vältida karisid, mille otsa komistamist ta on märganud teiste regivärsivormi kasutajate juures.

«Lauluema Mari» puhul polnud Annistil rahvalauludest otseselt võtta süžeelist selgroogu. Paari olulisemat episoodi kujundavad küll lüroepilised rahvalaulud, põhiliselt aga kombineerib ta poemi sündmustiku lüüriliste rahvalaulude alusel, sidudes neid omapoolsete värsside ja koguni terviklauludega. «Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lugudes» on suur osa olulisi süžeelõike saadud rahvapärastest perekonnaballaadidest, kuid paratamatult on siingi Annisti enda värsside osa üsna suur, teisiti polekski laia eepilise maalingu loomine võimalik. Eriti palju, lausa valdavas enamuses on Annisti värssse viimases, varsti ilmuvast poemis «Udres-Kudres, Päeva poeg». Näeme, et Annisti värssid ja rahvalauluvärssid sulavad kokku üllatavalt hästi. Kui mõelda omal ajal Tuglase ja Aaviku poolt püstitatud nõuetele, siis asjakäik on siin olnud kahepoolne: Annist on rakendanud oma teadmisi rahvalaulude stiilist, lõppkokkuvõttes aga allutanud rahvalaulud oma regivärsistiilile. See on kahtlemata Annisti

Jakob Hurdast August Annistini

individuaalne regivärsistiil, mis meile poemide lehekülgedelt vastu kumab.

Kui nüüd heita pilk meie üldisele kirjandustaustale Annisti poemide ilmumise ajal, siis on selge, et taas oli saabunud regivärsilisele rahvalaulule soodne aeg. Selle oli kaasa toonud luule kujundisüsteemi oluline muutumine 1960. aastatel. Tollal alguse saanud nn assotsiatiivne luulelaad sobis hästi regivärsilise rahvalaulu metafoorse kujundlikkusega. August Annist kirjutas juba 1962. aastal, et meie rahvaluulel on küllalt elemente ja dispositioone, mis teevad ta kaasajale lähedaseks ja huvitavaks, on vaja vaid oskuslikku interpretatsiooni, elavat aktualiseerimist; et just rahvaluulele toetudes on võimalik luua eredat, omapärast kunsti ning sedakaudu ka maailmakultuuri rikastada (Annist 1962). Järgnevad aastakümned tõestasidki selle mõttekäigu õigsust vähemalt regivärsilise rahvalaulu ja selle vormielementide mitmekesise ja andeka rakendamisega lüürilises luules. Ainsad eepilises laadis, sobisid sellele taustale siiski hästi ka Annisti poemid. Ja veel üks paralleel — nüüd kutsus Annist rajama rahvaluulele toetuvat kirjandussuunda, nagu seda üle kolmekümne aasta tagasi tegid Oskar Kallas ja mõni teine.

«Lauluema Mari» ja «Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lood» on üldsusele tuttavad, nende kohta on kirjutatud ka õige mitu retsensiooni. Vähesed on veel lugenud kolmandat poemi lauluema Mari pojast Udres-Kudrestest.

Juba poemisarja esimeses osas esineb müüdi pärane Päeva kuju. Siit algab Päikese kui eluandja, valguseandja, ka vaimuvalguse andja sümboolika, mis väga mitmekihiliselt ilmestab esimest poemi ning saab erilise viimenduse Udres-Kudrese, Päeva poja näol viimases poemis. Udres-Kudres (nimekuju pole ehk kõige õnnestunud) kasvab vabadusvõitlejaks, kelle püüdluseks on rahva vabastamine orjusest, kuid ilmsed on temas ka inimsugu headusega lunastama tulnud Jeesus Kristuse jooni. On lõp-

mata kahju, et teos ei ilmunud kohe, kui ta valmis. Siis oleks tal olnud tõeline sõnum edasi anda. Nüüd tõenäoliselt tahaks ehk autor isegi üht-teist muuta, võib-olla ülepakkumist orjafilosoofiaga vähendada. Nii et õige aeg on õnnetult mööda lastud. Kuigi oma aja laps, on sellel aga veel küllalt kandepinda. Läbi kahtluse ja eriarvamuste tõde ja õigust otsiv peakangelane on üdini eestilik kuju, jäänud on ka vajadus võidelda vabaduse eest.

Annisti regivärsilised poemid on nagu tema elutöö ühe olulise lõigu kokkuvõtte kunstivahenditega. Ühtlasi on nad väärtuslikuks lisaks meie kirjanduslikule regivärsiloomingule, mis on välja kasvanud 19. sajandi eepostest ja eepikahalusest. Nad viivad meid rahvuskirjanduse alguse juurde ning osutavad tõekspidamiste ja mõtteviiside püsivusele nagu nende aluseks olev rahvaluulegi.

Kirjandus

A a v i k, Johannes 1919. Valik rahvalaule. Tartu, Istandik

A a v i k, Johannes 1925. Rahvalauluvärsi ja selle lugemise küsimus. — Looming, nr 1, lk 92—95

A n n i / s t /, August 1931. «Kanteletari» tõlke nimetuse asjus. — Eesti Kirjandus, nr 4, lk 251—253

A n n i / s t /, August 1935. *Kalevala* kui kunstiteos. — Looming, nr 2, lk 179—189; nr 3, lk 315—326

A n n i s t, August 1944. F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg». III osa. «Kalevipoeg» kui kunstiteos: A (1. anne). (Tartu Ülikooli Toimetused; B — L₆). Tartu/Dorpat

A n n i s t, August 1962. Rahvalooming ja kaasæg. — Looming, nr 12, lk 1897—1909

A n n i s t, August 1966. Luluema Mari: Kangelaslugu vanast orjaajast. Tallinn, Eesti Raamat

A n n i s t, August 1968. Rahvalaulude ja eeposte tõlkimisest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat 13, 1967. Tallinn, Eesti Raamat, lk 155—168

A n n i s t, August 1969. «Kalevala» kui kunstiteos. Tallinn, Eesti Raamat

A n n i s t, August 1970. Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lood: Perekonnaballaade vanast orjaajast. Tallinn, Eesti Raamat

Jakob Hurdast August Annistini

Hurt, Jakob 1871a. Mõni pilt isamaa sündinud asjost. — «Eesti Postimehe» lisaleht, nr 1—6, 8—10, 15—19, 23—25

Hurt, Jakob 1871b. Mis lugu rahva mälestustest pidada. — «Eesti Postimehe» lisaleht, nr 26, 30. VI, lk 153—154; nr 27, 7. VII, lk 159

Hurt, Jakob 1871c. Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjost armastavad. — «Eesti Postimehe» lisaleht, nr 27, 7. VII, lk 159

Hurt, Jakob 1886. Vana kannel: Täieline kogu vanu Eesti rahvalaulusid. I—II. Tartu

Hurt, Jakob 1904—1907. Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega. I—III. Helsingi, SKS

Hurt, Jakob 1904. Kiri auustatud ajaloo-uurijale V. Reiman'ile. — Linda, 16. ak, nr 21, lk 413—415

Hurt, Jakob 1906a. Kuidas tuleb vanu rahvalaulusid ilulugemiseks välja anda? — Postimees, nr 90, 22. IV, lk [2]

Hurt, Jakob 1906b. Kaks keelt «Vanast kandlest» — Kuidas tuleb vanu rahvalaulusid ilulugemiseks välja anda? — Eesti Kirjandus, lk 140—152

/Jõgever, Jaan/ 1907. Dr. Jakob Hurt †. — Eesti Kirjandus, lk 1—4

Kallas, Oskar 1926. Algsõnaks. — Eesti rahvalaulud: Dr. Jakob Hurda ja teiste kogudest. I. Tartu, lk V—XX

Kangro, Bernard 1940. Kalevala. Soome rahva eepos. EKS, Tartu, 1939. — Eesti Kirjandus, nr 2, lk 88—91

Kanteletar I: Soome rahva kangelaslugusid, ballaade ja legende. 1930. Tõlkind ja sissejuhatand August Anni. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts

Palm, August 1932. Kaks kogu muinasluulet. — Eesti Kirjandus, nr 6, lk 273—277

Paukson, Harald 1931. Kanteletar. I osa. — Eesti Kirjandus, nr 4, lk 245—251

Paukson, Harald 1935. Värsitõlkeid Soomest. (A. Anni: Kanteletar II; A. Anni: Soome laule ja ballaade). — Looming, nr 7, lk 823—827

Paukson, Harald 1940. Kalevala. Soome rahva eepos. EKS, Tartu, 1939. — Varamu, nr 6, lk 656—661

Raud, Kristjan 1906. «Noli me tangere» rahvalaulude muutmise kohta. — Postimees, nr 90, 22. VI, lk [2]. Ps: K. Rd.

Reiman, Villem 1906. Kaks keelt «Vanast kandlest». Toim. J. Hurt

— Postimees, nr 52, 4. III, lk [2]. Ps: W. R.

Tuglas, Friedebert 1959. Kirjanduslik stiil. — F. Tuglas. Valik kriitilisi töid. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 109—169

KARL MORGENSTERN JA KLASSIKALINE HUMANITAARHARIDUS

Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835

Anne Lill

Kõlavad kaunis tuttavalt Saksamaalt saabunud K. Morgensterni sõnad humanitaarhariduse olukorrast Eesti- ja Liivimaal: see on üsna kurb, antiigihuvi pole just tavaline nähtus, ettevalmistus selles on palju nõrgem kui Saksamaal. Põhjustena nimetab ta, et meie Emajõe-äärne ülikool, *nostra autem Embachiana*, asub kaugel Saksamaa teaduskeskustest ja siin puuduvad õigesti planeeritud ja hästi korraldatud koolid (Kühlstaedt 1832: V—VI). Järgnevalt püüan näidata, et just K. Morgensterni õpingud Halle Ülikoolis, tema kuulumine *Seminarium Philologicum Hallense* liikmete hulka ning selle seminari juhendaja prof. Fr. A. Wolfi isiksus panid aluse K. Morgensterni põhimõtetele nii ülikoolipedagoogikast kui laiemalt akadeemilisest tegevusest. Järelikult on Tartu filoloogiaseminari töö vaatlemise eelduseks tutvumine ka Halle seminari tegevusega. Teiselt poolt on aga vältimatu kohalikest oludest tingitud eripära jälgimine, mis andis lõpuks siinsele

Autor on esinenud ettekandega «K. Morgenstern als Student in Seminarium Philologicum Hallense» 1987. a Halles ja käsitlenud Tartu filoloogiaseminari antiikkultuuri loengute sarjas Tartu Ülikoolis.

seminarile konkreetse sisu ja vormi. Materjalina on selleks kasutada K. Morgensterni käsikirjalised märkmed: päevikud Halle õpingute ajast, kirjavahetus, filoloogiaseminari kohta käiv aruandlus ja muu bürokraatlik dokumentatsioon, seminaristide kirjalikud ladinakeelsed ettekanded.

Tartu seminari tööd on seni käsitletud üsna pealiskaudselt, lähema tähelepanuta on jäänud filoloogiaseminari eripära (vt Süss 1928; Konks 1970). Olulisemaks vajakajäämiseks peaksin vastamata küsimust sellest, mille poolest erines 1821. a rajatud filoloogiaseminar (ametliku nimega *Paedagogisch-Philologisches Seminarium*, ladinakeelsetes tekstides *Seminarium Paedagogicum-Philologicum*) varem tegutsenud Opetajate Instituudist (*Allgemeines Lehrer oder Pädagogen-Institut*, ladina keeli *Institutum Universale Paedagogicum*), mis alustas tööd 1803. a ja mille õpilasi kutsuti ka seminaristideks. Varasemates käsitlustes on küll räägitud K. Morgensterni kavatsusest luua Tartus Halle-tüüpi seminar, kuid on jäetud täpsustamata, mida see sisuliselt tähendas ja milline osa esialgsest kavatsusest realiseerus. Edaspidi nimetan siin seda institutsiooni lühidalt filoloogiaseminariks, jättes nimest välja pedagoogika. Seda mitte lugupidamatusest nii tähtsa teaduse vastu, vaid 1) lühiduse pärast ja 2) kuna just filoloogiaseminar oli see, mida K. Morgenstern taotles. Just sellepärast kirjutas ta, et alles 1821. a sai teoks see, mis nii kaua oli *in votis* (Kühlstaedt 1832: XV). Sest reglemendi järgi oli mõlema seminari põhieesmärk ühesugune — valmistada ette gümnaasiumiõpetajaid kohalike koolide jaoks. Sama eesmärk oli ka prof. Wolfi seminaril Halles, mis ei tähenda aga, et tegelik töö ja selle tulemused kõigil kolmel juhul kokku langeksid.

Opetajate Instituut oli asutus, mille kaudu K. Morgenstern püüdis esialgu kohalikke kooliolusid paremale järjele aidata. Ta oli selle juhatajaks aastatel 1803—1806 ja 1810—1820 (Mercklin 1853: 17). Et parandada ülikooliõpetuse taset, tuli alustada korralikust gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamisest — see mõte oli päevakorral nii

Saksa- kui ka Venemaal. Õpetajate Instituut loodigi keskusest tulnud ukaasi alusel, kohalikku initsiatiivi selle rajamiseks tegelikult polnud.

Gümnaasiumiõpetajate korraliku ettevalmistuse vajadus ei saanud olla K. Morgensternile uus idee, sest see oli põhimõte, mida Fr. A. Wolf oma Halle seminaris ellu viis. Seminaristide hilisemate meenutuste järgi pidid seminariharjutused Halles olema puht praktilised; nende eesmärgiks oli valmistada ette õpetajaid, anda kogemusi heaks esinemiseks ja ainekäsitleks (Kern 1924: 36—37). Prof. Wolf pidas oma põhieesmärgiks kooliolude parandamist (Hanhart 1825: 17), praktiliste tundide andmine kuulus õpetuse põhikomponentide hulka (Erinnerungen... 1836: 9). Peab ütlema, et K. Morgensterni selline perspektiiv ülikooliõpingute ajal küll ei vaimustanud. Ta kirjutas päevikus, et teda innustavad klassikalised kirjanikud; kaunis kunstnikuelu oli ihaldusobjektiks, ja tegevus akadeemilise õpetajana oli küll viimane, mida ta soovis (*war der akademische Lehrer in seiner vollen Wirksamkeit mein letztes*; TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DXCI, Meine Beschäftigungen, S 177). Kuigi Halle seminari põhieesmärgiks oli tõsta ülikooliastujate haridustaset õpetajate ettevalmistamise kaudu, tehti sealsamas ära ka suur töö filoloogia kui teaduse iseseisvumiseks, esmajoones klassikalise filoloogia eraldamiseks teoloogiast (Gotthold 1843: 2). See, et seminari eesmärgiks oli ka *gründlicher classischer Gelehrsamkeit aufzuhelfen* (Körte 1833: 202) ja et seda tegi nii särav isiksus nagu Fr. A. Wolf, saigi K. Morgensternile peamiseks külgetõmbejõuks ja eeskujuks.

Niisiis, vaatamata oma kunagisele põlgusele õpetajaameti suhtes, asus K. Morgenstern Tartus tööle Õpetajate Instituudis ja kuulus samaaegselt komisjoni, mis pidi inspekteerima Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ning Soome gümnaasiume, sest ülikool pidi valvama ka gümnaasiumiõpetuse järele ning gümnaasiumide direktorid allusid otse ülikoolile (Statuten... 1804: 22). Õpetajate Instituudi töö põhimõtted olid kirja pandud ülikooli statuudis (§§ 103—

107), kust nähtub, et kaheaastase kursuse jooksul oli peaarõhk pedagoogilisel haridusel, esimesel aastal filosoofia-kallakuga. Selleks kohustati ülikooli filosoofiateaduskonna professoreid, kelle aine oli seotud üldise kooliharidusega, lugema kord nädalas tasuta loenguid ka seminaris, pöörates tähelepanu ainemetoodikale ja praktilistele harjutustele. Teisel aastal läks osa seminariste üle kõnekunsti ja klassikalise filoloogia professori (s.o Morgensterni) juurde viimase enda valikul, et saada põhjalikum ettevalmistus just nendes ainetes (Russland... 1804: 385). Kõnekunsti, filosoofia ja üldise ajaloo professorid määrasid õppeplaanid ja võtsid vastu üliõpilasi. Siit on näha, et erilist rõhku filoloogiale või klassikalisele haridusele ei pandud, ettevalmistus oli praktilise suunitlusega. Seda toonitavad omamoodi ka §§ 110 ja 116—117, mis püüavad täiendada seminari klassikalist suunda ja ilmselt ühtivad K. Morgensterni filoloogiaseminari loomise plaanidega, saades hiljem tegelikult selle aluseks. Nimelt anti nende punktidega võimalus luua edaspidi vastavalt vajadusele ja üliõpilaste arvule eraldi filoloogiaseminar (ning ka teoloogiaseminar). K. Morgensterni filologia-edendamise soovidele vastas ka punkt, milles antakse võimekamatele noortele võimalus süvendatud filoloogiastuudiumiks ja enda täiendamiseks raamatukogus, kus bibliotekaar Morgenstern valib välja kuus filoloogiahuvidega seminaristi, kes saavad nimetuse *Bibliothek-Accessisten*. Nimetatud statuudipunktid andsid K. Morgensternile aluse taotleda eraldi filoloogiaseminari loomist, nagu ta rõhutatult oma kirjas märgib (*besonderes Philologisches Seminarium*; TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DCX, Correspondenz, Bd 6, S 69), lisades, et just see on 15 aasta jooksul (seega kogu Tartu-perioodil) olnud ta elusooviks. Samas räägib ta, et ei taha siduda seda pedagoogikaseminariga, vaid luua seminar Halle eeskujul, kus oli eraldi pedagoogikaseminar teise professori käe all. Seminari eesmärgina rõhutab ta vanade keelte õppimist, mistõttu just klassikaliste keelte professorid peavad otsustama kandidaatide vastuvõtu üle. Samuti väidab

K. Morgenstern kirjas, et rektori poolt pakutud ühest nädalatunnist kummalegi klassikaproffessorile jääb väheks, mõlemale oleks vaja vähemalt kaht nädalatundi. Siinõeldust ilmneb ka, et seminari loomisel oli ette nähtud kaks klassikaliste keelte professori kohta (teine professuur loodi ülikoolis sel alal 1817. a), millest ühel hakkas tööle J. V. Francke 1821. a Saksamaalt saabudes. Seminaris pidid olema ka filosoofiaprofessori ja vene kirjanduse professori kohad. Viimastele tahtis K. Morgenstern jätta küsimuste otsustamisel nõuandva hääle. Rektor Parrot soovitas küll ka matemaatikaprofessori kohta, kuid see jäi aktspteerimata (TÜ Rmtk, KHO, f 15, s 8, l 45).

Lugedes K. Morgensterni koostatud loenguprogramme on näha, et ta alustas põhjalikumate käsitlustega ladina keele kohta juba Õpetajate Instituudis, enne filoloogiaseminari asutamist. Nii näiteks kuulutas ta 1806. a välja kaheaastase ladina stiili kursuse (*cursus Stili Latini per biennium absoluto; Praelectiones...* 1806). 1821. a, seminari asutamisaastal ilmus teade ladinakeelsete kirjutamis- ja disputeerimiskursuste kohta, mida ta viis läbi kolmapäeviti ja reedeti kella neljast viieni ning millest osavõtt oli vaba ja tasuta, kõigile huvilistele, ka neile, kes ei olnud seminari liikmed (*aliis etiam auditoribus aditus patet gratis; Morgenstern 1821*).

Filoloogiaseminari põhialused oli K. Morgenstern põhjalikult ette valmistanud. Teiste seminarimaterjalide hulgas on reglemendi käsikirjaline visand, mis sisaldab hulga parandusi ja täiendusi. Trükist ilmus reglement 1822. a (Reglement... 1822). Varem tegutsenud Õpetajate Instituudiga on sarnane põhieesmärk — gümnaasiumiõpetajate ettevalmistamine, samuti kohustus vajaduse korral töötada õpetajana kuus aastat Tartu piirkonnas. Mõlemas seminaris maksti osavõtjatele stipendiumi. Mis puutub töö sisulisse külge, siis selles erinevad seminarid tunduvalt. K. Morgensternil ei õnnestunud küll luua filoloogiaseminari eraldi nime all, kuid tegelikus töös viis ta ilmselt oma plaani siiski ellu. Sealjuures võis ta toetuda reglemendi-

punktidele, mis määrasid vastuvõtukorra ja õppuste ise-loomu. Seminari astumiseks tuli esitada ladinakeelne kirjandi laadis teostatud *curriculum vitae*, mis pidi sisaldama andmeid päritolu, kodu ja vanemate ning varasemate õpingute kohta. Võrreldes Õpetajate Instituuti astujate lühikeste avaldustega, on filoloogiaseminari vabas vormis kirjutatud tööd märksa pikemad ja vastavad nõudlikumale tasemele, eeldades kandidaatidelt korralikku ladina keele oskust (üks avaldus on ka kreeka keeles). Avaldused on kirjutatud enamasti ladina retoorikanõudeid silmas pidades ja sisaldavad huvitavaid ning põhjalikke andmeid, aga ka üldelulisi arutlusi seminarikandidaatidelt (näiteks saab teada, et Tartus oli korterileidmisega raskusi või et Tallinna gümnaasiumi õpetajate tase oli kõrge).

Reglemendi järgi oli seminariõpingute eelduseks klassikalise filoloogia loengute külastamine, kusjuures seminarijuhataja teatas iga semestri algul, milliste akadeemiliste loengute kuulamine on kohustuslik. Nii loengutest kui seminaridest osavõtu kohta peeti arvestust. Konkreetset õppetöö kohta on reglemendis öeldud järgmist. Harjutustunnid seminaris sisaldavad 1) kreeka ja rooma klassikute interpreteerimist ja tõlkimist, 2) ladinakeelseid kirjutusharjutusi, 3) ladinakeelseid suulisi ettekandeid, ka deklameerimist, 4) ladinakeelseid disputatsioone ning vestlusi, mille teema valib seminarijuhataja või üliõpilane ise. Igal poolaastal tuli esitada vähemalt üks ladinakeelne töö (*Ausarbeitung*), vähemalt 1,5 poognat pikk (enamasti 15—20 vihikulehte). Need tööd on ka seminari arhiivis alles ja annavad hea ülevaate seminaristide töö iseloomust ning võimetest. Teiste ainete kohta on reglemendis märgitud, et ka filosoofiaprofessor viib läbi dispuute üldiselt ladina keeles. Vene keele ja kirjanduse professori ülesandeks on anda ülevaade ja esitada katkendeid vene kirjandusest. Seega oli töö seminaris kavandatud kindla suunitlusega klassikalistele keeltele. Mõõndusena teiste erialade suhtes oli kirjas, et kümnest seminaristist võivad kolm olla esitatud matemaatikaprofessori poolt. Kes aga soovivad semi-

naris õppida matemaatika või vene keele kallakuga, peavad sellest eelnevalt teatama.

Senikirjeldatu moodustab ajaliselt eelmängu filoloogiaseminari tööle ja sisaldab kolm olulist aspekti: 1) filoloogiaseminar oli K. Morgensterni isikliku ettevõtmise tulemus, millele reaalse vormi leidmine ei läinud sugugi kergesti ja kiiresti; 2) erinevalt varem 18 aasta jooksul tegutsenud Opetajate Instituudist oli filoloogiaseminar kindlalt klassikalise suunitlusega, põhirõhuga ladina keelele; 3) erinevalt Opetajate Instituudist esitas filoloogiaseminari astumine ja töö selles seminaristidele suuremaid nõudmisi klassikalisest filoloogiast ning eriti ladina keelest. Filoloogiaseminari rajamine ja töö selles oli K. Morgensterni tegevuses erilisel kohal, sest see seostus otse ta eriala ja peamise huviobjekti — antiikkultuuri ja kõnekunstiga. Siin sai ta esineda rollis, milles ta oli kahtlemata kõige silmapaistvam: perfektse ladina keele ja kõnekultuuri valdajana.

Teoreetilised lähtekohad, mis K. Morgensternil olid antiikkeelte ja nende õpetamise metoodika kohta, on küsimus, millest ta ise pole palju rääkinud ega kirjutanud. Talle olid rohkem meele järele üldised probleemid humanistliku maailmavaate vaimus, milles peatähelepanu oli esteetilistel ja kõlbelistel aspektidel. Talle meeldis rääkida antiikkultuurist üldse, seostada seda humanismi ja inimese kõlbelise arenguga. Lugeses K. Morgensterni töid, jõutakse kahtlemata samale järeldusele kui W. Süss, et originaalset oli Morgensterni teoreetilistes seisukohtades vähe, ta oli pigem isiksus, kes kiirgas võõrast valgust (Süss 1928: 33). Samal ajal oli aga see, mida ta esitas, antud stiilselt ja kenas vormis. Et aga saada ülevaadet tööst seminaris, tuleb vaadelda ka pedagoogitöö metoodikat ladina keele ja kõnekunsti õpetamisel. Selles oli talle eeskujuks Fr. A. Wolf, keda K. Morgenstern nimetab oma ala esimeseks meheks üldse ja ennast tema tänulikuks õpilaseks (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DCX, Correspondenz, Bd 6, S 69). Oma ülikooliaegsetes märkmetes ei väsi K. Mor-

genstern kordamast, kui suurepäraselt prof. Wolf ladina keelt rääkis. Sama kordub hilisemates meenutustes: ka kõige tabavamate sõnadega ei saa edasi anda Wolfi suulise ettekande võlu, tema hääletooni, irooniat, väärikust, väljendite tabavust (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DLV, Wolfiana, S 5—10, 18). Kui teiste professorite käsitlused antiikautoritest ei tekitanud tihti studioosus Morgensternis vaimustust, siis prof. Wolfi puhul ta märgib, et see lõpetas «minu kurvastuseks Cicero Tusculumi seletused seminaris» (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DLXXXIX, Meine Beschäftigungen, Bd 4, S 10). Siinjuures tuleb öelda, et nii «Tusculumi arutlused» kui nende autor Cicero olid K. Morgensterni erilise tähelepanu ja imetluse objektiks. Ladina keelt tema täiuslikus vormis võib leida just Cicero juures — seda põhimõtet kandis ta prof. Wolfi õpilasena edasi ka Tartus. K. Morgenstern on konspekteerinud sõna-sõnalt Fr. A. Wolfi loengu kõnekunstist «De eloquentia» (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. XXXVI, Über die lateinischen Stil, S 10), kus on muuhulgas öeldud, et alles siis, kui Wolf pöördus kogu õppimisinnuga täielikult Cicero lugemise ja uurimise poole, hakkas ta aru saama, mida tähendab vabalt ja kunnilt kõnelda (*composite et ornate loqui*). Ka hilisemates teostes rõhutab Fr. A. Wolf, et vanade keelte õppimisel ja õpetamisel on Cicero esimene, kelle poole just ladina keele õppimisel peab pöörduma (Wolf 1835: 116). Oma seisukohaga Cicerost kui ladina keele kõige täiuslikuma vormi esindajast oli Fr. A. Wolf tüüpiline humanismiaja haritlane. Kuid siin ei saa märkimata jätta, et see oli vaid üks järk ladina keele arengus, mis oli Roomas kasutusel suhteliselt lühikest aega, hiljem sai aga Euroopas sajan-diteks ladina keele ideaaliks ja jäljendusobjektiks. 17.—18. saj. pärit ladina keele õpikutes korratakse ikka ja jälle, et kes tahab hästi ja elegantselt kõnelda ladina keelt, see peab pöörduma nende kirjanike poole, kes Rooma õitse-ajal tegutsesid ja keda tsitseroonlasteks kutsutakse (*Ciceroniani dicitur*; Goclenius 1609: 1—2). 17. saj. lõpuks oli ladina keele sõnavara läbi töötatud sellelt seisukohalt, mis

väärtustas leksika kuldsest ladina keelest lähtudes, tuues eraldi välja hilisemad ja järelikult vähema väärtusega sõnad, nimetades neid poolbarbarismideks ja barbarismideks (Cellarius 1733). Nende põhimõtete järgi õppis ladina keelt ka K. Morgenstern, aluseks Christoph Cellariuse ladina keele grammatika (Cellarius 1779), kusjuures kinnituseks on tema enda käega kirjutatud sissekanne raamatusse — just selle õpiku järgi õppis ta Magdeburgi toomkoolis. Ka Fr. A. Wolfi õpilane G. Fülleborn, kelle raamatut K. Morgenstern hiljem seminaritöös kasutas, kordab sama seisukohta — ladina keele puhtus ilmneb rooma klassikalistel kuldse aja kirjanikel: «Im Ganzen bleibe Cicero immer das erste Muster des allgemeinen Styls» (Fülleborn 1793: 67).

Niisiis on täiesti ootuspärane näha ja kuulda K. Morgensterni Tartus kui Cicero veendunud austajat. Kohates seminaritööde paranduste hulgas Morgensterni ääremärkusi selle kohta, kas sõna või väljend esineb Cicero või mitte, võib seda pidada tüüpiliseks lähenemiseks ja pigem võiks imestada, miks on selliseid märkusi nii vähe. Kui küsida, kes üksikutest autoritest olid populaarsemad seminaritööde käsitlustes, siis vastus «Cicero» ei tohiks eelneva taustal üllatavana tunduda. Ja võib täiesti aru saada, miks W. Süss kirjutab, et K. Morgenstern oli *ciceronisch eingestellter Mann* (Süss 1928: 45).

Tuleb aga lisada, et kui prof. Wolf hindas kõrgelt Cicero ladina keelt, siis kritiseeris ta samal ajal Cicero laialivalguses ja pealiskaudsuses küsimustele lähene-misel: «Cicero /- - / würde darin in seiner ganzen vornehmen Oberflächlichkeit blosgestellt worden sein» (Beilage... 1824: 181). Iseloomulik detail on seegi, et K. Morgenstern on teiste märkuste kõrval selle koha juurde artiklis teinud küsimärgi. Ilmselt ei tahtnud või ei osanud ta välja lugeda Fr. A. Wolfi suhtumises kriitikat Cicero pealiskaudsuse kohta — samalaadseid etteheiteid asjasse süvenematuse kohta tegi prof. Wolf ka Morgensternile endale (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DXC, Meine Beschäftigung-

gen, Bd 5, S 82; Mrg. DLXXXVIII, Meine Beschäftigungen, Bd 3, S 70).

Ladina keele propageerimisel ja õpetamisel tehtud töö Tartu Ülikoolis on K. Morgensterni tegevuses tähtsal kohal. See oli ala, milles ta juba Halle-õpingute ajal silma paistis. Prof. Wolfi silmis äratas K. Morgenstern tähelepanu just oma hea ladina keele oskusega. Et üliõpilane ja professor omavahel ladina keeli vestlevad, polnud tol ajal enam nii tavaline nähe, Wolfi ja Morgensterni puhul oli see aga sagedane. Prof. Wolf hindas hiljem oma endise õpilase ladina keele oskust nii: sellises stiilis, nagu teie oma, ei kirjuta kogu suures Vene riigis keegi. Väga paljude teiste sakslaste kohta, kes on sinna kutsutud ja seal nüüd ladina keelt õpetavad, olen ma ikka arvanud, et nad on kutsutud kurikavala eesmärgiga, levitada märkamatult ladina keele kaudu vene keelde saksa idioome (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. CCCXLII, Briefe an Morgenstern, Bd 5, S 251—252). Kui nii arvab üks Euroopa oma aja tunnustatumaid ja paremaid klassikalisi filolooge, siis võib kindlasti öelda, et tolleaegse Tartu Ülikooli filoloogias튜디오osustel ja muidugi eriti seminaristidel olid ladina keele omandamiseks parimad võimalused. Siit peaks ka ilmema põhjus, miks K. Morgenstern just sellist seminari, nagu ta oma sõnade järgi pikka aega taotles, avada tahtis: soov esineda rollis, milles ta tõesti tunnustust väärnis ja vahest ka soov teenida kuulajatelt samasugust imetlust ja austust, nagu ta ise kunagi oli tundnud prof. Wolfi esinemiste puhul. Sest Fr. A. Wolfi eeskujul jäi teda saatma kogu eluks, mida tunnustab ka fakt, et ta viimane akadeemiline kõne ülikoolis oli pühendatud prof. Wolfi mälestusele.

K. Morgenstern ei esinenud ladina keele apoloogia ainult filoloogiasfäärides ja humanitaarlaste ringkondades, vaid kogu tema tegevust Tartus läbis juhtmotiiv, mitte lasta piirata ladina keele kasutamist ka teistel erialadel, juristide, meedikute, matemaatikute seas. Seda enam, et tema kui kõnekunstiprofessori, *professor eloquen-*

tiae, kohustuste hulka kuulus kontroll ülikoolis peetavate loengute stiili üle. Ta vaatas läbi ja korrigeeris kõikide teaduskondade ladinakeelseid loengutekste, hoides oma pilgu all ülikoolis kõlava akadeemilise kõne keelt ja stiili. (Selline keelesteetlus kadus Euroopa ülikoolidest alles 20. saj. algul.)

Meditšiiniteaduskonna esindajatega vaidles K. Morgenstern pikka aega selle üle, kas kasutada doktoridissertatsioonides ja disputatsioonides ladina keelt. Muidugi oli küsimus ka selles, kuidas seda kasutada: Morgenstern arvas, et meditsiinifakultet peaks paluma oma kandidaatidele korraldada ladina keele põhjalik stuudium, nende dissertatsioonid kubisevad kõige jämedamatest keelevigadest, rääkimata halvast stiilist (TÜ Rmtk, KHO, Mrg. DCXXV, Actenstücke, S 12). Tänu headele suhetele rektoriga suutis K. Morgenstern oma seisukohad enamasti ellu viia ja vaidlustest võitjana välja tulla.

Kurtmine klassikalise hariduse ja eriti ladina keele allakäigu üle polnud muidugi mingi Tartu eripära. Ladina keel hakkas taanduma ühelt või teiselt elualalt juba paar sajandit varem. Euroopa kõrgkoolides hakati emakeelseid loenguid pidama juba 17. saj. lõpul ja kogu järgneva aja kestis äge poleemika ladina keele kaitsjate ja emakeele pooldajate vahel. Kui K. Morgenstern õppis Halles, peeti seal loenguid nii saksa kui ladina keeles, kusjuures ka klassikalisest filoloogias rääkides kasutati vaheldumisi ladina ja saksa keelt, et loeng oleks paremini arusaadav. Perfektne ladina keele oskus polnud sugugi endastmõistetav. 19. saj. ilmusid arvamused, et ladina keele tunde tuleks gümnaasiumis vähendada või see aine üldse ära kaotada. Reaalkoolide loomisega jäigi ladina keele kasutamine selles valdkonnas tegelikult iluasjaks (Eckstein 1878: 549). Halle ülikoolis ei taotletud iga hinna eest ladina keele privileegide säilimist. Sealne suhtumine oli mõõdukas ja õpetamine paistis silma uudse lähenemisega: püüti vabaneda tuupimisest ja võtta kasutusele uusi õpetamismeetodeid. Jällegi tuleb siin kõnelda Fr. A. Wolfist

ja tema ladina keele õpetamise põhimõtetest. Lugeses ta õpilaste mälestusi, tuleb mõõnda, et Wolf polnud mitte ainult väljapaistev teadlane-filoloog, vaid ka uudsete seisukohtade esindaja keeleõpetusmetoodikas. Ta arvas, et ladina keelt pole mõtet hakata õpetama enne, kui on omandatud emakeele grammatika põhitõed — keeleoskust ei anna varem praktiseeritud kuiv tuupimine. Ta ei pidanud õigeks ka endist tava reeglite päheõppimisel — Wolfi arvates tuleb reegleid õppida näidete kaudu, sest reegel sisaldub just näidetes. Sõnade päheõppimisel tuleb leida sise-misi seoseid sõnarühmade vahel, kasutada samu sõnu erinevates kontekstides ja harjutustes (Baumstark 1864: 40—41). Kõik see tundub iseendastmõistetav ja loogiline, kuid lugeses vanu ladina keele õpikuid võib näha, kui palju aega nõudis selleni jõudmine, kõigepealt oskus eristada ja välja tuua tüüpiline ning oluline, jättes teisejärgulise tagaplaanile. Fr. A. Wolf asetas keeleõppimisel rõhu praktilisele küljele — grammatikaseletuse peab ette valmistama eelneva näitega, mitte alustama reeglist, seletuses tuleb piirduda ainult ühe, põhiküsimusega, midagi liigset ei tohi seal olla. Nende nõuete täitmine eeldab perfektset materjalitundmist ja põhjalikult läbimõeldud ainesitust. Et neid nõudeid järgida polegi nii lihtne, näitavad praegused keeleõpikud, sealhulgas ka ladina keele õpik. Materjaliesituse selgus, ökonoomsus ja loogilisus on see ala, mis võib pakuda tegutsemisrõõmu üsna paljudele ja üsna pikaks ajaks. Jääb üle nõustuda Fr. A. Wolfiga, et vanade keelte õppimine pole mitte eesmärgiks omaette, vaid vahendiks ja teeks teadmiste juurde; mis ei arenda ainult mõistust, vaid ka tundemaailma (Wolf 1835: 109—110).

K. Morgenstern oli prof. Wolfi näol puutunud kokku hea pedagoogiga, kelle seisukohti ja õpetamisvõtteid ta ise hiljem kasutas. Siinkohal väärib esitamist K. Morgensterni poolt kirjapandu õpetaja põhiülesannete kohta, millest Fr. A. Wolf loengul rääkis: õpetaja põhiprintsiibiks on kujundada mõtlemaid inimesi — või nagu Wolf väljendas — *gute Köpfe*. Õpilasi tuleb võõrutada autoriteetide

kummardamisest ja harjutada neid isemõtlejateks (*zum Selbstdenken*; Tü Rmtk, KHO, Mrg. DLXXXIX, *Meine Beschäftigungen*, Bd 4, S 16). Selleks lükkas prof. Wolf ümber ka seisukohti, mida ta ise varem oli esitanud, lisades, et on asjast hakanud paremini aru saama. Tähelepanu väärib K. Morgensterni ääremärkus: seda olen ma ka ise alati teinud, nii Halles, Danzigis kui Dorpatis (s. o Tartus). Fr. A. Wolfi õpilaste meenutustest selgub, et ta ei esitanud materjali valmiskujul, vaid aინena iseseisvaks tööks ja läbimõtlemiseks. Tema filoloogiaseminarid olid vestlused õpetaja ja õpilase vahel, need olid *Lustgänge in der Gesellschaft des Meisters auf classischen Boden* (Föhlisch 1829: IX—X). Need lustikäigud algasid sageli naljaga ja lõppesid sügavas tõsiduses, mis meenutas Platoni dialooge. Seminarid olid elavad, seal lasti omavahel diskuteerida, professor segas vahele ainult siis, kui kalduti teemast kõrvale või muututi pealiskaudseks. Kui professor aga juba sekkus, siis polnud parandustel ja kriitikal lõppu, ja vaesed seminaristid meenutasid neid juhtumeid lausa hirmuga (*Erinnerungen... 1836: 11*).

Umbes sellised mälestused võisid olla ka K. Morgensternil, kui ta asus oma filoloogiaseminari looma. Nagu öeldud, oli seal ainetering laiem kui Halle seminaris, lisandusid pedagoogika (prof. J. V. Francke), filosoofia (prof. G. B. Jäsche), vene kirjandus (prof. V. Perevoštšikov). Ettekanded, vestlused, dispuudid pidid K. Morgensterni kava järgi toimuma ladina keeles. Sellise ladina keele prioriteedi rõhutamise pärast on seminari hiljem ka kritiseeritud (Tartu... II 1982: 108), süüdistades seda elukauguses ja väheses tähelepanus loodusteadustele, mis on mõnevõrra ootamatu — oli ju K. Morgensterni eesmärgiks filoloogiaseminari loomine, võimaluse andmine klassikaliste keeltega põhjalikumaks tegelemiseks, antiikkultuuri süvendatud tundmaõppimine. Et lisandus õpetajate ettevalmistamise vajadus, oli väljaspool esialgseid taotlusi. Õpetajaid ettevalmistav osa tööst jäigi ilmselt tagasihoidlikuks, veel vähem aga oleks põhjust oodata või kurta,

et sealt seminarist ei tulnud matemaatika ja reaalaralade õpetajaid. Aastail 1821—1835 tegutses filoloogiaseminar K. Morgensterni juhendamisel kindla suunaga klassikalisele filoloogiale, milles ta püüdis realiseerida oma ideed humanitaarharidusest humanismi vaimus.¹

Mis puutub vene keelesse, siis ka see oli vaese venna osas. Vene keele programmivõtmine oli ilmselt kumarduseks Peterburi suunas, sest juba sajandi algusest peale anti esialgu küll viisakalt, aga hiljem üha tungivamalt mõista, et Tartu üliõpilaste vene keele oskus on vilets. Sajandi algupoolel jäi vene keel siiski vabatahtlikuks aineks ja venestamise võimukad kotkatiivad alles kogusid jõudu. K. Morgenstern ja teised professorid tema ajal võisid endale lubada umbes sellist arutlust, et ilma vene keeleta võib läbi saada peale Tartu ka Venemaal, kus enamik haritud inimesi oskab saksa keelt. Vene keel oli küll filoloogiaseminari kavas, kuid prof. V. Perevoštšikov kirjutas oma aruanded näiteks prantsuse keeles ja 1830. aastal kadus ta nimi seminariaruandlusest hoopis. Vene keele põhjaliku tundmise nõue tuleb õppekavadesse 1840. a (Пetryхов 1902: 481), kui K. Morgenstern on akadeemilisest seltskonnast lahkunud.

Enne filoloogiaseminari tööle hakkamist arutati läbi selle õppeplaanid (1820. a aprillis) ja toimus ülikooli nõukogu koosolek (29. september 1820; TÜ Rmtk, KHO, f 15, s 8, l 4, 45), kus rektor rääkis loodava seminari eripärast võrreldes Õpetajate Instituudiga, orienteerumisest klassikalistele keeltele ja vene keele kavvavõtmisest. Seminar alustas tööd 1821. a üheksa seminaristiga; direktorite (nii nimetati seminaris läbiviivaid professoreid) esimene istung oli 9. mail 1821, teine istung sügisel, septembris, kui oli juurde tulnud ka teine klassikaprofessor J. V. Francke.

¹ Olalviidatud seisukohad «Tartu Ülikooli ajaloos» tekitavad mõnevõrra nõutust, nii nagu ka seminari nimetus samas teoses: pedagoogilis-filosoofiline seminar (II 1982: 9, 24, 108 jm). Hinnang ja kontseptsioon K. Morgensterni ettevõtmise suhtes tundub mulle küll väga platoonilistes suhetes olevat seminari rajaja kavatsustega.

Osa seminariste tuli üle Opetajate Instituudist, 1821. a kirjutatud avaldused olid aga adresseeritud juba *Seminarium Paedagogicum-Philologicum*'i auväärsetele direktoritele. Seminaritööd puudutavad paberid, aruanded ja tsirkulaarid 1820.—1835. a kohta on Tartu Ülikooli raamatukogus K. Morgensterni fondis. K. Morgenstern lahkus seminarist 1836. a teisel poolel ja ta koht jäi vakantseks 1839. aastani.² Üldse tegutses seminar kuni 1855. aastani; selle aja jooksul õppis seal 117 seminaristi (Tartu ... II 1982: 108). K. Morgensterni aruandluses on 79 nime, nendest kuue puhul küsitav, kas nad kuulusid korraliste seminariliikmete hulka.

On tähelepanu väärt, et Morgensterni-aegsete seminaristide arv moodustab kaks kolmandikku koguarvust, kuigi Morgensterni-järgne aeg seminaritöös oli pikem, kestes 20 aastat. Seminaritöö lõpuaastatel kürdeti lõpetajate väikese arvu ja õpingute venimise üle. Pärast K. Morgensterni lahkumist taheti seminaritööd ümber korraldada, 1838. a koostati uus programm suunaga reaalinete sissetoomisele (matemaatikaprofessor Carl Senff töötas seal 1841.—1843. a). Kõik see osutab aastatele 1821—1835 kui omaette etapile filoloogiaseminaritöös, mille K. Morgenstern korraldas oma kogemuste ja maitse kohaselt.

Töö filoloogiaseminaris algas kreeka ja rooma klassikute teoste analüüsiga, mis puudutasid kasvatust ja haridust (see oli Morgensternil seminaritöös kavandatud 1824. a-ni, s. o 4 semestrit), siis tulid autoriteet Cicero, Theokritos, Quinti-

² Sellele kohale tuli kolm aastat hiljem, 1839. a L. Preller, kuulus klassikaline filoloog, põhjaliku mütolooiakäsiraamatu koostaja, kes töötas seal kuni 1843. a-ni. Kolmeaastase vaheaja järel tuleb L. Stephani (töötas 1846—1850. a). 1851 a-st kuni seminaritöötamise lõpuni täidab elokventsi, klassikalise filoloogiat, esteetika ja kunstiajaloo professori kohta L. Mercklin, endine seminarikasvandik. Seega oli pärast K. Morgensterni lahkumist seminaris hulk aastaid ainult üks klassikaprofessor (Fr. Neue), ka filosoofiaprofessori koht jäi pärast G. B. Jäsche lahkumist 1838. a 12-ks aastaks vakantseks, 1850. a tuleb tööle L. Strümpell. Pärast K. Morgensterni lahkumist läheb uuesti käima vene keele osa (1837. a-st M. P. Rosberg), uus seminaritöötaja on Fr. Neue.

lianus, Sophokles (*Oidipus Kolonosos*), Horatius (*Ars poetica*), Platon, Demosthenes, Pindaros. J. V. Francke luges lisaks veel Homerost, Lykurgost, Herodotost, Terentiust, Tibullust, Catullust, Aischylost, Isokratest; Fr. Neue hiljem ka Tacitust. Need autorid olid seminari kavades eraldi ära märgitud, lisaks käsitleti dispuuteerimisharjutustes loengutel käsitletud autoreid. K. Morgenstern kasutas antiikautoreid ka seminaritöö pedagoogikaosa sisustamiseks: nagu märgitud, studiumi algusesse kuulus teos «Originalstellen Griechischen und Römischen Classiker über die Theorie der Erziehung und des Unterrichts», mille autoriks oli K. Morgensterni õpetaja Halle-ajast — A. H. Niemeyer.

Seminaritöö sisu iseloomustavad ettekannete tekstid, mida seminaristid on koostanud. Säilinud on umbes sadakond vihikut, mahuga à 15—20 lehte. Ettekannete teemad võisid olla ette antud või vabalt valitud. K. Morgenstern kasutas teemade valikul ühe allikana G. G. Fülleborni raamatut «Rhetorik», mille lõpus on ettekannete teemad, äärel Morgensterni märkused, kes seminaristidest neil teemadel esinesid (nt *scripsit Cedergren in Martii* 1822, või *Disp. Nocks et Freytagi* 1820). G. G. Fülleborn oli samuti Fr. A. Wolfi õpilane ja Halle seminari kasvandik (Fülleborn 1802: 149—158).

Teemade valik sõltus mitmest asjaolust, nt millised raamatud olid parasjagu kättesaadavad. Nii on ühe ettekande sissejuhatuses kirjas, et koolivaheajal ei õnnestunud raamatukogust raamatuid saada, sest see oli suletud (Johann Neukirch. *De virginibus festalibus*. 1826. — *TÜ Rmtk*, KHO, f 15, l 27). On loomulik, et teemade valikul kajastusid ka K. Morgensterni eelistused ja sümpaatiad; seminaristid püüavad oma ettekannetega talle meele järele olla, mida ise ka häbenemata tunnistavad. Palju räägiti üldistel teemadel: filoloogia kasulikkusest, humanitaarteaduste kiituseks, filosoofia üldküsimumustest jne. Võib arvata, et just need andsid Morgensternile võimaluse arutleda oma meelisteemadel moraali ja kasvatusel tähtsusest. Et semi-

narid muutusid mõnikord liiga üldiste arutluste tõttu laialivalguvaks, kutsus kohati esile ka kriitikat: loodan igitahes, et need meie seminariharjutused rohkem ladina-keelse kirjutamisoskuse täiustamisega tegeleksid, kui segaste asjade arutamise (ad obscuras res illustrandas; Johann Gotthard Cedergren. Quaestiones nonnullae de vita moribusque Theramenis. 1823. — TÜ Rmtk, KHO, f 15, l 23). Seminaris kõneldi järgmistel teemadel: antiik-aja kombestik (riietus, lastekasvatus, söömine, abielu, matused), uskumused ja religioon (vaimulikud, vestaneit- sid, oraaklid, ohverdamine), mitmesugused mängud (gladiaatorite mängud, olümpiamängud, avalikud mängud — *ludi publici* jt), väljapaistvate isikute elulood (Cicero, Seneca, Nero, Solon, Lykurgos, Alexander Suur), Rooma riigikorraldus (tsensorid, magistraadid, senat, komiitsid, sõjaasjandus, rooma õigus). Eraldi suure rühma moodustavad teoste analüüsid. Rooma autoritest oli populaarseim Cicero, käsitleti veel Horatiuse, Vergiliuse, Iuvenalise, Plautuse, Caesari, Propertiuse teoseid. Kreeka autoritest eelistati tragöödiakirjanikke (Sophokles, Aischylos, Euripides), lisandusid käsitlused Sappho, Theokritose, Hesiodose, Thukydidese, Lysiase kohta. Üldiselt meeldisid luulega seotud teemad rohkem; kreeka ja rooma autorid olid esindatud võrdselt. Spetsiifilisi keeleteemasid, grammatika-käsitlusi oli vähe (sõnade tähendus, sünonüümia, passiivi kasutamine). Ka seminarist F. J. Wiedemanni, hilisema keeleteadlase kaheksast tööst oli ainult üks seotud keelega («De formatione linguae Graecae» — kreeka keele kujunemisest), teised käsitlesid rooma õigust (Wiedemann oli kirjas õigusteaduskonnas), magistraate, senatit, luule ajalugu, poeete, filosoofe, humanitaarteadusi üldse.

Seminaritöid parandasid nii K. Morgenstern kui J. V. Francke. Ka sama seminaristi erinevaid töid on vaa- danud mõlemad professorid, nt F. J. Wiedemanni esimesi töid parandas K. Morgenstern, hilisemaid J. V. Francke. Tööde tase oli üsna erinev: on ladusas stiilis peaaegu viga- deta töid (Cedergren, Neukirch, Wasmuth jt), aga ka töid,

mis on parandustest kirjud (sealhulgas Wiedemanni esimesed tööd). Ettekannete stiili juurde kuulusid pöördumised seminari juhataja poole: *Morgensternio, viro doctissimo maximeque colendo* või *doctissime vir maximeque venerande*. Töö hindamisel paluti mõistvust ja heatahtlikkust, et *Director optimus* mitte väga karm ei oleks. Loodetakse, et seminarijuhatajad annavad oma armulikkuses autorile andeks ka siis, kui see segast juttu on ajanud (*Si quando ego paullulum hallucinatus sum, tu pro benegnitote tua, mihi errores ignoscas, quaeso*; Karl Kuhlstaedt. *De lyrica Graecorum tragoedia*. 1827. — TÜ Rmtk, KHO, f 15, l 25). *Morgensterni* nimetatakse kõikides kunstides kogenud meheks. Sellised ladina retoorikale iseloomulikud pöördumised annavad seminaritöödele elavust ja ilmekust. Samas leiavad ka kinnitust põhimõtted, mis seminaritööst varem kõne all olid: semestri jooksul peavad seminaristid esitama ülimalt austusväärsetele direktoritele (*Directorum, quos summe venerari fas est*; J. G. Cedergrén. *Quaestiones nonnullae de vita moribusque Theraemenis*. 1823. — TÜ Rmtk, KHO, f 15, l 23), kaks tööd (*commentationes*) kas filoloogiast või pedagoogikast. Keele ja stiili aluseks on aga Cicero: tuleb jäljendada ladina elokventsi esindajaid ja eelistada kõikidele Cicerot (Julius Spörer. *Nonnulla de veterum Romanorum in educandis liberis disciplina*. 1823. — TÜ Rmtk, KHO, f 15, s 28).

Et seminaristid ei tundnud end K. *Morgensterni* ladina keele kõrval kuigi kindlalt, ilmuvad ettekannetesse fraasid: asun selle raskeima töö juurde suure hirmuga, sest olen täiesti teadlik oma ebakindlast ladina keelest (Johann Lindblad. 1823. — TÜ Rmtk, KHO, f 15, s 26). Tööde lõppu lisatakse vabandusi eksimuste kohta ja kiirustatakse lõpetama, et mitte uusi vigu teha. Selline on üldjoontes pilt seminaristide esinemislaadist ja ettekannete stiilist, mida võiks kokku võtta roomlaste kombel: *feci quod potui, faciant meliora potentes*.

K. *Morgensterni* seminaristid, nagu tudengid ikka, ei hiilanud alati oma kohusetundlikkusega, millest tunnis-

tavad märkused tööde hilinemise kohta (*sero*). Aja jooksul sagesid kaebused puudumiste kohta, mille vastu astuti rahatrahvidega. Saadud raha tahtis K. Morgenstern kasutada seminari raamatukogu täiendamiseks, kuid nagu on näha ta arvepidamisest, kuigi kaugele ta sellega ei jõudnud: nimekirja sai kokku 62 kreeka autorite teost (TÜ Rmtk, KHO, f 15, s 22, l 1—3).

1830. aastal toimušid seminari töökorralduses muutused. Professoritest lahkusid J. V. Francke ja V. Perevoštšikov, klassikalist filoloogiat tuli õpetama Fr. Neue. Töö jätkus kolme professoriga ja vene keele studium jäi ootama paremaid aegu.

Filoloogiaseminari töö praktilised tulemused on küsimus, millele on antud erinevaid vastuseid. Siin oli juba juttu etteheidetest vähese efektiivsuse kohta, kuigi W. Süss arvab, et K. Morgensterni tegevus seminaris oli üle ootuste edukas, arvestades tingimusi, kus puudusid klassikalise filoloogia traditsioonid (Süss 1928: 164). Mis puutub K. Morgensterni endasse, siis ei vaeva ta end liigse tagasihoidlikkusega ja loeb oma tegevust filoloogia-studiumi edendamisel edukaks. Näitena nimetab ta seminariste, kes studiumi ajal võitsid auhindu (A. Th. Swerdsjö, J. H. Neukirch, Fr. W. Struve jt) ja kes oma edasises tegevuses silma paistsid (J. G. Cedergren, E. Schlüter, F. J. Wiedemann jt) (Kühlstaedt 1832: XVIff). Et aga objektiivset pilti saada, mis kasu seminari tööst oli, tuleks anda ülevaade, kus endised seminarikasvandikud edasi töötasid, milline oli nende osa kultuuri- ja hariduselus nii Eestis kui ka kaugemal.

Filoloogiaseminaris osaleti kahe aasta jooksul (ühe- ja kolmeaastane õppeaeg esineb harva). Enamik seminari soovijaid kirjutas avalduse ülikooli teisel õpinguaastal: oli ju reglemendis ette nähtud eelnev tutvumine klassikaliste distsipliinidega. Mõnel langeb ülikooli ja seminari astumise aasta kokku (sealhulgas F. J. Wiedemann). Seminari astujate avalduste järgi saab pildi kandidaatide päritolu ja sotsiaalse seisundi kohta. Praeguse

Eesti alalt tuli neid üle poole — 48 (61,5%). Ülikooli tulijaid oli ka kaugemalt ja üldpilt kujunes järgmiseks: Eestimaa — 16 üliõpilast (21,1%), sellest Tallinn 12 (15,8%); Liivimaa — 43 üliõpilast (56,6%), sellest Tartu 11 (14,5%), Riia 11 (14,5%); Kuramaa 9 (11,8%), Saksamaa 6 (7,9%).

Enamik seminari astujatest olid filoloogiaüliõpilased (39 — 50%); teoloogiateaduskonnast oli 24 seminaristi (30,8%), ülejäänud õppisid õigus- ja meditsiiniteaduskonnas. Avalduste põhjal on seminaristide päritolu mitmesugune — on õpetajate, pastorite, sõjaväelaste, juristide perekondadest pärit kandidaate, aga ka üks proletarise päritoluga — isa töötas müürsepana (avalduses seisab — *cementarius*). Korduvaks teemaks on avaldustes rahalised raskused. Et seminaris maksti stipendiumi, nimetati seda ainukeseks võimaluseks haridust saada või haridusteed jätkata. Mitmes avalduses on rahaliste raskuste põhjusena nimetatud ühe või mõlema vanema surma. Seega võib öelda, et filoloogiaseminar pakkus võimaluse ka varaliselt vähemkindlustatud peredest pärit lastele kõrghariduse saamiseks.

Seminari lõpetanute asus praeguse Eesti alale tööle 41 (53,9%), sellest moodustab Tallinn 18,4% (14 lõpetajat), Tartu — 22,4% (17 lõpetajat). Venemaal töötas 39,5% lõpetanute, Kuramaal 27,6%, Saksamaal 7,9%. Mitmed töötasid rohkem kui ühes kohas, liikudes Balti aladelt Venemaale või Saksamaale. Geograafilise haarde näitena võib tuua teoloogiaseminaris Carl Rathlefi ametitee pärast lõpetamist: õppis edasi Berliinis, oli koduõpetajaks Tartus, sai filoloogiadoktori kraadi Königsbergis, õpetas Peterburis koduõpetajana siseministri poega, oli vanemõpetajaks (*Oberlehrer*) Tallinna gümnaasiumis ja korraliseks ajaloo professoriks Tartu Ülikoolis. Nii mitmekülgsed ametikarjääri pole muidugi paljudel, kuid neid, kes peale Eesti ka kaugemale liikusid, oli siiski arvukalt. Eesti aladel töötas pikemat või lühemat aega veidi üle poole lõpetajatest (52,6%), mis pole muidugi suur arv ja

sai ilmselt põhjuseks, miks seminari tegevusele hakati kriitiliselt vaatama. Teiselt poolt tuleb arvestada, et tulijaid Eesti alalt oli ka ainult veidi üle poole ja mujalt tulnutel, *mirabile dictu*, polnud enamasti soovi siia jääda. Kuid jah — otse Venemaalt tulnuid ju seminaristide hulgas polnud. Kui arvestada, et Venemaa alal töötas lõpetanute hiljem 39,5%, s. o üle kolmandiku, siis võib öelda, et tolelaegne Tartu Ülikool ja K. Morgensterni filoloogia-seminar toetas jõudumööda Peterburi, Moskva, Kaasani, Odessa ja Kiievi haritlaskonda, kelle hulgas võis näha endisi seminarikasvandikke. Kuramaalt, Saksa aladelt ja Riiaast Tartusse õppima tulnud seltskond pöördus umbes samas vahekorras samadesse paikadesse tagasi (Riia — tuli 11, läks tööle 10, Kuramaa — tuli 9, läks tööle 11, Saksamaa — tuli 6, läks tööle 6). Tartusse jäi pärast lõpetamist veidi rohkem inimesi, kui sealt ülikooli tuli (tuli 11, töötas hiljem 17). Peale Tallinna ja Tartu olid lõpetanute töökohad veel Valgas, Võrus, Rakveres, Pärnus ja Kuressaares.

Töokohtade järgi on näha, et seminar valmistas ette põhiliselt õpetajaid: 38,4% töötas gümnaasiumiõpetajatenäna, 34,2% pikemat või lühemat aega koduõpetajatenäna, 23,3% õpetajatenäna kihelkonnakoolides. Osa õpetajaid vahetas hiljem ameti inspektorikarjääri vastu (16,4%). Pastoritena töötas 15,1%, raamatukogudes 6,8% lõpetajatest. Seminarist osavõtnud meditsiini- ja juuratudengid töötasid hiljem oma erialal. Eraldi tuleks peatuda sellel rühmal seminaristidest, kes end teistes ülikoolides täiendasid ja hiljem ülikoolidesse tööle asusid. Edasiõppimiskohtadest oli populaarseim Berliin, millele järgnevad Leipzig ja Jena. Saksamaal end täiendamas käinud üliõpilastest (10,9% lõpetajatest) töötasid hiljem ülikoolides: P. A. Becker (Odessa Ülikooli kreeka ja rooma kirjanduse professor), A. Döllén (Kiievi Ülikooli klassikaliste keelte, rooma kirjanduse ja muinsuste professor), V. A. Hehn (Tartu Ülikooli saksa keele lektor), L. Mercklin (Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia professor), N. Mohr (lühiki-

kest aega Tartu Ülikooli dotsent), J. H. Neukirch (Kiievi Ülikooli kreeka kirjanduse professor), C. A. Rathlef (Tartu Ülikooli ajaloo professor), J. Th. Struve (Kaasani Ülikooli ladina keele ja kirjanduse professor, Odessa Ülikooli kreeka keele professor). «Baltisaksa biograafilises leksikonis» nimetatakse üheksat seminaristi (P. A. Becker, A. Döllén, A. Hollmann, V. A. Hehn, A. Fr. Krannhals, Ph. Stender, H. Trauwetter, K. J. Weyrich, F. J. Wiedemann). Neist eesti teadus- ja kultuuriloos on silmapaistvaim osa kahtlemata F. J. Wiedemannil, kelle tegevust on ka piisava põhjalikkusega tutvustatud (Ariste 1973). Filoloogiaseminarist osavõtu kohta võiks täiendavalt öelda vahest ainult seda, et tema kaheksast seminaritööst esimestes oli parandusi päris palju ja Wiedemann ise hindas oma ladina keele oskust seminari astumisel tagasihoidlikuks. Ta töötas aga hoolega, nagu märgivad seminarijuhendajad, ja viimastes töödes on tase tunduvalt parem.

Seminaristide nimesid võib hiljem kohata üpris mitmesugustes kontekstides. Nende artikleid ilmus «Inlandis» (C. Rathlef, Fr. Kruse, A. Döllén, Th. Struve, F. J. Wiedemann) ja ajakirjas «Baltische Monatsschrift» (V. Hehn). V. Hehnilt ilmus kultuuriloolisi artikleid, millest huvitavamad on Itaalia-reisikirjad. V. Hehn oli segatud ka poliitilistesse afääridesse ning kaotas seetõttu ülikooli lektori koha: ta arreteeriti ja saadeti välja Tuulasse; vabanenuna töötas ta Peterburis. Töötades Tartus, liikus V. Hehn samas ringkonnas kus Fr. R. Faehlmann. Eesti ärkamisajaga seostub J. Nocksi nimi, kelle tegevust talupoegade õiguste eest väljaastumisel võib igati progressiivseks pidada. Seoses poliitilise liikumisega Lätis tuleb esile K. Besbardise (Biezbārdis) nimi, kes saadeti maalt välja kui palvekirjade-liikumise juht (Kruus 1957: 101).

Peterburi Teaduste Akadeemiasse kuulus peale F. J. Wiedemanni seminari lõpetanute hulgast ka R. Lenz; Akadeemia raamatukogus töötas J. Emmerich. Peterburi Meditsiiniakadeemia lektoriks sai L. Schläger, Peterburi Ajaloo-Filoloogiaseminaridirektori oli J. Th. Struve.

Lõpuks võiks nimetada veel K. Bayerit, kes oli professoriks Aleksandri Lütseumis ja õpetas Tsarskoje Selo kadetikorpuses.

Tehes kokkuvõtet filoloogiaseminari tööst K. Morgensterni käe all, võib öelda, et oma ülesandega filoloogilise kõrghariduse täiendamisel ja süvendamisel tuli see toime. Tallinna ja Tartu gümnaasiumid said täiendust humanitaaralade õpetajate näol; seminarilõpetajaid töötas peale Tartu Ülikooli ka teistes kõrgkoolides väljaspool Eestit. K. Morgensterni seminaride populaarsusest kõneleb ka see, et neid käisid vabakuulajatena külastamas mitme teise eriala esindajad.

Kui L. Mercklin ütles oma mälestuskõnes, mille ta pidas K. Morgensterni auks, et rääkida Morgensternist on sama, mis rääkida Tartu Ülikoolist, siis ta ilmselt liialdas antiikretoorika parimates traditsioonides. Kui aga öelda, et rääkida humanitaarharidusest Tartu Ülikoolis mõõdunud sajandi esimestel kümnenditel on sama, mis rääkida Karl Morgensternist, siis just seda ongi eelnenud käsitlusega püütud näidata.

LISA

Seminarium Paedagogicum-philologicum (1821—1835)

Seminaristide kohta on märgitud: ülikoolis õppimise aeg ja teaduskond, seminarist osavõtu aeg, päritolu (sulgudes), hilisemad ametid ja töökohad. Püstkriipsude vahel on isikud, kes esinevad seminariaruannetes üks kord, kelle osavõtu vormi üle (ordinaarne, ekstraordinaarne) pole kindlaid andmeid.

1. Bayer, Karl stud. theol. 1820—22, sem. 1821—22 / (Riia) — koduõp., pastor, professor Peterburis.
2. Becker, Paul Adam stud. phil. 1826—29, sem. 1827—29 / (Tallinn) — kuni 1834 Saksamaal, õpetaja Peterburis, prof. Odessa ülikoolis, 1863. a-st Dresdenis.
3. Berg, Johannes Aloys stud. theol. 1827—31, sem. 1829—31 / (Livimaa, Halliste) — koduõp. Berliinis, Haapsalu kreisk. õp., inspektor (Tartu, Viljandi).

Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835

4. Besbardis, Kaspar Ernst stud. theol. 1823—26, sem. 1824—25 / (Riia) — õpetaja, inspektor Viljandis, koduõp. Riias.
5. Bluhm, Johann stud. theol. 1823—26, sem. 1824 / (Jelgava) — koduõp., pastor Kuramaal.
6. Borck, Paul stud. theol. 1820—24, sem. 1821—23 / (Tartu) — õpetaja, inspektor Jelgavas.
7. Bornwasser, Karl stud. phil., theol. 1824—28, sem. 1825—27 / (Liivimaa, Valga-Rõuge) — õpetaja Liivimaal.
8. Bornwasser, Ernst Gustav stud. phil., theol. 1833—38, sem. 1834 / (Liivimaa) — õpetaja Võrus.
9. Borkum, Karl Moritz stud. phil. 1832—36, sem. 1932—35 / (Jelgava) — õpetaja, inspektor (Pihkva, Kroonlinn).
10. / Brehme, Karl Wilhelm stud. iur. 1819—21, sem. 1819—21 / (Leipzig) — advokaat Tartus.
11. Cedergren, Johann Gotthard stud. theol., phil. 1811—13, 1816—17, 1821—24, sem. 1821—23 / (Tartu) — gümnaasiumiõpetaja (Tallinn, Tartu).
12. Cruse, Friedrich stud. phil. 1833—37, sem. 1834—35 / (Kuramaa) — gümnaasiumiõpetaja (Jelgava).
13. Döllen, Alexander stud. phil. 1832—37, sem. 1832—35 / (Jelgava) — gümnaasiumiõp. Riias, prof. Kiievi, Harkovi ülikoolis.
14. Emmerich, Jakob stud. phil. 1820—23, sem. 1821 / (Tartu) — Peterburi TA Raamatukogu.
15. Felizius, Johann stud. phil. 1828, sem. 1828 (suri).
16. Fock, Wilhelm stud. phil. 1832—36, sem. 1832—34 / (Kuramaa) — koduõp. Peterburis, Kuramaal.
17. Freund, Gustav Wilhelm stud. theol. 1822—25, sem. 1823—25 / (Tallinn) — koduõpetaja.
18. Hachfeld, Georg Wilhelm stud. med. 1832—39, sem. 1832—35 / (Tartu) — koduõp. Venemaal.
19. Herrmann, Karl Theodor stud. iur. 1828—30, sem. 1828 / (Tartu) — ametnik Moskas.
20. Hehn, Viktor Amadeus stud. phil. 1830—35, sem. 1832 / (Tartu) — koduõp. Pärnus, TÜ saksa keele lektor, Peterburis ajalehe kaastöölaine, kirjanik.
21. Hollmann, August stud. theol. 1821—24, sem. 1821—23 / (Liivimaa) — koduõp., stud. philos. (Berliin, Leipzig), pastor Puhjas.
22. Jäsche, Robert Wilhelm stud. med. 1830—35, sem. 1832 / (Saksa maalt) — ülikooli kliiniku assistent.
23. Kettler, August stud. theol. 1827—30, sem. 1828—29 / (Läänemaal) — koduõp., kirikuõp. Juurus.
24. Krajevsky, Johann stud. phil. 1827—32, sem. 1827—30 / (Kuramaa) — koduõp., gümnaasiumiõp. Kuramaal.

25. Kraemer, Ferdinand stud. phil. 1824—27, sem. 1826—27 / (Tallinn) — õpetaja Peterburis, Odessas.
26. Krämer, Eduard stud. phil. 1832—35, sem. 1834 / (Tallinn) — suri.
27. Krannhals, Alexander Friedrich stud. phil. 1830—35, sem. 1832—34 / (Tartu) — koduõp. Saksamaal, Riia gümnaasiumi vanemõp., direktor, TÜ audoktor.
28. Krohl, Johann Georg stud. phil. 1831—34, sem. 1832—34 / (Liivimaa) — Riia gümnaasiumi õpetaja, inspektor.
29. Kühlstaedt, Karl stud. phil. 1824—28, sem. 1825—27 / (Tallinn) — õpetaja Peterburi gümnaasiumis.
30. Kyber, Emil stud. phil. 1824—31, sem. 1827 / (Liivimaa) — kirikuõp. Venemaal.
31. Lenz, Robert stud. theol. 1824—28, sem. 1825—26 / (Tartu) — õpetaja (Tallinn), Peterburi TA liige, sanskriti uurija (Berliin).
32. Lindblad, Johann Christian stud. theol. 1823—26, sem. 1823—24 / (Peterburi-Tallinn) — kirikuõp. Venemaal.
33. Manke, Heinrich stud. phil. 1826—30, sem. 1827—28 / (Rakvere) — koduõp., Moskva gümnaasiumi vanemõp.
34. Masing, Karl stud. phil. 1823—26, sem. 1824—25 / (Sangaste) — gümnaasiumiõp. Tartus.
35. Mercklin, Ludvig stud. phil. 1835—38, sem. 1835 / (Riia) — gümnaasiumi eradotsent Tartus, 1852—63 TÜ professor.
36. Meier, Theodor stud. med. 1822, sem. 1822 / (Preisimaa, Königsberg).
37. Mickwitz, Emil stud. theol. 1828—32, sem. 1828 / (Eestimaa) — kirikuõp. Venemaal.
38. Mohr, Nicolaus stud. phil. 1827—30, sem. 1827—30 / (Saksamaa-Holstein) — eraõp. Tartus, TÜ dotsent, gümnaasiumi vanemõp.
39. Neukirch, Johann Heinrich stud. theol., phil. 1826—30, sem. 1826—28 / (Jelgava) — õppis edasi (Berliin, Leipzig), TÜ eradotsent, Kiievi ülikooli prof.
40. Nocks, Jacob stud. iur. 1819—22, sem. 1820—22 / (Eestimaa) — koduõp., õpetaja Rakveres, gümnaasiumiinspektor Tallinnas.
41. Oldekopp, Julius stud. phil. 1828—33, sem. 1830—32 / (Tartu) — eraõp. Kuramaal.
42. Platz, Friedrich stud. phil. 1828—32, sem. 1829—30 / (Tallinn) — Peterburis gümnaasiumi vanemõp., kooliinspektor (Tallinn), raamatukogus Peterburis.
43. Preuss, Ernst Wilhelm stud. phil. 1821—23, sem. 1821—23 / (Tartu) — astronoomi abi Tartus (1821—23, 1827—29), Kotzebue ümbermaailmareis (1823—26).
44. Priess, August stud. phil. 1835—37, sem. 1835 / (Riia) — suri.

Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835

45. Radecky, Johann Robert stud. theol. 1819—22, sem. 1821—22 / (Riia) — kommertskooli õp., inspektor Peterburis, Liivimaa konsistooriumi ametnik.
46. Rathlef, Carl Albert stud. theol. 1828—32, sem. 1828—30 / (Viljandi) — täiendas Berliinis, koduõp. Tartus, Dr. Phil. (Königsberg), koduõp. Peterburis, gümnaasiumi vanemõp. Tartus, TÜ ajalooprof. (1858—66).
47. Rosenfeldt, Karl stud. phil. 1834—37, sem. 1835 / (Tallinn) — gümnaasiumi vanemõp. Tallinnas.
48. Rücker, Otto Georg stud. phil., med. 1827—35, sem. 1828—29 / (Tartu) — sõjaväehospitali ordinaator (Tallinn), arst Tartus.
49. Schatz, Paul stud. theol. 1824—27, sem. 1825—26 / (Liivimaa) — koduõpetaja, pastor Liivimaal.
50. Scheffner, Ferdinand stud. phil. 1827—29, sem. 1827—29 / (Kura-maa) — eraõpetaja Riias.
51. Schläger, Ludwig stud. phil. 1830—34, sem. 1832—33 / (Preisimaa) — koduõp. (Riia, Tartu), vanemõp. (Jelgava), Peterburi Meditsiiniakadeemia lektor, Dr. Phil. (Königsberg).
52. Schlüter, Eduard stud. theol. 1822—25, sem. 1824—25 / (Riia) — gümnaasiumi vanemõp. (Riia, Peterburi), Peterburi Meditsiiniakadeemia lektor, adjunktprofessor.
53. Schnering, Karl Leopold stud. phil. 1827—31, sem. 1828 / (Tallinn) — õpetaja, dotsent Peterburis.
54. Schröder, Julius stud. theol. 1827—31, sem. 1828 / (Riia) — õpetaja Tallinnas, inspektor, direktor Tartu gümnaasiumis, õp. (Kaasan, Moskva), eragümnaasiumi direktor (Tartu).
55. Schwartz, Friedrich Christian stud. phil. 1831—33, sem. 1832 / (Tallinn) — koduõp. (Tallinn), gümnaasiumiõp. Kuressaares.
56. Siebert, Johann Ernst stud. iur. 1820—23, sem. 1821—23 / (Liivimaa) — õpetaja, inspektor Tallinnas.
57. Sokolovsky, Paul Wilhelm stud. phil. 1832—36, sem. 1832—35 / (Liivimaa, Valga) — koduõp. Rāpinas, Tarvastus jm.
58. Spörer, Julius stud. theol. 1821—25, sem. 1822—24 / (Tartumaa) — koduõp. (Tartu, Peterburi).
59. de Stein, Christian stud. iur., phil. 1824—29, sem. 1828 / (Riia) — koduõp. (Peterburi, Moskva), Liivimaa maamarssal.
60. Stender, Philipp stud. theol., phil. 1820—24, sem. 1821 / (Pärnu) — õpetaja, gümnaasiumidirektor Peterburis, Poolas.
61. Stoll, Wilhelm stud. theol. 1824—27, sem. 1826—27 / (Riia) — kirikuõpetaja Liivimaal.
62. Struve, Jakob Theodor stud. phil. 1832—37, sem. 1834—35 / (Flensburg) — gümnaasiumiõp. Tartus, eraõp. Peterburis, Kaasani ülikooli, Odessa ülikooli professor, Peterburi Ajaloo-Filoloogiaseminaride direktor.

63. Swerdsjö, Alexander Theodor stud. phil. 1921—24, sem. 1822—23 / (Tallinn) — õpetaja Tallinnas, Riia gümnaasiumi vanemõpetaja.
64. Trauwetter, Hugo stud. phil. 1830—33, sem. 1832 / (Jelgava) — inspektor Kiiemis, Podolskis, Vilniuses.
65. Vermehren, Carl stud. phil. 1830—37, sem. 1832 / (Liivimaa) — õpetaja Peterburis.
66. Wasmuth, Moritz stud. phil. 1825—27, sem. 1826 / (Riia) — suri.
67. Wessels, Hermann Adolph stud. theol. 1822—26, sem. 1824—26 / (Riia) — õpetaja, pastor Peterburis.
68. Westberg, Christian Heinrich stud. phil. 1820—22, sem. 1821—22 / (Liivimaa) — õpetaja, inspektor Liivimaal, Kuramaal (Võru, Riia, Jelgava).
69. Weyrich, Karl Julius stud. theol. 1829—32, sem. 1831 / (Adavere) — koduõpetaja (Jelgava), õpetaja, pastor Liivimaal.
70. Weyrich, Alexander Johann stud. iur. 1829—33, sem. 1829 / (Liivimaa) — Tartu rae sekretär.
71. Wiedemann, Ferdinand Johann stud. iur. 1824—26, sem. 1824—26 / (Haapsalu) — koduõpetaja (Jelgava), gümnaasiumi vanemõpetaja (Tallinn), Peterburi TA liige.
72. Wiener, Emil stud. phil. 1832—34, sem. 1832—33 / (Tallinn) — koduõpetaja Austrias (Teschen), gümnaasiumiprof. Saksamaal.
73. Wulff, Gustav Wilhelm stud. phil. 1835—38, sem. 1835 / (Liivimaa) — gümnaasiumiõpetaja Moskvas.
74. Zwingmann, Georg Friedrich stud. phil. 1829—31, sem. 1830—31 / (Riia) — suri.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1973. Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn, Valgus
- Baumstark, Anton 1864. Fr. A. Wolf und die Gelehrten-schule oder die Gymnasialpädagogik auf positiver und rationeller Grundlage. Leipzig, Teubner
- Beilage zur Allgemeinen Zeitung. 1824, N 181, 29. IX, S 1
- Cellarius, Christophorus 1733. Curae posteriores de barbarismis et idiotismis sermonis latini. Jenae, Bielck
- Cellarius, Christophorus 1779. Erleichterte lateinische Grammatik. Leipzig, Böhme
- Eckstein, Friedrich 1878. Lateinische Unterricht. — Enzyklopädie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtswesens. Bd XI. Gotha
- Erinnerungen an Fr. A. Wolf. 1836. Berlin, Oehmigke

Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835

Föhlisch, J. 1829. *Consilia Scholastica* von Friedrich August Wolf mit Vererinnerungen. Wertheim, Holl

Fülleborn, Georg 1793. *Kurze Theorie des lateinischen Styls*. Breslau, Barth

Fülleborn, Georg 1802. *Rhetorik*. Breslau, Barth-Hamberger

Goclenius, Rudolph 1609. *Observationum Linguae Latinae sive puri sermonis analecta*. Francofurro

Gotthold, Friedrich 1843. *Fr. A. Wolf, die Philologen und die Gymnasien gegen einen Angriff der Literarischen Zeitung*. Königsberg, Gräfe-Unzer

Hanhart, R. 1825. *Erinnerungen an Friedrich August Wolf*. Basel, Scheighauser

Kern, Otto 1924. *Friedrich August Wolf*. — *Hallische Universitätsreden* 25. Halle, M. Niemeyer

Konks, Amanda 1970. *K. Morgensterni tegevusest Soome kubermangu kooliolude uurimisel ja pedagoogilis-filoloogilise seminari juhtimisel*. — *Teadusliku Raamatukogu töid III*. (Tartu Riikliku Olikooli Toimetised; 262). Tartu, lk 28—39

Kruus, Hans 1957. *Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis aastail 1863—1865*. — H. Kruus. *Eesti ajaloo XIX sajandi teisel poolel: 60—80-ndad aastad*. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 88—115

Körte, Wilhelm 1833. *Leben und Studien Friedr. Aug. Wolf's, des Philologen*. Essen, Bädeker

Kühlstaedt, Karl 1832. *Observationes criticae de tragicorum graecorum dialecto*. Revaliae, Lindfors

Mercklin, Ludwig 1853. *Karl Morgenstern*. Dorpat, Laakmann

Morgenstern, Karl 1821. *Symbolarum criticarum in quaedam loca Platonis et Horatii*. Dorpat

Praelectiones semestres 1806.

Reglement für das Pädagogisch-Philologische Seminarium. 1822. Dorpat, Schönmann

Russland unter Alexander dem Ersten. 1804. Bd 2. St. Petersburg — Leipzig, Hartknoch

Statuten der Lehr-Anstalten welche den Universitäten untergeordnet sint. 1804. Dorpat, M. G. Grenzius

Süss, Wilhelm 1928. *Karl Morgenstern*. Dorpat, Krüger

Tartu Olikooli ajalugu II. 1982. Tallinn, Eesti Raamat

Wolf, Friedrich August 1835. *Ober Erziehung, Schule, Universität (Consilia Scholastica)*. Quedlinburg — Leipzig, Becker

Петухов, Е. 1902. *Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802—1902)*. Т 1. Юрьев

ARVUSTUS

Tiit Made. Mu isamaa: Viron toivo ja pelko. Vironkielisestä käsikirjoituksesta suomentanut Jouko Vanhanen. Helsinki, Kirjayhtymä, 1988. 266 s.

Pealkiri: «Mu isamaa: Eesti lootus ja hirm», autoriks eestlane ja ENSV kodanik Tiit Made, ilmumiskohaks Soome Vabariik, kirjastus «Kirjayhtymä», sisuks viimaste aastate Eesti olude ja olukordade allikaile toetuv tõepärane kirjeldus...* Niisugusele asjade ja sündmuste ning isikute seostamise viisile, eriti veel, kui raamatu kaanel on keskseks kujundavaks elemendiks sini-must-valge lipp, võis mitte ainult aastate, vaid isegi kuude eest olla ainult üks ja täiesti ühemõtteline reaktsioon.

Mõnda aega Stockholmis NSV Liidu saatkonnas eestlastele eraldatud asjaajaja kohta täitnud Tiit Madelt päris avantüristlikku sammu oodata polekski olnud mõtet. Nähtavasti oli olukord sügiseks ikkagi hoopis teine. Nagu näitab tema enda poolt raamatuski valgustatud kokkupõrge Rein Ristlaanega, kes tegi korralduse võtta Madelt ajakirjanduses esinemise õigus, kaldub ta siiski uurima lubatavuse piire. Raamatu rahulikku ilmumist võib käsitada kui järjekordse «rajajoon e araproovimist perestroikas». Katse näib olevat õnnestunud. Põhjast õnnestumiseks on seda enam, et soome ajakirjanikult Hannu Taanilalt tulnud idee teostamise põhjuseks põhjanaabrite kirjastustes polnud mitte poliitiline motiiv, vaid lihtsalt Eesti kirjastusolude närusus ning ka huvipuudus (nii nagu Made ise seda on raamatu sissejuhatuses esitanud).

Tiit Made raamat ei ole uurimus, isegi mitte viimaste aastate sündmuste analüüs. Tõukas, hea intuitsiooniga ja dramatiseerimis-

* Umbes samal ajal ilmus Stockholmis ka Made raamatu eesti-keelne variant pealkirjaga «Eesti elab ja võitleb». Põhjendamaks oma teose avaldamist Rootsis, viitab ta R. Ristlaane keelule kodumaa kirjastustel T. Made kirjatõid vastu võtta.

Aruustus

närviga, pikaajalise ajakirjanikutöö kogemusega mees on kokku seadnud midagi meie lähimineviku fragmentaarse kroonika taolist neis küsimustes, mis võiksid Soomemaa lugejat kõige enam huvitada. Põhilised töövahendid on seejuures olnud küll liim ja käärid. Kuid lugeja saab mingi ettekujutuse niisugustest liikumistest nagu rohelised, rahvarinne ja interid; loominguliste liitude aktsioonidest jt sünnidumustest. Mõnevõrra keerukam on olnud ülevaate andmine noorsooliikumistest. Isegi Noortefoorumi kohta oli selleks ajaks ilmunud üsna vähe materjali ja seegi tsenseeritult. See-eest leidub raamatus dramaatilisemat ainet — näiteks noorsõdurite probleeme käsitlevaid kirjutisi — kokku lõigatud noorsooajakirjanduse veergudelt. Võru Sõltumatu Noorte Kolonni ettevõtmised ja võitlused oleksid siiski väärinud eraldi käsitlemist. Lõppude lõpuks alustati just Võrus kõige järjekindlamat võitlust Vabadussõja monumentide taastamise eest, ja seal tuli esialgu kokku põrgata võimude üsna jõhkra vastuseisuga. Ametimed olid sunnitud omaks võtma, et nemad võtsid ära haudadele pandud pärjad.

Muinsuskaitse Seltsi sünnivaludega näib Tiit Made paremini kursis olevat. Ära on märgitud ka ENSV Ministrite Nõukogu kuulsaks saanud otsus 362-k 1987. aastast, millega põllutööde ettekäändel tegelikult keelati ära seltsi neljas kokkutulek Tarvastus.

Kui interliikumisele on eraldatud terve peatükk, siis MRP-AEG (Molotov-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupp) ja selle järeltulija Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei ei väeri Made silmis tähelepanu. Mitte «mingisugune rühmitus», nagu Made märgib, vaid just MRP-AEG korraldas 1987. aasta 23. augustil Hirvepargis ajaloolise meelevalduse. Ja selle puhul ei olnud ametlikult poolt kaugelgi mitte «veel ettevaatlikud ja närvilised» — ajakirjandus diskrediteeris ja häbimärgistas selle korraldajaid kaunis üksmeelselt. Osavõtjad aga käisid, kes kuskil, oma «uudishimu» kohta aru andmas.

Kõige südamelähedasem on Madele olnud nähtavasti roheliste liikumine — oli ta ise ju tollal üks selle juhte. Ja nagu ta sissejuhatuses vabandavalt viitab, on majandusprobleemide käsitlemine teiste protsesside uurimisega võrreldes selgelt esikohal. Need osad on Made raamatus ka kõige tugevamad. Poliitiliste arengute sügavamad tendentsid, nagu ka näiteks EKP-s toimuv, on jäänud vaateväljast kõrvale. Eestimaal toimuva ja rahva tulevikuväljavaadete mõtestamisel on aga EKP saatuse prognoosimine esmajärgulise tähtsusega.

Allikmaterjalides üsna vabalt orienteerudes toetub Tiit Made eelkõige juba ilmunud kirjutistele ja üldkättesaadavaile allikatele. Selline taktika on põhjendatav raamatu valmimise kiirust arvestades. Kuid teiselt poolt — miks mitte lasta tekstidel endil kõnelda? Näiteks suur osa loominguliste liitude ühispleenumil kõneldust kuulub kaheldamatult eesti publitsistika, eelkõige poliitilise publitsistika tippu, ja

vaevalt õnnestuks Tiit Madelgi tema heale sulele vaatamata neid oluliselt paremaks teha. Just ehedate tekstide jõud korvab vahel traageliitide silmaganähtavuse ja annab neile isegi õigustuse. Omalaadse tekstide kompendiumina esindab raamat väga hästi sel dramaatilisel kevadsuvel Eestis valitsenud vaimsust.

Üldiselt püüab Made nii palju kui võimalik viidata ja tsiteerida — see on hea stiil ja tõstab raamatu usaldusväärsust. Ainult siis, kui see võimalik pole, peab ta kirjeldama enda ja teiste kogemusi või üle minema otsestele hinnangutele. Tema enda stiili näiteks võiks seejuures olla hinnang Rein Ristlaanele, kelle isikupära said tunda kõik, kes ei pidanud brežnevistlikku Eestit võimalikest maailmadest parimaks. «Ristlaanele ei või heita ette paindlikkust või mõistmist isiklikes suhetes. Mäletame endist parteijuhti kõvahäälsena ja raudrusikalisena, karistamist üle kõige hindava bossina.» Sellele hinnangule ei näe põhjust vastu vaielda. Küll aga vajab nimetatud isiku sisuline roll eesti kultuuri ja vaimuelu lagastamisel tulevikus kindlasti täpsustavat uurimist. Savisaare isiku käsitlemisel oleks tema ajaloolase põhihariduse esiletoomisest tähtsam rõhutada seda, et ta on kandidaaditöö kirjutanud globaalprobleemidest ja prognoosimisest. Mäletatavasti kriipsutas Karl Vaino alla just Savisaare ajaloolase kutset põhjendamaks, miks tema majandusalased ettepanekud ei vääri tähelepanu või on suisa väärad. Ka Aarelaiu puhul vajab õiendamist tõik, et ta pole mitte keeleteadlane, vaid ajaloolane.

Soomlaste seisukohast pole neil pisieksimustel muidugi erilist tähtsust. Raamat on meie hõimurahva juures hästi vastu võetud. Seda näitavad ka teise trüki ilmumine teosest ja soodsad retsensioonid. Kuigi raamatule võib ette heita kiirustamise jälgi, on hoopis olulisem, et eesti probleeme jälle on üldkokkuvõttes kompetentselt ja loetavalt kirjutatud raamatu abil viidud kümnete tuhandete soomlaste teadvusse. Soomlased on aga selle teose ilmutamisega mingilgi määral leevendanud etteheidet, mis viimastel aastatel üha valdavamaks muutus: et nad ei tee katsetki vähegi tõepärase pildi andmiseks Eestis toimuvast.

Siiski pole täpne Jukka Rislakki «Helsingin Sanomate» retsensioonis avaldatud mõte, nagu oleks tegemist esimese soome keeles Eesti olusid ja probleeme ulatuslikult ja tõeselt avava raamatuga. Selleks oli kindlasti 1984. aastal Sirje Sinilinnu pseudonüümi all ilmunud paarisajaleheküljeline ohtrate lisadega raamat «Eesti ja Vene» («Viro ja Venäjä»), mille autoriks tema enda kinnitust mööda on Soomes elav eesti soost Rootsi kodanik Juhan Talve. See põhiliselt NLKP sõjajärgsele rahvuspoliitikale ja selle läbiviimisele Eestis pühendatud raamat võiks Soome lugejale olla üpris heaks sissejuhatajuseks Made raamatule. Sest kui ta lähtub näiteks Kahk/Siilivase soome keeleski ilmunud «Eesti NSV ajaloost», siis ei saa ta kuidagi

Arvustus

jälile sellele, kust on pärit Made raamatus vaatluse all olevad probleemid. Selle oopuse taustal võib Madegi raamat tunduda «tigateda laimuna», nagu Sinilinna teose kohta püüdsid väita väga mitmed siin- ja sealpool lahte. Päris naljakas (või hoopis traagiline) on lugeda, mida NLKP rahvuspoliitikast seletas Sinilinnu paljastamiseks kokku keegi V. Petrovi pseudonüümi all esinev Moskva seltsimees (vt «Tiedonantaja» 12. IV ja 16. IV 1984). Seesama Petrov avaldas aga 1977. aastal vene keeles Tallinnas ühingu «Teadus» kõrge preemia pälvinud raamatu «Kaks kallast — kaks elulaadi», mille põhisisuks on Eesti NSV elatustaseme, arstiabi, kultuuri jne mäekõrguse üleoleku tõestamine imperialistide haardes sipleva manduva kapitalistliku Soomega võrreldes. «Vastulöögiks» Sinilinna raamatule oli kavandatud koguni selle teise trüki (ilmus 1984) tõlkimine eesti keelde. Nähtavasti üksnes *perestroika* edenemine säästis meie kirjastused sellest paberiraiskamisest ja häbist.

See, et seitsmekümnendate-kaheksakümnendate aastate kirjastustegevust Eesti probleemide käsitlemisel iseloomustab pseudonüümide taha varjumine (veel: H. Talvar, V. Raud jt), on kindlasti üsna kõnekas. Ainult motiivid erinevad: ühed ei tahtnud end avalikult rumala valega siduda, teistele oli jälle tõe rääkimine ohtlik. Selles avaldus Staliini aja loodud traditsioon. Nimelt avaldas August Annist juba 1943. aastal Soomes Jaan Siirase varjunime all raamatu «Viro neuvostokurimuksessa» («Eesti nõukogude keerises»). Ehkki tema autorsust ei õnnestunud tõestada, karistati teda sunnitöölaagriga väidete eest, mis tänaseks on aktsepteeritud isegi nn parteilise ajakirjan- duse poolt.

Tõsiasi, et Eesti lähiminevikust ja tänasest päevast võib juba pseudonüümi taha varjumata päril tõepärasest teksti nii siin- kui sealpool lahte avaldada, on tõendiks muutunud oludest, kuid mitte nende uute olude kestmise garantiiks.

Tiit Made kergeltloetava sissejuhatuse kõrval vääriskid soomlased kindlasti ka Eesti probleemide süvakäsitlust. Seda enam et tõelised sündmused, Eestimaa tõeline lugu, on saanud alles sissejuhatuse.

Rein Ruutsoo

R. N. Coudenhove-Kalergi. Totaalne riik — totaalne inimene. «Loomingu» Raamatukogu» 1988, nr 39. Tallinn, «Periodika». 88 lk.

Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi «Totaalne riik — totaalne inimene» (1937) ei ole raamat «kõigile ning igaühele»: vägagi sõltub tema vastuvõtt lugemuslikust taustast, millele ta kellelgi paigutub, eriti esseistikalugemusest.

Essee on ilukirjanduse ja filosoofia vahevorm, nendevahelise piiri ületamise katse, mis võib olla lähtunud kas ilukirjanduse või filosoofia poolt.

Selgelt ilukirjanduslikku algupära on näiteks romantiline esseism (Novalis ründab filosoofia piiri loosungi all: «Luule on ehe absoluutne reaalsus. See on mu filosoofia tuum. Mida luulelisem, seda tõesem.»)

Midagi muud on filosoofiast äralangenud essee (selle ilmeka näitena nimetame Schopenhaueri «Aforisme elutarkuse kohta»). Siia kategooriasse kuulub ka suurem osa sellest, mida võib nimetada «sotsiaalfilosoofiaks»: Machiavelli «Vürst» 1532, More'i «Utopia» 1516, Campanella «Päikeseriik» 1623, Rousseau «Ühiskondlik leping» 1762, krahv Saint-Simoni «Euroopa ühiskonna ümberkorraldus» 1814 — kui meenutada mõningaid klassikalisi näiteid. Sellesse rubriiki kuulub ka R. N. Coudenhove-Kalergi «Totaalne riik — totaalne inimene» (mida küll ei saa klassikaliseks lugeda tema vähese tuntuse pärast).

Essee on kogemuse kunst ja tema kitsamad tüübid erinevad alusliku kogemuse järgi.

Prantsuse tüüpi essee esemeks on vahendatud kogemus (Montaigne: «Ega saa ma uskuda, et arutleva mõtte mõju ei ulatuks kogemuste mõjuni.»).

Inglise tüüpi essee esemeks on vahetu kogemus (F. Baconi induktivism!).

Saksa tüüpi essee esemeks on metafüüsiline kogemus.

R. N. Coudenhove-Kalergi «Totaalse riigi — totaalse inimese» allikas on just viimast laadi: tema politoloogiline süstemaatika ei tulene mitte Euroopa sotsiaalse paleti vahetust kirjeldusest ega vahenda ka varasemat käsitlustraditsiooni, vaid algab transtsendentaalsete tõdedega:

«Inimene on Jumala looming.

Riik on inimese looming.» (8)¹

Nendele eeldustele rajabki R. N. Coudenhove-Kalergi oma arutluse.

¹ Siin ja edaspidi märgib ümarsulgudes number arvustatava väljaande lehekülge.

Metafüüsiliste mõttekonstruktsioonide *quaestio vexata* on nende vahekorid tegelikkusega, nende võime väljuda transsendentaalsusest reaalsusse («spetsifikatsiooni küsimus», ütleks Kant). Abstraktse mõistuse väljamõeldised ei tarvitse tegelikkusega sugugi kokku minna.

Selle probleemi ilmekas näide on peatükist «Oiguseriik ja võimuriik» (12—16) algav kaksikjaotus:

«Masin-riik toodab kaht väga erinevat produkti: õigust ja võimu. /.../ Oiguseriik tugineb seadustele ja kohtunikele — võimuriik relvadele ja sõdureile.» (12) Nõndasamuti lüüakse kahte lehte ka kohtunik ja sõjaväeülem, õiglus ja vaprus, õiguse maksvuseleaitamine ja võimu kindlustamine, õiguse subjektiks olek ja võimu subjektiks olek, perekond ja rändjõuk, vallitseja ja peamees, orgaaniline õiglus ja mehhaaniline distsipliin, vorm ja jõud, harmoonia ja energia, staatika ja dünaamika, arhitektoonilisus ja bioloogilisus, tähtede seadused ja maa seadused, rahu ja sõda, patsifism ja imperialism, individualism ja kollektivism jne.

See «dualism on igavene» (14) ja «tänapäevani» ületamatu (13), märgib R. N. Coudenhove-Kalergi.

Kui aga jõutakse nende metafüüsiliste vastanduste eritluseni reaalses ajaloos (spetsifikatsioonini), tekivad olulised vaegused. Peatükk, mis sel alusel vastandab «Ateenat ja Sparta» (16—20), jääb tegelikkusekaugeks, küündimata üldse näiteks —VI sajandi klassikalise Sparta poliitiliste oludeni (uue polisliku suuna võitlus dooria võimutraditsioonidega: efoor Chilon kuningas Anaxandridase vastu, kuningas Kleomenes koos efooridega Dorieuse vastu), riigikorralduseni (kuningavõimu allutatus kohtuvõimule) või välispoliitika muutuseni (relvamenetluse asendus türanniavastase diplomaatiaga, Peloponnesose Liidu moodustamine selle tulemusel).² Põrs tõsi pole ka, et «Sparta pole järelmaailmale jätnud ühtki geeniust» (17): sõltumata sellest, kuidas mõistetakse «geeniuse» tähendust, ei saa lihtsalt mööda minna terendaarselt seadusteandjast Lykurgosest või antiikaja «seitsme targa» hulka arvatud Chilonist, Vähemalt samadel alustel nagu Ateenale Aischylose, Sophoklese, Euripidese ning Aristotelese («ei ole sündinud ateenlased» — 17) võiks Spartale siiski möönda Tyrtaiose, kui just ei taheta meenutada, et Philodemose andmeil tegutsenud seal kohtunikuna (!) luuletaja Stesichoros.

R. N. Coudenhove-Kalergi järsk must-valge vastandus «Sparta — Ateenat» tahab meid panna neid teadmisi unustama. Konflikti satuvad

² R. N. Coudenhove-Kalergi meenutab, et omal ajal «pidi Orest/es/, jälitatuna fuuriaist läbi kogu Hellase, otsima oma õigust Ateenas» (16), vaikib aga Orestese — ja tema poja T(e)isamenose — säilmete sümboolsest ületoomisest Spartasse agaturg Lichase poolt, millega fikseeriti Sparta ülevõim Tegea üle ja pandigi alus Peloponnesose Liidule.

tema paigalseisva skeemina «igavene dualism» ja reaalse poliitiliste moodustiste tegelik ajalooline areng, sh Sparta ühiskonna teisenemine —VI sajandi keskel. R. N. Coudenhove-Kalergi käsitus pole aga riik mitte «inimolend» (9), keda saaks iseloomustada «areng» (19), vaid «masin» (9), millel arengut olla ei saa. Riikide ajalugu «Totaalses riigis — totaalses inimeses» on niisiis arenguta ajalugu.

Eriti selgesti ilmneb see peatükist «Vabaduse ajalugu» (21—25), kus muu hulgas on juttu sellest, et Rooma «muutus» vägivallariigiks ning et see «areng» toimus pikkamööda (21). Sõnale «areng» annab autor aga pelga nihke tähenduse, s. o käsitab seda kahe või enama staatilise seisundi kõrvutioluna, tegelemata liikumise enese põhjuste ja mehhanismidega, liikumise enese protsessiga. Nii nendib ta, et Aleksandri väejuhid «evisid juba» Aasia kuningate mõtteviisi (21), aga säärane olukorra sedastus tagantjärele pole muidugi ajaloolise arengu seletus.

R. N. Coudenhove-Kalergi tunnistab, et areng on paratamatu muutumine (kõneldes kristallide moodustumisest «kristalliseerumise seaduse» järgi — 20). Paratamatust pole aga võimalik mõista väljaspool põhjuslikkust, sest paratamatus polegi muud kui põhjuse ja tagajärje teatav vahekord. Loobudes «Vabaduse ajaloos» rääkimast vabaduse muutmise põhjustest, loobub «Totaalse riigi — totaalse inimese» autor ka arengu ideest vabaduse ajaloos. See ongi arenguta ajalugu.

Nagu sellistel puhkudel ikka, asub ajaloolise seletuse asemele psühholoogiline. Mängu tuleb üleajaline rahvaste psühholoogia («rahvad, kes hindasid isiklikku vabadust üle kõige, germaanlased» — 22), klassi- ja seisusepsühholoogia («Rüütel oli puhtaimal kujul individuaalset» — 22), isiklik psühholoogia («nüi võitlesid nüüd (!) julgeimad ning targimad pead Euroopas vaimurelvadega Euroopa despootide vägivalla vastu» — 24).

Psühholoogiline seletusviis osutub ajaloolisele nõnda võimsaks konkurendiks, et ähvardab lõppeks lõhkuda «Totaalse riigi — totaalse inimese» põhieelduslikud piirid: R. N. Coudenhove-Kalergi, kes algul hoiatab riiki elustamast, personifitseerimast ja psühhologiseerimast («riik ei ole inimolend» — 9) ning kes deklareerib, et «inimmaailmas ei ole kollektiivisikuid» (11), ei pääse siiski ise riiklikke inimkollektiive (klasse) käsitamast just individidena, individuaalpsühholoogiliselt: «Kodanlus lahkus kerge südamega (!) demokraatia kõikumalt pinnalt» (36), «Imperialism on rahvaste võimuiha (!)» (78).³

³ Väide, et «inimmaailmas ei ole kollektiivisikuid» (11) on õige kollektiivi individistamise vastase põhimõtena (mille vastu R. N. Coudenhove-Kalergi ise eksib), aga muidugi vale, kui kõne all on vastu-pidine, individuaalsuste kollektiviseerumise võimalus, s. o kooperatsioonifenomen, kus inimesed kvalitatiivselt (üle)summeeruvad (võimalus, mida R. N. Coudenhove-Kalergi eitab).

Arvustus

Asjaolu, et arutelu loomulik käik viib välja tema eelduste eituseni, sunnib huvi tundma nende eelduste eneste paikapidavuse vastu.

Väites, et inimene on Jumala looming, riik aga üksnes inimese (oma)looming, käsitab R. N. Coudenhove-Kalergi riiki, s.o inimeste kollektiivse organiseerumise vormi, inimkollektiivist väljaspool seisva tööriistana («instrumendina» — 11), mida tuleks kasutada kollektiivi hüvanguks, nii nagu laeva saab kasutada reisijate veoks (9). Umbes niisamuti võiks ta hiljem käsitada ka kristalli võret, s.o kristalli aatomite organiseerumise vormi, kristallist endast «väljasseisva tööriistana». Aga kristallide puhul räägib «Totaalse riigi — totaalse inimese» autor hoopis «sisemisest vormiseadusest», «kristalliseerumise seadusest» (20), mis on mineraalide «kõrgeim vabadus», olles nende paratamatus.

Inimese omaloominguks kuulutatud riigil R. N. Coudenhove-Kalergi käsituses ei ole niisugust paratamatust. Sest kui riigi teke inimühiskonnas tõesti oli möödapääsmatu ja paratamatu, siis on riik samasugune Jumala looming nagu inimenegi. Seda «Totaalne riik — totaalne inimene» eitab.

Allakirjutanul on siiski raske nõustuda, et inimühiskonna areng võinuks kulgeda ka riigi mittetekkimise teed mööda.

«Kõige enam sarnaneb riik kindlustusühingule,» ühendib R. N. Coudenhove-Kalergi (9), ja selle võrdluse edasine arendus tal võimaldab ka täpsemalt kindlaks teha, mida tähendab sõna «riik» teoses «Totaalne riik — totaalne inimene» **riigifilosoofiliselt**: taandas «riigi» pelkadele omandi- ning isikuvabaduse kaitse instantsidele — kohtule, politseile, sõjaväele, liiklus-, posti-, vangla- ja koolikorraldusele, nimetab R. N. Coudenhove-Kalergi «riigiks» **tsiviilühiskonda**, mitte riiki ennast. Sest ideaalse riigi eesmärk — erinevalt tsiviilühiskonna omast — ei ole mitte «üksikisikute kui niisuguste erahuvi» ja seega mitte «omandi ning isikuvabaduse julgeolek ja kaitse», mida taotleb R. N. Coudenhove-Kalergi, vaid «**üldine** huvi kui niisugune», mida ta taunib.

Tsiviilühiskonna ja riigi vastandus on R. N. Coudenhove-Kalergi teose tegelik riigifilosoofiline sisu, üleskutse «tagasi tsiviilühiskonna juurde» selle peamine paatos.

Kitsamas kultuuriloolises kontekstis kuulub «Totaalne riik — totaalne inimene» nende esseistlike **kultuurikriitiliste** käsitluste hulka, mis Nietzschest alates eeskätt saksa intellektuaalide hulgas moodi läksid ning mida muude seas esindavad W. Rathenau «Ajastu kriitika» 1912, E. Hammacheri «Moodsa kultuuri põhiküsimused» 1914, E. Bertrami «Nietzsche» 1918, O. Spengleri «Ohtumaa allakäik» 1918/22, W. Benjamini «Vägivalla kriitika» 1921, G. Lukácsi «Ajaluugu ja klassiteadvus» 1923, H. v. Keyserlingi «Euroopa spekter» 1927, J. Ortega y Gasseti «Masside mäss» 1929, H. Brochí «Lagune-

nud maailma loogika» 1930, Th. Manni esseed ja W. Jaegeri kirjutised «kolmanda humanismi» vaimus.

Nimetatud teoste hulgas ei ole R. N. Coudenhove-Kalergi «Totaalne riik — totaalne inimene» minu arvates mitte kõige tähelepanuväärsem ega paeluvam.

Linnar Priimägi

*

Esimeseks tundeks selle raamatu kolmanda trüki ilmumisel vahepeal kahte seal kirjeldatud kolmest totalitaarsest režiimist tundma õppinud Eestis oli šoki piirimaile ulatuv hämmeldus. Ei suutnud kohe taibata, et on välja antud raamat, mille riivilil hoidmise või sõbrale lugeda andmise eest võinuks sellessamas N. Liidus mõni aeg tagasi sattuda koonduslaagrisse, üsna hiljuti aga tulnuks koduse läbiotsimise korral see igal juhul loovutada KGB-le. Kuid peagi mõistsin, et see ja tõenäoliselt nii mõnedki teised varem vastuvaidlematult «nõukogudevastaseks» kvalifitseeritud teosed kannavad nüüd «antistalinistlike» silti ning on sellistena kui just mitte soovitatavad, siis igal juhul lubatud. Mingit ohtu meie tänapäevasele režiimile «Totaalne riik — totaalne inimene» endast ilmselt ei kujuta. Kaudselt võisin selles lehedada Tartu raudteejaama ajalehekioski juures seistes, kus kahesteistkümnest enne ja pärast mind eesti päevalehti haaravast inimesest mitte ükski ei pööranud tähelepanu Coudenhove-Kalergi raamatule. Nähtavasti ei öelnud autori nimi neile mitte midagi.

Ja ometi oli suur õnn, et see teos jõuti iseseisvusajal õigeaegselt ning veel kahes trükis välja anda. Lõunapoolsed saatusekaaslased lätlased ja leedulased on sellest ilma jäänud ning suur Venemaa pole Coudenhove-Kalergi nimegi kuulnud (igatahes vene nõukogude entsüklopeedias puudub temale pühendatud artikkel, nagu puudub muide ka anglosakside omades). Eestis aga oli see raamat pikkade aastakümnete vältel lohutuseks neile, kes veel mäletasid totaalse inimese poole pürgivat ühiskonda, ning esimeseks teejuhiks ja valguseallikaks meile, kelle lapse- ja noorpõlv mõõdus totaalse vale pilkses öös.

«Totaalse riigi — totaalse inimese» lugejaile ei jätnud kindlasti mõju avaldamata tööik, et autoriks polnud mõni Schmidt või Krüger, vaid niivõrd kõlava nime ja põneva päritoluga isik. Krahv Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi sündis Tokios selle aja kohta ebatavalisest abielust eurooplasest diplomaadi ning Jaapani vürstitütre Mitsu Aoyama pojana. Tema isa, Austria-Ungari keiserlik-kuningliku saadiku krahv Heinrichi esivanemad Coudenhoved pärinevad praegusest Hollandist (ürikuliselt mainitud Põhja-Brabandis 1240), kust nad Prantsuse revolutsiooni ajal Saksamaale asusid ning krahviseisusse tõsteti. Krahv Heinrichi ema, kelle perekonnanimi aastast 1903 Cou-

denhove nimele lisandus, põlvnes Kreeta saarelt juba keskajal vabadusvõitlejaina tuntud ning hiljem iseseisvale Kreekale mitmeid riigimehi andnud Kalergiste soost, ja tema ema, XIX sajandi poliitilistes salongides tooni andnud Maria Kalergi, oli Venemaa välisministri ning riigikantsleri krahv Karl Albert von Nesselrode vennatütar, emaks poolatar, ämmaks norralanna. Selline oli põhijoontes sulam, mis krahv Richardile hiljem andis vastuvaidlematu õiguse end eelkõige eurooplaseks nimetada (kuigi oleks emapoolsele jaapani verele tuginedes ka euraasialasena esineda võinud). Krahv Heinrich oli diplomaadimeti kõrvalt samuti kirjanik, filosoof ja orientalist (teos «Antisemitismi olemus» seisis koos poeg Richardi raamatutega kõigis Hitleri-aegsetes keelatud kirjanduse nimestikes).

1898 tuli perekond Euroopasse tagasi ning Richard Nikolause lapsepõlv mõõdus suguvõsalossis Tšehhimaal. 15-aastasena alustas ta akadeemilisi õpinguid ning 1916, olles eelmisel aastal abiellunud näitlejanna Ida Rolandiga (kellele enamik teostest on pühendatud), saavutas Viini ülikoolis filosoofiadoktori kraadi dissertatsiooniga «Objektiivsus moraali põhiprintsiibina». Sõjajärgses Euroopas laostunud Austrias, mida tollal võrreldi keha kaotanud peaga, algas R. N. Coudenhove-Kalergi ligi pool sajandit kestnud teaduslik, kirjanduslik ja poliitiline tegevus 1922 teosega «Tehnika apoloogia» (eesti keeles lühendatult ilmunud sissejuhatusena raamatule «Tehnika võidukäik I» pealkirja all «Tehnika ja kultuur» («Elav Teadus» nr 14)). Järgmisel aastal jõudis ta kohe üldist tunnustust leidnud raamatuga «Pan-Euroopa» oma põhiteemani — Euroopa ühendamise ideeni.

Meile niivõrd oluliseks osutunud «Totaalne riik — totaalne inimene» oli autori poolt kahtlemata kavandatud vaid marginaalina sellele teemale, mida Coudenhove-Kalergi kadedust äratava visadusega ikka ja jälle kõigis oma paljudes töödes propageeris. «Pan-Euroopale» järgnes samanimelise ajakirja (1923—1938) ning Pan-Euroopa Liidu asutamine. Euroopa riikliku ühendamise idee ei olnud Coudenhove-Kalergi lejutatud (lähemalt vt Jaan Tõnisson. Euroopa föderatsiooni idee — Eesti Üliõpilaste Seltsi album XI. Tartu, EOS-i kirjastus, 1940, lk 64—74), kuid maailmasõdade vahelisel perioodil oli tema nimi sellega lahutamatu seotud. Sõjakoledest veel vapustatud, majanduslikult taas jalgu alla saada püüdnud Euroopas, eriti uutest demokraatlikes riikides leidsid Coudenhove-Kalergi üleskutsed elavat vastukaja. Avalik kiri Mussolinile 1923 ei andnud erilisi tulemusi, kuid seda lootustandvamad olid reageeringud tema Prantsusmaa Rahvuskogule saadetud kirjale 1924 ning Rahvasteliidu sekretariaadile läkitatud memorandumile 1925. Üks esimestest, kelle poole Coudenhove-Kalergi pöördus, Tšehhoslovakkia president Tomáš Garrigue Masaryk, pidas Euroopa föderatsiooni mõtet enneaegseks (ise oli ta küll Pariisi rahukonverentsil koos kreeklase Eleutherios Venizelosega

arendanud Ida-Euroopa Ühendriikide ideed Soomest (Kreekani), kuid seda ustavamalt liitlase leidis initsiaator oma lapsepõlve kodumaa välisministri ja hilisema presidendi Edvard Beneši isikus. Austrias toetas teda liidukantsler paater Ignaz Seipel, Saksamaal Riigipäeva president Paul Löbe, suurtööstur Hugo Stinnes ja välisminister Hugo Stresemann. Üllatavalt laialdane oli toetus Euroopa ühinemise mõttele Prantsusmaal; põhjuseks võis olla see, et Coudenhove-Kalergi plaanis jäi Suurbritannia Euroopast välja, Saksamaa oli löödud ning desarmeeritud, Venemaa bolševistliku eksperimendi ohver, *ergo* nägid prantslased ennast tulevase ühinenud Euroopa juhtiva natsioonina. Sealsete pooldajatena võiks nimetada endisi peaministreid Joseph Caillaux'd, Edouard Herriot'd ning eriti Aristide Briand'i. Tänu viimase kõnele Rahvasteliidu täiskogu ees 5. septembril 1929 jõudis Pan-Euroopa idee entusiastide keskest riikide tasemele (esimesest valitsustevahelisest konverentsist Genfis võtsid osa 27 Euroopa riigi välisministrid). Järgnes Briand'i Euroopa-memorandum, millele 26 riigi valitsused vastasid põhimõttelise nõusolekuga. Ent sellest kaugemale asi ei läinud. Coudenhove-Kalergi ja Pan-Euroopa Liidu poolt esitatud detailne projekt Euroopa poliitiliseks ja majanduslikuks ühinemiseks jäi paberile. Pan-Euroopa idee toetajaiks olid ka paljude rahvaste nimekad kultuuritegelased (nimetagem siin Paul Valéry'd, Paul Claudeli, Julés Romains'i Prantsusmaalt, Gerhard Hauptmanni, Thomas ja Heinrich Manni Saksamaalt, Franz Werfelit ja Sigmund Freudi Austriast, Selma Lagerlöfi ning peapiiskop Nathan Söderblomi Rootsist, Fridtjof Nansenit Norrast, Miguel de Unamunot ja José Ortega y Gasseti Hispaaniast) ning eriti Euroopa väikeriikide poliitikud. Eestit esindas Pan-Euroopa Liidu keskjuhatuses Kaarel Robert Pusta. Kogu poolehoiust ning Euroopa ühinemise mõtte silmanähtavast arukusest hoolimata jäi see siiski õhku rippuma, kuni Hitleri võimuletulek Saksamaal 1933 tegi igasugustele vabatahtliku liitumise ideedele järsu lõpu. Samal ajal alustas aktiivset välispoliitikat Euroopa suunas ka N. Liit, kus Stalin oli saavutanud ainuvõimu. N. Liidu võimalik agressioon oli Coudenhove-Kalergil olnud üks põhilistest argumentidest ühendatud Euroopa kasuks. Nende kahe anastushimulise militaristliku suurriigi tegevus purustas Versailles's konstrueeritud sõdadevahelise Euroopa poliitilise süsteemi nagu kaardimajakese. Võib öelda, et II maailmasõja nurgakivi pandi just rahukonverentsil, kus võitjate hulka kuuluv Prantsusmaa oma kättemaksuhimulise peaministri Georges Clemenceau juhtimisel püüdis sõja kaotanud Saksamaad võimalikult rohkem alandada ja nõrgestada, millest johtuv revanšitahe koos saksa kommunistide õnnestustegevusega sai põhiliseks Hitleri võimule toonud hoovaks. Ühendatud Lääne-Euroopa sai teoks alles pärast II maailmasõja õppetundi ja oma mõjupiirid kaugele läände nihutanud N. Liidu otsesest ähvardust tundes Euroopa-välise suurriigi USA initsiaatorid.

siatiivil; kuivõrd see Coudenhove-Kalergi ideedele vastab, jäägu tuleviku otsustada, sest integreerumisprotsess pole veel lõppenud.

Lisaks Pan-Euroopa propageerimisele (peale ülalmainitute veel teosed «Võitlus Pan-Euroopa eest», «Pan-Euroopa ABC», «Euroopa ärkab!») avaldas Coudenhove-Kalergi veel siinvaadeldava raamatu eelvariandina ilmunud «Stalin & Co» (1931) ning mitmeid teoseid, kus ta poliitilise ideoloogia täienduseks püüdis välja arendada oma filosoofilist süsteemi. Neist võiks nimetada peale «Tehnika apoloogia» (uues väljaandes «Tehniline revolutsioon») «Eetikad ja hüperetikad», «Kangelast või pühakut», «Elu käske» ning «Lahti materialismist!».

Austria anastamisel 1938 oli ka Coudenhove-Kalergi sunnitud maapakku minema — algul Sveitsi ja sealt edasi Ühendriikidesse, kus ta 1940—46 oli ajaloo professoriks New Yorgi ülikoolis. 1946. aastast alates elas ta taas Sveitsis. R. N. Coudenhove-Kalergi asutas veel 1947 Euroopa Parlamentidevahelise Liidu ja oli selle peasekretäriks, samuti 1952—65 Euroopa Liikumise aupresidendiks. Avaldas mälestusteraamatud «Minu elust» (1949), «Võitlus Euroopa eest» (1949), «Euroopa Liit» (1953), «Üks idee vallutab Euroopa» (1958). Suurt poliitikat ta ilmselt enam ei teinud, aga mis on suur poliitika ja kui puhtad on sellega tegelejate käed? Tema isik ja töö on meile sümpaatsed, tema poolt idanema pandud mõtted pole kadunud, vaba Euroopa riigid on lähedasemad kui kunagi varem ja Euroopa Parlamendis Strassburgis võtab sõna viimaste II maailmasõja ohvrite Eesti, Läti ja Leedu vabaduse taastamise eest üks teine meeldiv austerlane Otto von Habsburg ehk teise nimega ertshertsog Franz Joseph Otto.

Pöördudes nüüd tagasi käsitletava teose juurde, peame küll märkima, et kogu oma läbinägelikkuse ja üldistusvõime juures kahvatuks totaalse riigi kirjeldus selle ees, mida me möödunud poole sajandi jooksul oleme omal nahal kogunud ja põhjalikumatest teostest teada saanud. Kui «Totaalse riigi — totaalse inimese» esimese poolega võib üldjoontes siiski rahule jääda, siis teist poolt tahaks allkirjutanu lugeda ebaõnnestunuks. Coudenhove-Kalergi kõiki teoseid läbib piüü sünteesisida ideaalinimest, kuni selle otsese aretamise retseptideni välja. Ta valib komponente erinevatest ajastutest, unustades enda poolt ideaalseks kuulutatud tüüpide tekkepinnase ja ka nende idealiseerimise põhjused. Olgu nende muinaskreeka tarkade ja Vana Testamendi prohvetitega kuidas on, aga kolmas meelistüüp — germaani rüütel — tundub kahtlane. Anakronismiks hakkas see muutuma juba teose kirjutamise ajal. Ilmselt mängis siin oma osa krahv Coudenhove-Kalergi päritolu, tema sünnipärane kiindumus kõigesse aristokraatlikku, ehkki teisalt näib, et sünniaristokraatiaga võrdseks oli ta valmis pidama ka tehnokraate — uut aadlit, nagu ta neid mitmes kohas nimetab. See oli veel suurem mõõdalaskmine, sest praeguses, üha enam prügimäe ja soppauguga sarnanema hakkavas maailmas saame

juba aru, millist ohtu kätkeb endas piiramatute tehniliste võimaluste koondumine piiratud inimeste kätte, tehnika ilma eetikata (või pigem totaalse tehnika eelse eetikata, sest uut kõlbelist kvaliteeti ei paista küll kusagilt tulemas olevat). Ja hoiatuseks tulevikule: mingi totaalse inimese meelevaldne konstrueerimine ilma kõigi inimest inimeseks tegevate omaduste arvesse võtmiseta võib inimkonnale veel rohkem hädasid kaela tuua kui senised püüded konstruitud ideaalühiskondi teoks teha. Rakendusgeneetika näol on see oht juba täiesti reaalne.

Lõpetuseks osutaksin ühele veidravõitu lapsusele raamatu järel- sõnas. Ei saa aru, mida mõtles Olo Kaevats fraasiga: «Ühelt poolt näitas see raamatu populaarsust ja riigivõimu sallivust (Minu sõrendus. J. I.)...» «Totaalse riigi — totaalse inimese» kaks esimest trükki ilmusid ju veel okupeerimata ja totalitariseerimata demokraatlikus ning tsensuurivabas Eestis.

Jaan Isotamm

«Endla järv ja Juta»

EDITORIAL NOTE

It depends on defining the terms whether to accept the notion of «antiromanticism» or not. José Ortega y Gasset in his essay published in the early 1920s on the historic importance of Einstein's theory predicts the predominance of this phenomenon in the culture of the after-Einstein period. At any rate, the great Spanish thinker has made a lot of witty observations, and Harald Keres in his introduction to the translation of the essay does not deny the physicists' appreciation of Ortega's thoughts (by the way, H. K. was one of the contributors to the pre-war *Akadeemia*).

The outbreak of World War I 75 years ago is one of the events which have determined the look of our century; the immediate cause of the war was the assassination of the heir to the throne of Austria-Hungary. In this connection we publish an essay by Johannes Urzidil (1896—1970), a German-language writer from Prague, who shares his memories about seeing the imprisoned assassin Gavrilo Prinkip. Although the extent of memoirs in Mati Unt's essay in dialogue form *Two in front of the picture* remains unknown to the reader, the author has set his discussion on aesthetics against the background of last-summer events in Estonia which influence this year's state of affairs as well.

Rein Raud, an orientalist and poet, deals with the key problems of ethics, trying to give a rather exact classification of them. «Only a man of inner freedom can

Editorial note

voluntarily restrict himself,» he concludes. The well-known Estonian jurist Ilmar Tammelo (1917—1982) who has worked in Austria and Australia, analyses the relations between ethics and law in the present-day world, dealing with the political aspects of the problem as well. A thorough survey of I. Tammelo's own life and work by Vootele Vaska has been added. From politics we proceed to present-day economic problems which are surveyed by Uno Mereste.

On August 11 we mark the 80th birth anniversary of Uku Masing who is well known to the reader from the previous issues of our journal. We devote several items to the memory of the deceased scholar and poet: two letters by him to Mart Mäger where he discusses the Japanese haiku poetry and the possibilities of rendering it into Estonian, a selection of his translations of Matsuo Bashō's haikus and Toomas Paul's survey about his life and work.

It can be said that the present issue of our journal continues the celebration of Jakob Hurt's 150th birth anniversary in its own way with an excerpt from August Annist's (1899—1972) poem *Udres-Kudres, Son of the Sun*. It is accompanied by Ruth Mirov's article about the Estonian poets' attempts to create big epic poems using the archaic folksong verse as Jakob Hurt did in his compilations of folksongs.

The subject of Anne Lill's study is the philological seminar of Professor Karl Morgenstern which, following Fr. A. Wolf's example, set a firm basis to the development of classical philology at Tartu University.

The section of criticism is introduced by Rein Ruutsoo who reviews Tiit Made's book on Estonia's present-day political problems which was published in Finnish. Linnar Priimägi and Jaan Isotamm discuss R. N. Coudenhove-Kalergi's (1894—1972) book *Totaler Staat — Totaler Mensch* as the third printing of its Estonian translation came out last year. While Priimägi criticises severely the

author's essayistic method, Isotamm appreciates highly the historic role of the book in the development of humanist political thought in Estonia, though being somewhat sceptical about the author's aristocratic attitude.

In the present issue we begin a longer article by Ilmar Vene on Gustave Flaubert. Proceeding from the writer's humane nature, especially from his consistent wrath against the bourgeoisie, Ilmar Vene discusses so many problems of literary and cultural history that it is impossible to summarize them in a few sentences; the more interesting should his treatment which uses all the liberties of an essayist be for the Estonian reader who has long been acquainted with Flaubert's work in translation and with his influence on Estonian literature.

Three dimensions of economy

Uno Mereste

In this article the widespread viewpoint about the enterprise as the basic unit of national economy is said to be one-sided and thus not correct. This induces us to think that if there is a large number of enterprises and all of them produce a lot, the national economy functions normally. Really it is not so. Such an attitude forces us to develop the economy extensively and leads to the development of production for its own sake, without taking into consideration the people's needs, and to ruining the environment. All these results can distinctly be seen in the present-day Soviet economy that has

been extended for decades as a one-dimensional system.

Actually there are three different types of economic units in the national economy — social, technical-organizational and territorial. According to this the national economy is a three-dimensional formation with three basic links: the family on the social level, the enterprise on the technical-organizational level, and the smallest territorial administrative unit (village Soviet, rural district) on the territorial level. The development of the national economy can be guided in the optimum way only if the interests and needs of all the basic units are equally considered on all their levels and an opportunity for their self-management is guaranteed.

Summaries

From Jakob Hurt to August Annist — from folksongs to an epic?

Ruth Mirov

In his lifetime Jakob Hurt managed to publish two scientific editions of Estonian alliterative folksongs (*regivärss*)—*Vana Kannel I–II* (1875–1886) and *Setukeste laulud I–III* (1904–1907). He began planning systematic collecting of folklore in the early 1870s already, publishing then the first appeals and instructions. At that time Hurt had quite a different publication in mind, namely an anthology of most beautiful songs meant for the public at large, something like Elias Lönnrot's *Kanteletar*. Hurt did not give up this idea till the end of his life, but due to the enormous load of work he did not manage to compile the anthology before 1905, and even then along with editing the *Setukeste laulud*. Hurt made a distinction between a scientific and a popular edition, and found that for the anthology one can unite texts of different variants. At the same time Hurt developed the epic qualities of the songs he edited. In the interest of general understandability he also found it necessary to render the *Setu* dialect texts into the literary language. Some Estonian literati of the period (V. Reiman, K. Raud) did not approve of this practice, although there were different opinions as

well. For example, J. Jõgever writes on the occasion of Hurt's death that now the Estonian culture lacks forever the folksong anthology which would reflect Hurt's personality and his artistic taste.

Actually, two *Setu* folksongs, *Ilolaul* and *Kalmuneid*, became generally known namely in Hurt's version. At the outset of the Estonian Republic, in 1919, several folksong collections containing also Hurt's texts were published, and up to now they have appeared in a number of textbooks and collections. In the first decades of the present century folklore was considered one of the foundations of the new Estonian culture, in particular the usage of the alliterative folksong in literature was promoted (O. Kallas, and others). Attempts were made to establish an ideal pattern of the *regivärss* which would be based on the verse of Kalevala and North Estonian *regivärss* (Fr. Tuglas, J. Aavik). Several poems and ballads in *regivärss* were written at that period (H. Wuolijoki, M. J. Eisen, G. Suits, V. Ridala et al.). Nevertheless, a new epic comparable with *Kalevipoeg* was not created.

In the 1930s the interest in the usage of the *regivärss* in literature faded. Only forty years later the next remarkable epic work in *regivärss* came out—*Lauluema Mari* by August Annist. The general cultural

situation was favourable for the folksong again. It was promoted by an essential change in poetic imagery at the beginning of the 1960s. Now it was August Annist who propagated the usage of folklore in literature like Oskar Kallas had done in his time. Annist knew both Estonian and Finnish folklore and literature equally well and was particularly interested in literary works based on folklore. He had translated E. Lönnrot's *Kanteletar* and *Kalevala* and written thoroughgoing investigations on *Kalevipoeg* and *Kalevala*. Along with the translations and research work Annist wrote his own poems *Lauluema Mari* (1966) and *Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lood* (1970). In 1970 the third part *Udres-Kudres, Päeva poeg* was also ready for print. Now, at last, it is possible to evaluate Annist's poems as an artistic unity.

Karl Morgenstern and the humanities — Seminarium Philologicum in Tartu (1821—1835)

Anne Lill

Some new aspects concerning the foundation of the Seminarium Philologicum by

K. Morgenstern in 1821 are discussed in this paper. 1) Distinction between the Teacher's Institute (founded in 1803) and the Philological Seminar — the former provided general training for teaching, with the emphasis on philosophy, the latter was a specific institution for the proper learning of the classical antiquity; 2) The idea of the Seminarium Philologicum goes back to the student years of K. Morgenstern in Halle and to the similar seminar directed by Fr. A. Wolf. Later in Tartu K. Morgenstern made an attempt to put into practice Wolf's principles of education; 3) The training in the Seminar included discussions and lectures in Latin on different themes. K. Morgenstern as the Professor eloquentiae educated his students in rhetoric following the example of Cicero's speech and language; 4) The former seminarists became High school teachers (38.4%), primary school teachers (23.3%), private teachers (34.2%), university professors (10.9%) mostly in Estonia, Livonia and Russia. Some of the former seminarists played a considerable role in the science and culture in Estonia (eg F. J. Wiedemann, L. Mercklin, J. Nocks etc).

ОТ РЕДАКЦИИ

В опубликованном в начале 20-х годов эссе об исторической значимости теории Эйнштейна Хосе Ортега и Гассет предсказывал, что в пост-эйнштейновский период в культуре начнет доминировать понятие «антиромантизма» — приемлемым или неприемлемым считать это понятие, зависит от того, каким образом мы его определяем. Во всяком случае, великий испанский мыслитель сделал немало блестящих наблюдений, признание которых со стороны физиков отмечает в своем предисловии к переводу и Харальд Керес (кстати, один из сотрудников довоенного журнала «Академия»)

Начавшаяся 75 лет назад I мировая война является одним из событий, определивших ход нашего века; поводом для войны послужило покушение на наследника австро-венгерского трона, об этом говорится в мемуаристическом эссе жившего в Праге и писавшего по-немецки писателя Йоханнеса Урцидила (1896—1970), имевшего возможность встречаться с арестованным Гаврило Принкипом, осуществившим покушение. Насколько мемуаристично написанное в форме диалога эссе Мати Унта «Двое перед картиной», это читателю неизвестно, но, во всяком случае, фоном этого обозрения, относящегося к сфере эстетики, являются события прошлого лета в Эстонии, определившие ход событий текущего года.

Рейн Рауд, востоковед и поэт, рассматривает основные проблемы этики, пытаясь при этом классифицировать их по возможности точно. И в конце подводит итог:

«Только будучи внутренне свободным, человек может сознательно ограничивать себя». Соотношение этики и права в современном мире анализирует работавший в Австрии и Австралии известный эстонский юрист Ильмар Таммело (1917—1982) и, конечно же, добирается до политических аспектов проблемы. О жизни и работе самого И. Таммело пишет Воотеле Васка. От политики переходим к злободневным проблемам экономики, которые рассматривает Уно Мересте.

11 августа исполняется 80 лет со дня рождения хорошо известного читателю по прошлым номерам нашего журнала Уку Мазинга, памяти этого ученого и поэта посвящен следующий материал: опубликованы два письма У. Мазинга к Марту Мягеру, в котором У. Мазинг рассказывает о японской поэтической форме хайку и возможностях ее применения в эстонской поэзии, опубликована подборка переводов У. Мазинга хайку Мацуо Басё, а также обзор жизни и работ У. Мазинга, написанный Тоомасом Паулем.

Можно сказать, что в данном номере журнала мы как бы продолжаем отмечать 150-летие Якоба Хурта: опубликован отрывок из поэмы Аугуста Анниста (1899—1972) «Удрес-Кудрес, сын Солнца», а также статья Руть Миров о попытках создания эстонскими поэтами больших эпических поэм, написанных эруническим стихом фольклора, ибо эти попытки опирались на компиляции народных песен, сделанные Якобом Хуртом.

Предметом исследований Анне Ляль является филологический семинар тартуского профессора Карла Моргенштерна (1770—1852), который, следуя примеру Фр. А. Вольфа, положил начало развитию классической филологии в Тартуском Университете.

Рубрику рецензий открывает Рейн Руутсоо. Он рассматривает изданную на финском языке книгу Тийта Маде о политических проблемах в современной Эстонии. По поводу вышедшего в прошлом году третьим изданием перевода произведения Р. Н. Куденхове-Калерги (1894—

1972) «Тотальное государство — тотальный человек» выступают Линнар Приймаги и Яан Изотамм; если первый строго критикует эссенцистский метод автора, то второй высоко ценит историческую роль этой книги в развитии гуманного политического мышления в Эстонии, однако к аристократической позиции автора относится достаточно скептически.

В данном номере начинаем печатать работу Ильмара Вене о Густаве Флобере. Приняв исходным пунктом человеческую натуру писателя, и особенно его принципиальное неприятие буржуазии, Ильмар Вене повествует о многих проблемах литературы и культуры, всех их было бы невозможно изложить в нескольких фразах, и тем интереснее будет это, использовавшее все возможности эссе, исследование для эстонского читателя, который посредством переводов уже давно знаком с творчеством Флобера и его влиянием на эстонскую литературу.

Три измерения экономики

Уно Мересте

В статье опровергается широко распространённое в нынешней литературе представление, что основным звеном народного хозяйства является предприятие как одностороннее и в конечном итоге социально опасное явление. Побудившей такое представление является мысль о том, что нормальное функционирование народного хозяйства обеспечено, если имеется много предприятий и все они хорошо работают. В действительности это не так.

Такое отношение даёт повод для сугубо экстенсивного развития экономики, а в конечном итоге к развитию производства ради производства, к игнорированию потребностей людей и к разорению природной среды. Все эти нежелательные результаты налицо в нынешней советской экономике, отчасти они вызваны свёрхупрощённым представлением о структуре народного хозяйства в качестве одномерного образования и существования только предприятия как основного звена экономики.

В действительности же народное хозяйство состоит из

хозяйственных единиц трех различных видов — социальных, технико-организационных и территориальных. Тем самым определяется характер народного хозяйства в качестве трехмерной системы, имеющей и соответственно три различных основных звена. В социальном плане это — семья, в технико-организационном — предприятие, и в территориальном — наименьшая административно-территориальная единица (город, поселок, волость). Оптимальное направление развития народного хозяйства предполагает, что на всех его уровнях принимали бы в равной мере в расчет интересы и нужды всех основных звеньев различного типа, и были бы обеспечены равные возможности для их хозяйственной экономической деятельности.

От Якоба Хурта до Аугуста Анниста — от народных песен до эпоса? Руть Мирос

В течение своей жизни Якоб Хурт подготовил к изданию два научных издания, посвященных руническим народным песням — «Старый каннель» — I—II (1875—1886) и «Песни сету» I—III (1904—1907). Начать систематический сбор фольклора Якоб Хурт задумал еще в начале 1870-х годов и опубликовал тогда же первые воззвания и указания. В

то время Хурту виделось совсем другое издание, а именно предназначенная для широкой общественности антология наиболее красивых песен, примером для которой была бы «Кантелетар» Элиаса Леннрота. От этой мысли Хурт не отказался и до конца жизни, но вследствие непомерно большого объема работ подобная антология была составлена лишь в 1905 году, и составлялась параллельно с редактированием «Песен сету». Хурт четко различал научное издание и издание, предназначенное для народа, и считал, что в антологии допустимо соединение в единый текст различных вариантов. Хурт обрабатывал народные песни, давая им развитие в сторону эпичности, а также считал необходимым в интересах всеобщего понимания переводить записанные на диалекте сету тексты на литературный язык. Некоторые литераторы того времени (В. Рейман, К. Рауд) не считали такие действия правомерными. Но были и другие мнения. Например, Я. Йегвер писал по поводу смерти Хурта с сожалением, что эстонская культура так и останется без антологии народных песен, которая бы отразила личность и вкус Хурта.

Действительно, две песни сету, «Песня о Красоте» и «Дева из могилы», стали общеизвестными именно в обработке Хурта. В самом начале

Резюме

существования Эстонской Республики, уже в 1919 году, было издано несколько сборников народных песен, содержащих и тексты Хурта, они и до сих пор публикуются во многих изданиях и учебных пособиях. В первые десятилетия нашего века народную песню считали одной из основ для построения новой эстонской культуры. Особенно широко призывали к литературному использованию рунических песен (О. Каллас и др.) В связи с этим была сформирована идеальная форма рунического стиха, опирающаяся на стих «Калевалы» и рунические песни Северной Эстонии (Фр. Туглас, Я. Аавик). В то время действительно было создано несколько рунических поэм и баллад (Х. Вуолийоки, М. Я. Эйзен, Г. Суйтс, В. Ридала и др.). Однако нового эпоса, такого как «Калевипозг», создано не было.

Интерес к литературному использованию рунической народной песни захватил в 1930-е годы. Только 40 лет спустя появилось очередное заслуживающее внимания руническое эпическое произведение — «Матерь песни Мари» Аугуста Анниста. Общая ситуация в сфере культуры снова оказалась благоприятной для народной песни. Этому способствовало и существенное обогащение системы поэтических образов в начале 1960-х годов, когда Аугуст Аннист начал пропагандировать литературное использование

народной песни, как это делал в свое время Оскар Каллас. Сам Аннист знал одинаково хорошо как эстонский, так и финский фольклор и литературу, особенно интересовали его литературные произведения, опирающиеся на фольклор. Он перевел «Кантелетар» и «Калевалу» Э. Ленкмата, написал основательные исследования о «Калевипозге» и «Калевале», а также статьи о стиле рунических эстонских народных песен. Наряду с переводческой и исследовательской деятельностью Аннист создал две рунические поэмы (1966, 1970).

Уже в 1970 году была подготовлена к печати и третья поэма «Удрес-Кудрес, сын Солнца»; слишком долго мы не могли оценить серию поэм Анниста как единое целое.

Карл Моргенштерн и гуманитарное образование — филологический семинар в Тарту (1821—1835)

Анне Лилль

В статье рассматриваются некоторые новые аспекты основания Филологического Семинара Карлом Моргенштерном в 1821-ом году. 1. Различия между Педагогическим Институтом (Институт Учителей, основанный в 1803-ом г.) Филологическим Семинаром. Первый давал общую подготовку для будущих учителей, опираясь на

философские дисциплины, в центре внимания другого были специальные знания об античных языках и культуре; 2. К. Моргенштерн осуществлял свою идею Филологического Семинара, опираясь на собственный опыт студенческих годов в Галле, где он занимался в семинаре Фр. А. Вольфа. В Тартуском Университете К. Моргенштерн пытался реализовать идеи Вольфа о классическом образовании; 3. Занятия в семинаре включали в себя дискуссии и доклады на латинском языке. В качестве про-

фессора красноречия К. Моргенштерн учил своих студентов ораторскому искусству на примерах речи и языка Цицерона; 4. По окончании семинара бывшие семинаристы работали в качестве учителей в гимназиях (38,4%), школах (23,3%), частными учителями (34,2%), профессорами в университетах (10,9%) — как в Эстонии, так и в России. Некоторые семинаристы играли позднее значительную роль в культурной жизни Эстонии (напр. Ф. И. Видеманн, Л. Мерклин, Я. Нокс и др.).

«Vanemuise laul»

Ilmar Vene

GUSTAVE
FLAUBERT
INIMESENA

Essee

I

Kulutõde kirjaniku isiku ja loomingu lahtematusest kehtib Flaubert'i puhul mitmekordselt, sest vaevalt on selle päikese all elanud veel mõni surelik, kes olnuks kirjanik nii jäägitult. Teoste mainimisest ei pääse niisiis mööda ka alljärgnevas. Tõenäoliselt pole seda tarviski, sest mis mõtet on vältida kramplikult raamatute pealkirju, kui kogu jutu ainus eesmärk on kirjaniku loomingu täiendav selgitamine. Loomingu mõistmiseks aga on looja isik sedapuhku ülima tähtsusega.

Flaubert ei kuulu nende suurkirjanike hulka, kes jäävad olude sunnil oma kaasaegseile tundmatuks, nii et alles tagantjärele hakatakse nappide teadete ja eelkõige teoste põhjal tegema oletusi salapärase loojaisiksuse kohta. Teosed on ainult osake temast endast. «Mina on vihkamisväärne,» arvas Pascal; küllap oli ka Flaubert («Pascali uusväljaanne») selle mõttega nõus, sest alailma püüdis ta oma teostest kaotada jutustaja isikut. Erapooletusena võib see näiline eemaldumine tunduda siiski ainult esimesel pilgul, arvatavasti on autori juuresolu Flaubert'i teostes vahetumgi kui erapooletust mittetaotlenud kirjaniike loomingus. Mahuka kirjavahetusega tuttav lugeja tunneb romaanides hõlpsasti ära kirjaniku meelismõtteid, -ütlusi ja -sõnu, pärinegu need kasvõi naeruväärses valguses kujutatud tegelastelt; tajub ka flobäärlikku hääletooni, kõmisevat ja enesekindlat. Hinnangud on mõnikord järsud, kuid käreldaiks eitusiks olid autoril omad põhjused. Anatole France'i tähelepanek väärib siinkohal meenutamist: «Gustave Flaubert oli väga hea. Tal oli külluslik võime entusiasmiks ja sümpaatiaks. See oli ka põhjus, miks ta alati oli raevus. Ta läks sõtta igal ettekäändel, sest tal oli pidevalt varuks solvang, mille eest kätte maksta.»¹ Seda suurt suvalisust on otstarbekas arvestada. Juba E. Goncourt pidas «Päevikut» avaldades tarvilikuks joone all märkida, et päevaraamatus ettetulevad Flaubert'i hinnangud on pea alati liialdatud.

Omamoodi küsitavuseks jääb muidugi, kas on veel tarvis rääkida inimesest, kelle kohta kirjutatud teosed moodustavad juba paraja raamatukogu. Niimoodi küsida tähendab esitada järjekordselt küsimus: kes on klassik? Vastus on kohe käepärast: klassikud on kirjanikud, keda kõik kiidavad, kuid keegi ei loe. Täiesti õige, aga võib-olla polegi rohke lugemine kõige tähtsam? Produktiivsust esi-

¹ France, Anatole. La vie littéraire. Paris, 1888—1892, I, p 19.

kohale tõstes ei pidanud ju Goethe eelkõige silmas mitte loomingu mahtu, vaid võimet mõjuda oma isiku ja teostega virgutavalt ja loovalt. Menukate raamatute rohke lugemine ei tähenda veel, et nende teoste autorid mõjuksid väga edasiviivalt. Klassiku suurust ei määra loetavus, vaid tema seisund kultuuriteadvuses, samuti see, kui innukalt ja järjekindlalt temaga tegeldakse. Eriti just noorte kirjanduste alusepanijate looming vananeb ruttu, mõjudes juba järgmisel sajandil aegunult, kuid ka iidsete kultuuride sajanditetagused suurkujud peavad tavaliselt leppima väga kasina lugejaskonnaga. Ometi ei kahanda see kuigi-võrd esinduslike autorite tähtsust, sest nende osavõtt mis tahes kaasajast ei väljendu laialdases loetavuses, vaid selles, et nendest üha uuesti kirjutatakse. Nii uueneb ammune isiksus iga järgneva põlvkonnaga, jäädes mitte ainult elavaks, vaid ka kasvavaks ning arenevaks. Alus pannakse sellele juba esimese arvustusega tulevase suurmehe esikteose kohta. Kui need kirjutised aina jätkuvad, säilitades oma pidevuse ka pärast autori surma, siis saabki teoks klassik. Sealjuures on võimatu täpselt määratleda piiri, millest alates tavaline kirjanik omandab erilise au- paiste. Korruga selgub lihtsalt, et üht kirjanikku mingi kultuuri piires üleüldiselt tuntakse ja tunnustatakse. Siitpeale sõltub kõik selle kuulsuse edasisest kestvusest ja järjepidevusest.

Järjepidevus on antud juhul vist kõige olulisem näitaja, kuna alatiste klassikute au saab osaks üksnes väga vähestele. Enamasti on see eriseisund ajutine ja ebakindel, lakkav ja taasalgav, kord tippu tõusev, siis jälle peaaegu märkamatuks kahanev. Tunnustus võib alata kohe, kuid see võib ka aastakümneid viibida. Mitte kellelegi poleks tulnud pähe pidada näiteks Stendhali või Hölderlini nende eluajal klassikuks, Verlaine sobis rohkem laste hirmutamiseks kui kirjandusloo lehekülgedele. Tulevase suuruse kohene äratundmine on haruldane, kuid siiski mitte võimatu. Küll aga on kujuteldamatu, et mõni autor otsekohe klassikuks tehakse, sest selleks saadakse üksnes paljude erinevate inimeste pikaajalise koostöö tulemusena.

Flaubert'i tõus äravalitute hulka on äärmuslike juhtudega võrreldes midagi vahepealset. «Debüüt peab olema nagu kõuekärgatus.» tavatses ta nooruses õelda, ning see suureline soov läks tema puhul mingil määral tõepoolest täide, — ta menukas esikteos tõi kaasa isegi

kohtuprotsessi. Paraku jäi see äkiline kõmu ka hiilgesaavutuseks, millele polnud määratud hiljem korduda. Edaspidi nähti temas enamasti ikka ainult ebaõnnestujat, kes enam kunagi ei suutnud tõusta oma esikteose tasemeni. Juba pärast kaugminevikulise «Salambo» ilmumist arvas tollane suurskriitik Sainte-Beuve, et Flaubert'ist oleks ehk midagi saanud, jäänuks ta vaid kaasaegse ainestiku juurde. Selles hinnangus pole midagi erandlikku, sest Sainte-Beuve mõistis küll hästi kriitiku peamist eesmärki, kuid selge kujutus oma taotlustest ei taga veel alati õnnestumist. Juba Marcel Proust võis nentida, et Sainte-Beuve'ile jäid kõik tollased suured kirjanikud tundmatuks. Flaubert'il polnud niisiis vähimatki alust kaebusteks ülekohtu üle. Lausa pealetükkivalt ta polegi seda teinud, kuigi sellest täiesti hoiduda polnud ka kuidagi võimalik. «Pole midagi tobedamat pretensioonidest, et sind ei mõisteta,» kirjutab ta Turgenevile, «kuid sellest hoolimata arvan ma nii.»²

Pärast surma kujunes olukord soodsamaks. Flaubert hakkas kasvama klassikuks, mida edasi, seda rohkem. On endastmõistetav, et ka kirjanik ise oli pidanud asjade säärast arengut igati loomulikuks. Arutades kord kirjandusliku teenistuse küsimust, arvas ta muu hulgas: ma ei kirjuta ju mitte praeguse aja, vaid kõigi aegade lugejate jaoks, kuidas saab mulle maksta? Kästides on hoolikalt talle kõik autorile saadetud kirjad — need võivad kirjavahetuse tulevasel avaldamisel osutada kasulikuks. Lausa sõgeduseni edev ei tohi igaviku peale mõeldes siiski olla ja sellepärast hävitab ka Flaubert pärast Mérimée äsja avaldatud läkituste lugemist oma noorusaastaist pärineva kirjavahetuse Maxime du Campiga. Tänapäeva psühhoanalüütilised uuringud sisendavad mõtet, et võib-olla see polnudki ainult halb. Autori ettenägelikkus leidis kinnitust. Praeguseks on kõik Flaubert'i kritseeldused hoolikalt avaldatud, paljud neist mitu korda, üha uute täpsustuste ja parandustega; kirjade koguväljaanded järgnevad üksteisele, iga uus eelnevaist parem. Püüdlused mitte heita varju kirjutaja isikule on juba ammu ajast ja arust. Järelopõlved ihkavad alasti tõde, nad tahavad Flaubert'i tundma õppida sellisena, nagu ta oli tegelikult.

² Katked Flaubert'i kirjadest on tõlgitud väljaandest: Gustave Flaubert. Correspondance. Nouv. éd. augm. Paris, Conard, 1926—1930.

Kirjaniku järk-järgulises üleminekus valikrühma pole midagi ebaloomulikku, pigem on see ootuspärane. Selles veendumaks tuleb eelnevalt arvestada suure kirjaniku mõiste kujunemislugu. Kõrgematest jõududest toetatud luuletajaid osati küll ka varasemal ajastul eristada vusserdajaist, kuid jumalik Homeros ja taevastevõrdne Vergilius pole veel tagatiseks, et tollane kujutus poeedit kattus praegusega. Kolmandast sajandist pärineb kogumik muistsete filosoofide kohta; samalaadset kirjanduslugu antiikne kirjavara ei tunne, kuna Cicero «Brutus», mida mõnikord selleks nimetatakse, käsitleb kõnekunsti, kus kirjandus ainult näitlikustab retoorikat. Keskajal muutus Homeros kaugest muinsusest pärinevaks nimeks, Vergiliusest aga sai kristlane enne Kristust. Nii nagu ilukirjandus praeguses mõttes on läbinisti uusaegne nähtus, nõnda on seda ka suur kirjanik. Tähtsaimaks eelduseks selle mõiste tekkel sai uusaega sissejuhatav ümberväärtustamine, mille tulemusena inimesiksus osutus väärtustest suurimaks. Huvitumine inimesest selgitas aga peagi, et kõige haruldasemaks tuleb pidada võimalikult mitmekesist, seega siis vastuolulist inimtüüpi. Uusaja esimesed sajandid valmistavad säärast suhtumist ainult ette, Rousseaut ja romantikuist peale muutub ta valitsevaks. Voltaire'i jaoks tähendab geniaalsus õnnestunud jäljendamist, Rousseau meelet on geniaalsuse esimeseks märgiks jäljendamisest loobumine. Reeglid põlatakse ära, ainsaks juhiseks jääb loodus. Kirjutada tuleb endast, ja nõnda, nagu pähe tuleb. Rousseau ise paneb oma «Pihtimustega» uuele kirjandusele aluse, näidates veenvalt, kui keeruliseks ja huvipakkuvaks võib osutada üks paljaksistud isiksus.

Uudne suunitlus toob ootuspäraselt kaasa ka süveneva huvi inimese hingeelu vastu. Esialgu ei suudeta sellel pinnal küll kulutõdedest kõrgemale tõusta. Kogu möödunud sajandi vältel nähakse psüühikanähtuste lahendust eelkõige jumalikus käsus, südametunnistuse hääles või seesmises teadmises. Kuid sajandi lõpupoole langeb ühiste pingutuste tulemusena otsustav sõna: *alateadvus*. Murranguiline avastus paotab ust psüühika süvakihtide juurde. See, mis Augustinuse jaoks oli ainult «tead seda, kuid ei tea oma teadmist»,³ omandab isiksuse hindamisel nüüd eriseisundi. Suurvaim hakatakse rühmitama vasta-

³ Römische Philosophie. Hrsg von Gregor Maurach. (Wege der Forschung; Bd 193.) Darmstadt, 1976, S 277.

valt nende hälvetele: aoseksuaalsed, homoseksuaalsed ja lihtsalt hullud. Mida raskemini allub isiksus mõistuspärasele tõlgendusele, seda rohkem saab temast kirjutada, kusjuures iga teos tõstab käsitletava inimese kaalu. Rimbaud' noorusvärsid pole teab kui huvitavad, kuid lõputuid lahendusi võimaldab küsimus: miks Rimbaud luuletamisest loobus, siirdudes mustale mandrile seiklema.

Kultuuriloolisest vaatenurgast lähenedes võiks lausa ütelda, et kogu õhtumaine uusaeg tähendab lihtsalt üha süveneva individualiseerumise ajastut. Jaht isiksuste järele on muutunud valdavaks. Jälgedele juhib seejuures muidugi looming, mis loovisiksuse keerukuse peamise tunnistajana jääb üldreeglina ka tähtsaimaks, kuigi mõnikord, eriti luuletajate puhul, võib kirglik huvi looja vastu teosed isegi tagaplaanile tõrjuda. Inimesena liiga eriskummaline kirjanik peab oma kaasajal jääma varju, kuid seda suurem, mõnikord lausa kultuseni küündiv kuulsus saab talle osaks tagantjärele. Sääraste autorite hulka kuuluvad ka juba mainitud Stendhal ja Hölderlin. Nende esilekerkimine pole juhuslik, pigem igati seaduspärane: Stendhali isiksuse keerukus on üldtuntud, Hölderlin aga oli koguni vaimuhaige, patoloogiline isiksus niisiis, kuid kõik haiglane on juba ammu muutunud eriliseks maiuspalaks. Omanäolise raamatu autor kuulutatakse suureks, aga kui suurusele lisandub ka patoloogiline varjund, siis on tegemist juba geeniusega. On ju hälbivate autorite loominguks käekiri iseäranis isikupärane, see aga osutubki kõige tähtsamaks. Juba tema ainulaadne kirjutamisviis tagab talle kindla koha kirjandusloos, arvab H. Hesse otsekohe Kafka kohta, paludes seejärel saata uusi teoseid, et oma põgusat tutvust unenäolise kirjanikuga süvendada. Nõnda suureks on niisiis muutunud ainulaadse kirjutamisviisi väärtus. Et klassik saavutaks erilise populaarsuse, selleks peavad paljutahulist loomingut täiendama markantne isiksus ja eriskummaline inimene. Selle tõe kehtivuses veendumiseks piisab ülikõlavate nimede meenutamisest. Kõige menukamad on ühtlasi ka kõige vaieldavamad, neid ülistatakse taevani ja nende nime kuuldes minnakse raevu. Ja vastupidi: ka suurimad kirjanikud hulgast, kui nende isiksus on vanamoeliselt tasakaalukas, peavad kaasajal leppima üksnes teisejärgulise osaga. Turgenevi ja Dostojevski retseptioon Lääne-Euroopas võiks säärast maitse suunitlust näitlikustada. Kirjanikuna pole Turgenev Dostojevskist väiksem, tema teravat eritlusvõimet ja hiil-

gavat mõistust tunnustasid kõik tollased suurkujud, Dostojevski kaasa arvatud. Ometi kuulutati ta pärast Dostojevski esilekerkimist peagi «ületatuks». See tõsiasi osutub veelgi tähendusrikkamaks pärast kahe kirjaniku terviklikku kõrvutamist. Juba põgusa tutvuse järel saab selgeks, et Turgenev oma sümpaatiatega peaks lääne intelligent-sile olema vägagi vastuvõetav. Kuid kõik see ei aita midagi, sest kõige tähtsamat — haiglust — pole Turgenevil kusagilt võtta. Veelgi enam, isegi lugejana oli tal hälvete kirjelduste jaoks varuks ainult tõrjuv hoiak. Sellega on valmis ka otsus tema loomingu kohta. See vanamooline tasakaalukus jätab ükskõikseks, sellal kui Dostojevski hoiab kõikide meeli elevil. Temaga ei olda nõus, tema arusaamu hinnatakse naeruväärseks, kuid see kõik ei takista lugemist. André Gide ironiseerib «Idioodi» ideelise suunitluse üle, kuid alles pärast romaani neljakordset lugemist.

Tõelise klassiku aupaiste saab niisiis osaks kirjanikule, kes praegust hindajat kütkestab kolmeti: loomingu, isiksuse, inimesena.

Lähenedes nende kolme põhjal Flaubert'ile, tuleb kohe tunnistada kõigi nõutavate eelduste olemasolu. Juba eluajal sai kõmulise «Madame Bovary» autor üldtuntuks erakordselt tööka ja kohusetundliku kirjanikuna. Surmajärgselt avaldatud mahukas kirjavahetuses ilmus lugeja ette mitmekülgsete teadmistega, elunähtuste üle pingsalt juurdlev isiksus, ja isegi inimesena oli Flaubert kõike muud kui tähelepanematu. Ei puudunud isegi vaimuhaire nooruses, ilmselt üks põhjusi, mis hilisemal aastail ajendasid kirjanikku naljatlevalt täheldama, et vaimuhaigetele ja loomadele mõjub tema isik ligitõmbavalt. Olnuks ta ümbritseva elu suhtes tähelepanelikum, siis oleks tal peagi tulnud veenduda, et tema väline ilming ei kõida sugugi üksnes vaimuhaigeid, sest ka Flaubert'i elupaiga läheduses jõudeaega nautivad normaalinimesed olid varmad koondama tähelepanu, kui kirjaniku kogukas hommikumantlis kuju ilmus juhtumisi aknale.

«Oma elu jooksul polnud ma näinud midagi sarnast. Ta oli pikka kasvu, laiade õlgadega; lohaka elegant-siga kandis ta mingit musta jämedakoelist kitlit, tõelist mereröövli riietust; seelikutaoliselt avarad püksisääred langesid taldadeni. Kiilas ja karyane, otsaesine kortsus, pilk selge, põsed punased, vurrud ebamäärast karva ja rippuvad, kehastas ta kõike seda, mida võib lugeda vana-dest Skandinaavia pealikuist, kelle veri voolas tema soon-

tes, kuigi mitte segamatult puhtana.»⁴ Nii nägi kirjanikku tema noorem kaasaegne Anatole France ja enam-vähem sellisena ongi ta jäänud järelpõlvede kujutlusse. Tava-kohase pildi lõpetatuse saavutamiseks on siiski tarvilik veel üks ülitähtis joon, mis endastmõistetavalt leidub ka France'i juba tsiteeritud artiklis: «Olin Flaubert'i juures veetnud vaevalt viis minutit, kui juba leemendas väike ida-maiste vaipadega kaetud salong kahekümne tuhande sur-nukspussitatud buržuua verest.»⁵

Flaubert ja buržuua-foobia, need kaks on lahutamatu-d, nagu kuuluvad jäägitult ühte ka armastus ja surm kaheksateistkümnennda sajandi romaanides. Imestusväärset pole selles ju midagi, sest kui kirjanik hakkas iga uue tuttava seltsis oma vaenlasi otsekohe pussitama, siis ei saanud ka vastav maine kujunemata jääda. Alles hiljem hakati tähelepanu juhtima asjaolule, et see raevunud bur-žuua-foob oli elukäsitusest oma vaenlastele võib-olla lähe-dasem, kui esimesel pilgul võiks arvata. Siit veel sam-muke edasi ja juba võibki mässuliste kalduvustega Jean-Paul Sartre tunda Flaubert'is ära paadunud ülikodanlase, kes kõigele muule lisaks saab ka oma alalhoidlikkuse tõttu ainult jalestust esile kutsuda.

Kuidas selle vihaga kodanlaste vastu siis tegelikult oli? Juba äärmuslikult vastandlike tõlgenduste olemasolu näib olevat tagatiseks, et lõpliku selgusega pole küsimus lahendatav. Rahutu hingeeluga kõrgete kunstide viljelejad on alati halvustanud paiksust ja enesega rahuldumist. George Sand jalutas Pariisi tänavail, sigar suus, et põlas-tusväärne buržuua saaks epateerit. Ométi pole taolised esinemised veel kellelegi toonud kodanlaste vihkaja erilist mainet. Iseäranis kuulsaks on selles suhtes saanud ainult Flaubert. Vana Voltaire väljendas oma viha katoliku kiriku vastu märksõnaga «lõmastage häbitu!». Midagi samalaadset tähendab ka alaline «lõmastage buržuua» Flaubert'i kirjavahetuses. Kuulsa valgustajaga oli kirjaniku-ld üldse tähelepandavalt palju ühist. Muu hulgas väljen-dub sarnasus ka selles, et kaasaegset elukorraldust jäägi-tult eitades polnud kumbki tegelikult nii vihane, nagu võiks oletada mürgise sõnastuse põhjal.

Nende küsimuste parimat selgitust peaks võimalda-ma kirjavahetus. Flaubert'i puhul on olukord iseäranis

⁴ France, op. cit., II, p 18.

⁵ France, op. cit., II, p 20.

soodne, sest kirjaniku viiekümne kaheksa aastasest elust kajastuvad kirjades peaaegu viiskümmend. Arengu jälgimine ei tohiks niisiis raskusi tekitada. Kuid tutvust ei kergenda mitte ainult kirjade küllus; andmete rohkusele lisandub ka kirjutaja isiku harukordne püsivus. Juba 11. septembril 1833. aastal (kirjutaja pole niisiis kaheteist-aastanegi) on tulevane klassik langetanud sellesinase maailma kohta otsuse, mis jääb surmatunnini muutumatuks:

«Louis-Philippe on oma perekonnaga praegu linnas, mis nägi Corneille' sündimist. Küll on inimesed tottrad, küll on rahvas piiratud... Joosta kuninga pärast, määrata 30 000 franki pidustustele, tellida 2500 frangi eest Pariisist kohale muusikud, näha vaeva, kelle pärast? Mingi kuninga pärast... Ah... küll on maailm totter.»

Kõige olulisem Flaubert'i isiksuse kohta tuleb juba selles katkes selgesti esile. Kirjutajat ei kõida see, mis teistele tundub hinnatavana ja sellepärast saab neid teisi ainult põlata. Kuidas saab joosta mingi Louis-Philippe'i kannul «linnas, mis nägi Corneille' sündimist»? Buržuuaadest pole veel juttu, kuid «inimesed» on tottrad ja «rahvas» piiratud. Kokkuvõtvalt esitab ellusuhtumist ehtflobäärlik «küll on maailm totter», mis jääb lõputu refräänina kõlama terves autori kirjavahetuses. Ikka jälle «löötsub tottuse tuul maailma kohal», vaibudes üksnes harukordadel. Mõni kuu enne Flaubert'i surma saab Maupassant kirja, kus muu hulgas leiduvad read, mis kirja saajat kindlasti ei üllatanud: «Sellest hoolimata, kes teab? Maakeral on piirid, kuid inimlik tottus on piiritu.» Kümme päeva hiljem loeb kirjaniku õetütar ammututtavat kurtmist: «Totrus lämmatab mind üha enam, mis muidugi on tobe, sest sama tark oleks vihastada vihma pärast.» Samas leidub ka koht, mida võiks võtta üheteistkümne-aastase Flaubert'i kuningapõlguse ümbersõnastusena: «Ja ma kordan seda juhtmõtet, mis on mulle omane:

Austused teevad autuks,
tiitel degradeerib,
funktsioneerimine juhmistab.

Kommentaar: on võimatu nihutada uhkuse määra veelgi kaugemale.»

Uhkus niisiis. Tegemist on mõistega, mis juba sajandite jooksul on põhjustanud inimeste hulgas segadust. Häda on selles, et enamasti piirdutakse nähtuste hin-

damisel ainult näivusega, vaevumata vähimalgi määral mõtlema edasi. Ühestainsast näitest peaks piisama. Kui mingil alal üldtunnustatud inimene võhikuga vaidlema ei soostu, siis peetakse teda uhkeks; aga kui see suurus läheb sõnasõjas lausa elevantidele, tunnistades vastaspoole niimoodi enesega võrdväärseks, siis saab tegu olla ainult rahvamehega, kes ei pea ennast teistest paremaks. Kuid neid näiteid võib hinnata ka teistmoodi. Võib näiteks arvata, et vaidlusest kõrgil ilmel loobuja ainult püüdis näida paremana, ja seda just nimelt seetõttu, et temas tegelikult polnud üleolekutunnet, mida talle hiljem suurelise käitumise põhjal võidakse ette heita. Rahvamees aga tunnistab oma väikese vastase endaga võrdväärseks ainult sellepärast, et tundis ennast paremana, mistõttu ta võis endale kergesti lubada nii vaidlust kui ka isegi enese lööduks tunnistamist. Siit tulenebki vastuolu: inimene talub enese alandamist seda rohkem, mida uhkem ta on. Dostojevski juhtmõttele «ole alandlik, uhke inimene» saab vaid lisada täiendava põhjenduse: «sest ainult uhke saab olla alandlik». Kõige tagasihoidlikumad on niisiis ühtlasi ka kõige uhkemad. Nende suurus on neile endile endastmõistetavuseni loomulik, ainsaks mureks jääb ainult, kuidas seda suurust teiste silmis kahandada. Milleks soovida olla miski, kui ollakse keegi, arvab Flaubert ühes kirjas.

Säärane igasugust lähenemist võimaldav küsimus oluiks muidugi tõeliseks hõrgutiseks vaimupeenust hindavaile skolastikuile, kes aga paraku ei saanud sellega tegeleda, sest tollal polnud uhkuse mõiste veel kaotanud oma jäägitult taunitavat tähendust. Ei maksa siis imestada, kui katekismused kuulutavad uhkuseks inimese püüdluse näida paremana, kui ollakse tegelikult. Niimoodi toimides nimetatakse uhkuseks edevust, mis aga tegelikult on peaaegu uhkuse vastandmõiste, sest suure ja tähtsana ihatakse näida just siis, kui pole vähimatki põhjust pidada ennast niisuguseks, mistõttu ei saa tekkida üleolekutunnet teiste suhtes. Eelkõige taunitava suurustamisena käsitletigi uhkuse mõistet vanades kultuurides, kuni võimule tuli ristiusk, kes ka suurimad inimeelised kuulutas jumalalt pärinevaks, ja seda arvestades sai igasugune enese esilekergitamine tähendada ainult sõgedust. Keskajal ei saanud olla inimest, kes võinuks endale lubada põhjendatud uhkustunnet. Ka suurimaile nende hulgast poleks saanud pähegi tulla, et uhkus ei tarvitse tähendada ainult surmapattu. Tähtsaima kõigist surelikest, paavsti, valisid enda

hulgast kõige vagamaks tunnistatud inimesed, kusjuures valimine toimus püha vaimu vahetul kaasaaitamisel. Muude elualade väljapaistvad tegelased olid kõik oma eelised saanud kõigekõrgemalt erilise soosingu märgina, mille üle ei tulnud olla mitte uhke, vaid õnnelik ja tänulik, kusjuures tänutunde ainuõigeks väljenduseks peeti oma annete ärakasutamist ligimese hingeõndsusele kaasaaitamisel. Inimene, kellele palju oli antud, pidi mõtlema eelkõige sellele, kuidas jumala andi väärikselt pälvida. «Ma olen sellest mõtelnud sageli. Ma matsin oma ande iseendasse, ja kui issand minult küsib, millist kasu ma sellega tõin, pole mul midagi vastata.»⁶ Nõnda vastab vend Timoteo Macchiavelliile Somerset Maughami romaanis «Tollal ja nüüd». Vana hea keskaja vaim kostab sellest vastusest, kuigi paraku juba uusaegselt iroonilise pilkena mineviku kohta, sest Maughami sarkastiline autorimina ja kavaldava munga poolavalik teesklus annavad nendele sõnadele kahekordse iroonia.

Uusajal unustati annete ja eeliste jumalik päritolu. Inimese väljapaistev seisund muutus tema enda teeneks. Kuid vahepealsete sajandite tõekspidamised ei saanud jäljetult kaduda. Uhkus on siiani jäänud väga halvaks näitajaks, tagasihoidlikkuse üllas voores peab ehtima ka suurmehe, olgu nende seisund kui tahes eriline. Aga see nõue on põhjendamatu. Nõuda tõelist tagasihoidlikkust erandlikult inimeselt tähendab taotleda seda, et selle inimese suurusest oleksid teadlikud kõik ülejäänud, ainult mitte tema ise. Midagi säärast pole kunagi olnud. Iga väljapaistev isiksus on ühtlasi ka inimene, kes esimesena ja kõige paremini saab teadlikuks oma tegelikust tähendusest. Flaubert pole siinkohal mingi erand. Juba algusest peale adus ta oma suurust nii selgesti, et see endastmõistetavus pole ahvatlenud tema muidu jutukat isikut isegi erilisteks sõnavõttudeks.

Siitpeale algabki raskeim ja suures osas lahendamatu probleem: isiksuse eripära. Lõpliku lahenduse ta jääb see küsimus sellepärast, et isiksuse kujunemisel osalevad lõputult mitmekesised tegurid, millest paljud pole üldse eritletavad. Kuid ka oma suutmatuse tunnistamine pole kuigi meeldiv ja sellepärast eelistatakse kõik lahendamatud küsimused lihtsalt unustada. «Suutmata jagu

⁶ Maugham, W. Somerset. Then and now. London, 1979, p 97.

saada surmast, viletsusest, teadmatuses,» ütleb Pascal, «on inimesed oma õnnelikkuse saavutamiseks võtnud nõuks sellele mitte mõelda.»⁷ Üldjoontes õige mõte, kuid tõe vastu vastab seegi, et taoline teadmatus ei saa muutuda alaliseks. On ju inimeste hulgas alailma uudishimulikke, kes lihtsalt ei suuda ebamäärasusega leppida. Nii saavad ka kõige keerulisemad küsimused mingi seletuse, olgugi lihtsustamise hinnaga. Kasu on kahepoolne: lugejad leiavad mõtlemisainet, autoreid ootab kuulsus. Kõige selgemalt on lahendamatu küsimuste lihtsustamise põhjus välja öeldud Helvétius'i surmajärgselt avaldatud teose sissejuhatuses: «Kui ma näitan ära, et tõeliselt on inimene ainult oma kasvatuse vill, siis ilmutan ma rahvastele kahtlemata suure tõe. Nad saavad teadlikuks, et nende suuruse ja õnne vahend on nende endi kätes, ja olemaks õnnelik ja võimas pole tarvis muud, kui täiustada kasvatusteadust.»⁸ Lihtne ja meeldiv kokkuvõte, pealegi igati mõistuspärane. Sest tõepoolest, kui inimene on sündides puhas tahvel, nagu põhjendatult väitis John Locke, siis saab kõik sellele tahvile hiljem kirjutatu pärineda ainult ümbritsevast keskkonnast. Suurimaks raskuseks kujuneb siinkohal muidugi ühest ja samast miljööst pärinevate kirjelduste erinevus. Pole ju mingi erandjuhus, et kahest ühes perekonnas, niisiis samas keskkonnas kasvanud lapsest kujunevad vastandlikkuseeni erinevad inimesed. Helvétius jääb lõpuni järjekindlaks: selle erinevuse ainsaks põhjuseks on kasvatuse erinevus. Kaks last võisid küll kasvades pidevalt koos olla, kuid see ei tähenda veel, et neile said alati osaks täpselt ühesugused mõjutused. (Sellal kui üks nendest ringsõidul tõllaaknast uudishimulikult välja vaatas, võis teine hoopis mornilt oma jalgu põrnitseda jne.) «Nii, siis ärge ennast kunagi meelitatagu suutmiseiga anda kahele lapsele täpselt ühesuguseid juhiseid,» ütleb filosoof. «Kust pärineb siis mõistuste äärmine ebavõrdsus? Sellest, et mitte keegi ei näe täpselt neidsamu objekte, ei asu täpselt samas asendis, pole saanud sedasama kasvatust; sellest lõpuks, et juhus, mis on tooniandvaks meie õpetamise juures (*que préside a notre instruction*), ei suuna kõiki inimesi võrdselt rikaste ja viljakate allikate

⁷ Pensées de Pascal. Édition... par Charles Louandre. Paris, Charpentier, s. a., p 130.

⁸ Helvétius. De l'homme, de ses facultés intellectuelles, et de son éducation. Vol. I, Londres, 1776, p 4.

juurde.»⁹ Mõneti vastu räägivad juhuse kõikvõimsusele need väljapaistvad inimesed, kes juba lapsepõlves millestki huvituses jäävad oma meelisalale lõpuni ustavaks. Helvétius on mõelnud ka sellele: «Enamikule geniaalseist inimestest meeldib kujutleda, et nad teadsid juba varasest noorusest peale, kelleks nad peavad saama: see on nende maania . . . Miski pole petlikum ja ebakindlam sellest esialgsest teadmisest.»¹⁰

Olgu teistega kuidas on, aga Gustave Flaubert'i puhul oleks isegi Helvétius'il tulnud nõustuda, et varane teadlikkus oma tulevasesest kutsetööst ei tarvitse alati olla ainult «maania»; pole ju tegemist suvaliste tagantjärele kinnituste, vaid noorpõlvest pärinevate kirjadega, mis vaieldamatult tõestavad, et nende saatja on kirjanik juba algusest peale. Imeks võib panna ainult seda, kui täielikult peegeldub tulevane isiksus juba kõige varasemates kirjades. Kõik need kirjaniku isikut iseloomustavad jooned, mis hiljem saavad kirjandushuviliste seas üldtuntuks, leiduvad juba koolipoisi kirjades sõpradele.

Töökus on nendest muidugi esimene, see töökus, mis hiljem Flaubert'ist kirjutavaid autoreid ajendab leiutama üha uusi võrdlusi ja mis sunnib hüüatama nooremat Dumas'd: «Flaubert? See oli vägilane, kes lõi kirvega maha metsa, et teha toosi tikke.» Taolise vägilasena esineb tulevane kirjanik juba kaheteistkümne aasta vanuses, kui ta muu hulgas on kirja pannud ka järgmise lause: «Mis minusse puutub, kallid Ernest, siis ma töötan kõik päevad läbi.» Järgmisest aastast pärineb veel ilmekam kirjeldus: «Praegu olen ma hõivatud vana Shakespeare'i teatrist, loen momendil «Othellot», ja siis võtan ma oma reisile kaasa Walter Scotti kolmekõitelise Sotimaa ajaloo, seejärel hakkam lugema Voltaire'i. Ma töötan nagu demon, tõustes voodist pool neli hommikul.» Samas kirjas ilmub kolmeteistkümne-aastane autor lugeja ette ka veendunud kunstipreestrina: «Jumalaga, nägemiseni, ja tegelgem alati Kunstiga, mis kõrgemana rahvastest, kroonidest ja kuningatest on alati kohalolev (*est toujours là*), hõljumas entusiasmis, oma jumaliku krooniga (peas).»

Viieteist-aastaselt Flaubert'ilt pärinevad juba ka põhjanevad maailmavaatelised seisukohad. Juttu on «tsivilisatsioonist, sellest inimese pingutuste kortsunud

⁹ Helvétius, op. cit. I, p 439.

¹⁰ Helvétius, op. cit. I, p 89.

nurisünnitised», kusjuures seda märkust ei tohi mingil juhul tõlgendada russoistlikult, sest «tsivilisatsioon» on sedapuhku enam-vähem samatähenduslik «progressiga». Sama kiri selgitab ka järsu hinnangu põhjusi: «Oo ei. Kurb on kritiseerida, uurida, laskuda teaduse põhja, et leida sealt ainult tühisust, analüüsida inimsüdan, et leida sealt egoismi, mõista maailma, et näha selles ainult õnnestust.» Aasta hiljem on Flaubert «jõudnud kindla veendumuseni, et edevus on kõige aluseks, et lõppkokkuvõttes see, mida kutsutakse südametunnistuseks, on ainult sise mine edevus». Kaheksateist-aastane kirjanik esitab oma elukäsituse juba ehtflobäärlikus sõnastuses: «Rabelais' «võib-olla» ja Montaigne'i «mida ma tean» on mõlemad nii määratud, et nendesse kaob ära, ja siis muutun ma nii lolliks, et tapa või maha.» Ilmselt pärineb see filosoofia tollaseist paljuloetud raamatuid; lastakse ju kasvõi Balzaci «Sagräänahaski» Montaigne'i juhtmõttel «mida ma tean» tuletuda Rabelais' «võib-olla'st», kusjuures viimase all peetakse tõenäoliselt silmas kuulsat pärimust, mille kohaselt olevat «Gargantua» lõbus autor surivoodil öelnud: «Lähem tooma suurt võib-olla't.»

Raamatud muutuvad Flaubert'i elus üha tähtsamaks. Ka inimesi hinnatakse veel ainult raamatuid lähtudes. «Tuleb harjuda meid ümbritsevais inimestes nägema veel ainult raamatuid.» Lugemine annab palju, ja rahustab pealegi. «Mõistkem igat asja ning ärgem taunigem neist ühtegi. See on vahendiks palju teada ning olla rahulik; ja see juba tähendab üht-teist, olla rahulik — see on peaaegu: olla õnnelik.» Ometi on raske ennast õnnelikuks sundida, ja sellepärast leidub kirjutajal ka selliseid hüüatusi: «Oo Attila! Millal tuled sa jälle, armastusväärne inimlane (*humanitaire*), oma neljasaja tuhande ratsaniku, et panna põlema see ilus Prantsusmaa...» Attila «humanitaarlus» peab ilmselt mõnitama tollaseid sotsiaalse heategevuse ülistusi, mis üldlevinuna pidid inspireerima ka Auguste Comte'i altruismi mõiste käikulaskmisel, mis sai teoks 1830. aastal. Flaubert'i jätab kogu see heategevus ükskõikseks. Uha tungivamalt kutsub ta ennast ja oma sõpru üles täielikult eralduma kõigest ülejäanust. «Ma ei näe, et minu jaoks oleks maailmas midagi eelistatavamat õdusast hästikõetud toast, armastatud raamatud ja ihaldatud jõudepõli sellele lisaks.» Nõnda kirjutab kahekümne kolme aastane vanur, sest: «Ainsaks vahendiks, et mitte olla õnnetu, on sulguda kunsti ja hinnata eimis-

kiks kõik ülejäänud: uhkus asendab kõike, kui ta toetub laiale alusele.» Paar kuud hiljem on taas juttu õnnest: «Ma usun, et kui õnn kusagil on, siis on ta stagnatsioonis; tiikidel pole torme.»

Paraku eeldab õnn ka mitmeid tingimusi, millest eriti ühte pole kirjanikul kusagilt võtta. «Olla loll, egoistlik ja hea tervise juures, need on kolm soovivat tingimust, et olla õnnelik; aga kui meil puudub esimene nendest, siis on kõik kadunud.» Esimene nendest jääbki puuduma, sellest ka kirjaniku kõik edasised protestid. Midagi eriti uut juurde ei tule, kuid toon muutub järjest sapi-semaks.

Nüüd lõpuks ilmub kirjadesse ka tulevane verivaenlane: «Missugune kole leiutis on see buržuua, kas pole? Mispärast on ta maa peal, mida ta siin teeb, armetu? Mis minusse puutub, siis ma ei tea, mismoodi saavad siin oma aega veeta inimesed, kes ei tegele kunstiga. Viis, kuidas nad elavad, on probleem.» See on täheldusväärne katke, sest buržuua pole ülejäänuid veel kuigi jäägitult eraldi. Ilmselt mõeldakse tema all ainult inimest, kes, kaugel oma piiratuse häbenemisest, on sellega pigem rahul või tunneb oma puuduste üle koguni uhkust. Et kunst, Flaubert'i jaoks elu kõrgeim mõte, mõistlikele inimestele midagi eriti ei tähendanud, selles pidi tulevane kirjanik juba varakult veenduma. Tuli tal ju oma kuulsalt isaltki kuulda arvamust, mis paljude sajandite jooksul on iseloomustanud kõiki elutargalt mõtlemaid inimesi: «Kirjutamine on meelelahutus, mis iseenesest pole halb; see on parem kui minna kohvikusse või kaotada oma raha hasartmängus. Kuid mida on kirjutamiseks tarvis? Sulge, tinti ja paberit, mitte midagi rohkemat. Ükskõik kes, kui ta on jõude, võib teha romaani, nagu härra Hugo või härra de Balzac. Kirjandus, luule — mis kasu neist on? Keegi pole seda kunagi teadnud.»¹¹ See ülimalt tüüpiline hinnang ei kahjustanud aga kuigivõrd isa seisundit tulevase kirjaniku silmis. Isegi meditsiin, millesse Flaubert suhtus üleolevalt, oli isa puhul igati omal kohal. Arste ja ravikunsti halvustades tegi Flaubert isale kui ainsale tõelisele arstile alati erandi.

Kõik need tsitaadid peaksid tõendama vähemalt üht: Flaubert tunnetab teravalt lõhet enese ning ümbritseva maailma vahel. See tõdemus aga ei seleta veel kõige huvi-

¹¹ Du Camp, Maxime. Souvenirs littéraires. Paris, Hachette, 1882—1883. Vol I, p 301—302.

tavamat: kuidas sai säärane vastandlikkus võimalikuks? Kui kõik pärineb keskkonnast — aga kust mujalt saaks see pärineda —, siis kõlaks küsimus nii: kuidas kujundas keskkond Flaubert'ist kirjaniku, kellena teda tuntakse? Vastatud on juba palju kordi, mõnikord vägagi ammendavalt, sest rahuldava seletuse kokkuseadmiseks piisab tollase olustiku tundmisest. Siis selguvad ju otsekohe mitmed tõis- asjad, mis sobivad hästi Flaubert'i kirjanikuisiksuse lahtimõtestamiseks. Keskkondlikku määravust arvestades on endastmõistetav, et kirjaniku eripära tuletub ümbrusest, mitte vastupidi. Ometi jäävad paljud «agad» taoliste seletuste puhul võimalikuks. Ei tule unustada, et mis tahes keskkond on lõputult mitmekesine tervik, võimaldades igasuguseid tõlgendusi. Tuletades isiksuse eripära ümbrusest, lähenetakse keskkonnale isiksuse seisukohalt, see tähendab: vaatluse alla võetakse ennekõike see, mis on kooskõlas vaadeldava isikuga. Walt Whitman kuuleb oma luuletustes laulmas Ameerikat, ja seletus on otsekohe käepärast: Whitman on noore ja tormiliselt areneva maa laulik. Elurõõmus keskkond sünnitas niisiis elurõõmust pulbitseva luuletaja. Kuid mööda minna ei tohiks sellestki, et möödunud sajandi ameerika kirjanduse teine suurkuju Edgar Allan Poe oli Whitmanist ainult kümme aastat vanem, tema kaasaegne niisiis, kuid sellest hoolimata ei suutnud noor ja elurõõmus Ameerika morni kirjanikku kuigi võrd mõjutada. See ei tähenda, et Poe oluks midagi keskkonnast väljaspool asuvat. Temagi kujunes täielikult ümbruse mõjul, kuid eeldustele vastavalt valis ta keskkonnast enda jaoks eelkõige neid mõjutusi, mis talle kõige rohkem sobisid. Sest möödunud sajandi Ameerika ühiskond polnud ainult elurõõmus ja lootusrikkalt tulevikku vaatav. Igaüks võis temast leida enesele tarviliku. Sõltub isiksusest, millised nähtused kõidavad tema pilku ennekõike. Väide, et inimene sündides on puhas tahvel, kehtib täielikult, kuid üleliigne poleks selle puhul ka pisike täiendus: üldomasele ja eksitavalt samasele puhtusele lisaks on tahvlid siiski erinevad. Keskkond kirjutab nad täis, kuid kirjade erinevus tuleneb tahvlite erinevusest. Ümbrus kirjutab, kujunev isiksus lubab-laseb kirjutada, pidades neid kirju enesele tarvilikuks. Võib muidugi öelda, et keskkond on määrav, kuna ta on esialgne, sest uus isiksus sünnib ju terviklikult kujunenud keskkonda, kuid teiselt poolt just sellest inimeste järkjärgulisest sündimisest keskkond moodustubki. Ümbrus vormib isiksust, kuid isiksused oma

täiustumisega kujundavad ümbruse. Sellepärast on mõlemad võrdselt tähtsad. Ühe ülemäärane rõhutamine tähendab ainult mõtlemise sihilikku ühekülgustamist.

Kuid raske pole mõista ka säärase sihiliku ühekülgustamise põhjusi. Kõik taandub isiksuse kujunemisel küll eeldustele, aga selle ebamäärasusega tulekski piirduda, kui soovitakse esitada inimese kujunemislugu ainult temast enesest lähtudes.

Ka Flaubert'i puhul on need «eeldused» ebamäärased ja vastandlikud nagu kõik muugi tema isikus ja loomingus. Säilinud mälestused loovad kujutluse tuimast lapsest, kelle vaimsed võimed olid kõike muud kui silmapaistavad. Ilmse kahjurõõmuga kirjeldab Jean-Paul Sartre taipamatut poissi, kes oli maja vaimuerksa teenijaskonna naerualuseks. Iseäranis leidlik oli teener Pierre. «Mine vaata kõõki, kas ma olen seal,» tavatses ta tulevasele kirjanikule öelda. «Ja laps läkski kokalt küsima: «Pierre käsikis mul tulla vaatama, kas ta on siin.»»¹² Tõsi küll, isegi Sartre on sunnitud möönma kirjaniku poisiea normaalsust. «Kui muu hulgas meenutada, et korrespondentsi esimesed kirjad, täheldusväärset tooni kindluse poolest, pärinevad tema üheksandast eluaastast, siis saab selgeks, et arengus hiljaks jäänud laps pidi kaotatud aja ruttu tasa tegema.»¹³ Ometi ei kulgenud järelejõudmine pingutusteta. Flaubert, kelle hilisem elu mõõdus suures osas raamatuid lugedes, kes mõnikord loetud teoseid nimistuks koondades ja koguhulka lugemiseks kulunud päevadega jagades pidi jahmunult veenduma, et iga kahe päeva kohta tuleb üks raamat, — seesama Flaubert ei saanud kuidagi selgeks lugemist, ja seda eas, mil teistel temataolistel lastel on läbi loetud juba kenake raamatukogu. Kuid selle suutmatusega on kummalises vastuolus võime mitte tüdida ettelooetava raamatu kuulamisest. Lugemist selgeks ei saada, kuid seda meelsamini kuulatakse pealt, kuidas teised loevad. Selle kirgliku, kuigi kõigest passiivse lugeja lemmikraamatuks on aga — raske uskuda! — «Don Quijote». Imesusväärset pole selles tõsiasjas tegelikult midagi, sest iga asjahuviline peab juba pärast põgusat mõtisklust teemal «Flaubert ja Don Quijote» otsekohe tunnistama, et Cervantese romaan võis prantsuse kirjanikule ainult meeldida.

¹² Sartre, Jean-Paul. *L'Idiot de la famille: Gustave Flaubert de 1821 à 1857*. Gallimard, 1971, p 17.

¹³ Sartre, op. cit., p 371.

Gustave Flaubert inimesena

Ollatavalt mõjuda võib ainult see, kui varakult kogetakse vastastikust ühtekuuluvust. Sellegi pisiasja puhul saab esitada küsimuse: kuidas mõjutas romaani kuulamine tulevase kirjaniku isiksust? Pole midagi valesti, kui seda keskkondlikku mõju jaatada, kuid lisamata ei tohi jääda ka täiendus, et «Don Quijote» võis mõjutada ainult noort Flaubert'i, tulevast don Quijotet, kelle juba lapsepõlvest pärinev vaimustus kuulsa romaani vastu on esimeseks oluliseks tähtsaks enesest teadlikuks saamisel. Laps ei tea veel, miks raamat talle meeldib, kuid teose kütkestavat mõju see ei vähenda. Ka hiljem pole Flaubert selle küsimuse üle kuigi põhjalikult juurelnud. Nii kirjutab ta kahekümne viie aastasena: «Loen praegu üle «Don Quijotet» - - -. Olen temast pimestatud, olen tema tõttu haige Hispaania järele. Milline raamat! Milline raamat! Kui lõbusalt melanhoolne on see poeesial!» Selleski hinnangus avaneb kirjaniku isiksuse olulisim iseärasus: lakkamatu antiteetilisus, mis ühepoolsusega rahuldumata peab alati haarama tervikut. «Don Quijote» pole ta jaoks naljajutt, nagu hinnati teost selle ilmudes, pole ka sügavalt traagiline, milliseks Cervantese suursaavutus kuulutati hiljem, vaid lõbusalt melanhoolne. Loomulikult pidi see raamat meeldima lõbusalt melanhoolsele Flaubert'ile, kusjuures põhjusi teose hindamiseks oli teisigi. «Don Quijotes» väljenduv elukäsitus on ju väga sarnane Flaubert'i enda veendumustega. «Vennad Goncourt'id kirjutasid oma «Kirjanikus»: «... temast näis õhkuvat väsimust asjatust ülesronimisest mingisse taevasse.» Need, kes on teda näinud ta elu viimastel aastatel, väsinuna east ja tööst, meenutavad teda võidetud titaanina.»¹⁴ Selle iseloomustusega on täielikult kooskõlas kirjaniku enda viimaseist eluaastaist pärinev tunnistus: «Mu elu on möödunud soovis haarata viirastusi, loobun sellest.»

Kuid välist donkihhotlust täiendab veel üks väga oluline tõik. Cervantese tegelane pidas tuulikuid hiiglasteks, Flaubert seevastu oli oma võitlustes ülihästi teadlik, et hiiglased on tegelikult tuuleveskid. «Aga kas on veel suuremat õnnetust sellest võimatusest tegelikkust unustades uskuda pettekujutlusi?» küsib Nicolas Ségur, kirjeldades Anatole France'i, kellele kirjutaja meelest «näitas mingi müstiline valguskiir lakkamatult inimese ja elu

¹⁴ Bourget, Paul. Essais de psychologie contemporaine. Paris, 1916, p 141.

luukeret».¹⁵ Viimane kujund meenutab otsekohe Flaubert'i kirju, sest «luukere» oli «Madame Bovary» autorile hästi tuttav. Ühekülgsema France'iga võrreldes tunnetab ta oma seisundi veidrust hoopis teravamalt ja pidevamalt. Kunstnik on ühiskonnast väljapoole jääv monstrum, kunstnik on laadanarr! — see mõte kuulub Flaubert'i esmaste tõdede hulka. Kui aga kunstnikuga, tolle kõigekõrgemaga, on lugu nõnda, mida siis veel arvata ülejäänuid? Kõige halvem, et tegemist pole ainuüksi sõnadega. Nendes räuskavates ütlemistes on liialdavat lõõpi, kuid ainult sellena kirjaniku eneseväljendusi võtta poleks ka õige. Liiatigi võib kirjades kohata ka rahulikke enesekirjeldusi. Üks nendest on niisugune: «See, mis mind takistab ennast tõsimeeli võtmast, kuigi mul on üsna terve mõistus, on asjaolu, et ma tundun endale väga naeruväärse, mitte selles suhtelises tähenduses, mis on iseloomulik teatrikoomikale, vaid selles seesmises, inimelule kui sellisele omases tähenduses, ja see naeruväärsuse tunnetus algab kõige lihtsamast teost või kõige tavalisemast liigutusest. Näiteks pole ma kunagi suutnud habet ajades naeru tagasi hoida, nii totter näib see tegevus mulle. Kõike seda on väga raske seletada, see nõuab omapoolset läbielamist.» Taas on väljenduse leidnud isiksuse kordumatu omapära. Miljonid mehed ajavad hommikuti habet, aga vaevalt on palju neid, keda see toiming sunniks naerma. Flaubert seevastu ei saa naeruta läbi.

Tõsiasi kõlab humoristlikult, ja naljana ongi seda eelkõige võetud, kuid üleliigne pole sedapuhku ka tõsisem selgituskatse. Huumoriga oleks tegemist siis, kui kirjaniku isik ja looming selle peegli ees naermisega kuidagi ei seostuks, kuid seda ütelda ei saa kohe kindlasti. Vastupidi: otseside romaanide intonatsiooni ja naerva habemeajaja vahel on lausa silmatorkav. Mees, kes oma igapäevaseid toiminguid õiendas naerdes, ei saanud ka teiste inimeste ettevõtmistesse kuigi tõsiselt suhtuda.

Siit algabki Flaubert'i kuulus iroonia. Suutmatus unustada oma tegevuse totrust saadab teda nii isiklikus elus kui ka loomingus. «See, mis mind hoiab tagasi laiale teele minemast,» kirjutab ta ühele sõbratarile, «pole mitte voorus, vaid iroonia. Rohkem sunnib mind haletsevalt naerma pahe totrus, kui et häbitegu mulle vastu hakkaks.»

¹⁵ Ségur, Nicolas. Conversations avec Anatole France ou les mélancolies de l'intelligence. Paris, 1925, p 17.

Nõnda on lugu eluviisiga, seesama kehtib ka loomingu kohta. Tõtt-õelda polegi «iroonia» õige sõna, pigem on see mingi tabamatu totruse kõrvalmaik, mis kirjaniku lauseid alaliselt saates mõjub oma ainulaadsusega võõrastavalt. Ilmselt selle tõttu räägibki Heinrich Mann «Madame Bovaryst» kirjutades «metsikust irooniast, mis äratuntavalt ei ilmne kusagil, mille kassisilmi aga ometi kõikjal võib aimata.»¹⁶ See õige hinnang on mõneti liialdatud, sest aeg-ajalt muutuvad Flaubert'i loomusunnilise erapooletuse tagamaad üsnagi nähtavaks. Kui Charles Bovary oma naise klaverimängu jälgides rõõmustab seda rohkem, mida kiiremini mängija sõrmed klahvidel liiguvad, siis on see kindlasti juba päris avalik pilge. Muidu aga võib Heinrich Manniga nõus olla. «Metsik iroonia» ilmub lihtsalt seetõttu, et kirjanik jääb kogu romaani jooksul ühtmoodi sapi-seks, kuid äratuntavalt ei väljendu tema hoiak kusagil. Ka autor ise oli oma «metsikust irooniast» hästi teadlik. Muidu poleks talle ju tundunud, et «Salambos» ta «ei olnud inimkonna vastu nii karm kui «Madame Bovarys», kuigi teise romaani puhul heideti talle ette lausa sadismi, mis kohtu süüpingis juba istunut pidi loomulikult tublisti häirima.

Hiljem säärast kriitikat enam ei kuuldunud ja lugejatel tuli autori karmusega lihtsalt leppida. Püsima jääb see kogu Flaubert'i loomingus. Isegi «Lihtsas südames», loos, mille kirjanik kirjutas muu hulgas ka selleks, et George Sand'ile tõestada oma tundelisust (!), võivad aeg-ajalt ilmuda «iroonia kassisilmad». See on küll teos, kus autor tõenäoliselt on inimkonna vastu kõige leebem, kuid ka selles loos vaadatakse lindu «pilguga, milles puudus õrnus». Mõttest ironiseerida lihtsameelse peategelase üle oli kirjanik nii kaugel kui üldse mõeldav, kuid sellest hoolimata ilmub tema lausa liigutava kirjelduse hulka ka selline lause: *La bonté de son coeur se développe* (tema südamel headus kasvas). Intonatsiooniline piiritlematus on üks Flaubert'i loomingu erijooni, mis võib hõlpsasti põhjustada segadust. Sartre lausa juubeldab, tõestades «buržuua Flaubert'i» «Kulutõdede sõnastiku» sisulist armetust. «Sest rohkem kui ühel korral osutuvadulutõded (*idées reçues*), mis ta teiste juures avastab, lihtsalt tema enda mõteteks, mida ta siis oma kirjavahetuses esitab lai-

¹⁶ Mann, Heinrich. Flaubert und George Sand: Ein Essay. Leipzig, Insel-Verlag, 1971, S 12.

tava retoorika saatel.»¹⁷ Sõnad «laiutav retoorika» sobivad muidugi hoopis paremini kirjutaja enda esitusviisi iseloomustamiseks, tähelepanek tervikuna võiks aga näitlikustada Flaubert'i tabamatu iroonia erilaadsust. Selle mõiste ühene rakendamine pole tema puhul lihtsalt võimalik, sest kirjaniku loomingu kaob piir iroonia ja tõsimeelsuse vahel peaaegu täielikult. Kõik on ühtmoodi tobe ja kõik on võrdselt väärtuslik. Sõltub meeolust, missuguse kõla targeimgi mõte kirjaniku jaoks omandab. Nõnda on ka «Kulutõdede sõnastikuga». Iga lugeja võib veenduda, et seda lamedustena mõeldu kogumit ei tarvitse sugugi võtta ainult taunitavas tähenduses. Sartre'il on hõlpus näidata, et need labasused võivad kirjaniku läkitustes esineda ka hoopis teistsuguses sõnastuses. Põhjus on ilmselge: iroonia ja tõsimeelsus ei vastandu Flaubert'i hinnanguis kaugeltki nii selgepiirilisel, nagu see on inimeste puhul tavaline. Kirjanik ei suuda ka ise täpselt määratleda, kus üks lõpeb või teine algab.

Kõik see kujutab endast üsna lahendamatu probleemi. Ei ole võimalik ammendava selgusega põhjendada, miks ühele inimesele tunduvad tema igapäevased toimingud nii veidrad, et ta neid sooritades ei suuda naeru tagasi hoida. Saab ainult kirjeldada selle inimese teisi omadusi, kusjuures hea tahtmise korral õnnestub võib-olla näidata, et mainitud erijoon on kooskõlas teiste samasugustega. Mida muud tähendab peegli ees naerimine, kui mitte rahulolematust enese ja teistega, leppimatust oma seisundiga, protesti kõigi ja kõige vastu? Rahulolematust aga tuletub otseselt Flaubert'i maailmanägemusest. Muidugi pole kirjaniku hoiakus midagi põhimõtteliselt erinevat teiste inimeste omast, sest tõeline rahulolu elu ja isendaga kuulub siiski haruldaste nähtuste hulka, räägitagu mida tahes. Kõik see, mis moodustab kirjaniku isiksuse eripära, esineb ka teiste inimeste juures, ainult mitte nii eredal kujul. Vahe on niisiis kõigest pinge astmes, millega rahulolematust kogetakse.

Iga inimene teab, et kõigil headel asjadel on oma varjukülg, kuid ta ei tarvitse seda kurba tõe kogu aeg kogeda. Ilus jääb enamasti ikka ilusaks ja inetu inetuks. Flaubert'iga on teisiti. Lihtsustav elunägemine, see suhtelise rahuldatuse esmane tingimus, on tema jaoks täiesti kättesaamatu. Kahekümne nelja aastaselt on ta kirja pan-

¹⁷ Sartre, op. cit., p 635.

nud järgmise vähenoorusliku tunnistuse: «Keegi ei tunneta elu armetust minust teravamalt... Lakkamatult ilmub antitees mu pilgu ette. Kunagi pole ma näinud last, mõtlemata tema muutumisele raugaks, kunagi pole ma näinud hälli, mõtlemata kääpale. Alasti naise jälgimine paneb mind mõtisklema tema luukerest.» Raske on kindlaks teha, kui palju on selles tunnistuses belletrismi ja millisel määral tegelikkust, kuid vähemalt ligilähedaselt pidi kirjanik maailma niimoodi nägema, sest Flaubert polnud mees, kes oleks leppinud ainult õhust võetud lausetega. Kuid need tema laused tähendavad sedapuhku midagi väga olulist, nimelt suutmatust positiivseteks elamusteks. Või siis täpsemalt: Flaubert'i suutlikkus positiivseteks elamusteks on tunduvalt väiksem keskmise inimese omast. See pole mitte Kierkegaard'i hingetus, mis röömustamise või kurvastamise teeb peaaegu võimatuks. Loomult romantilisena vaimustub prantsuse kirjanik kergesti ja tõeliselt, kuid mõistuslik läbinägelikkus avab tema ees otsekohe kogu entusiasmiga naeruväärsuse, nii et mõni minut hiljem ta juba muigab selle suure vaimustuse üle.

Oma mahukas ja ülisukas kirjavahetuses on ta käsitlenud kõikvõimalikke nähtusi. Ükskõik millisel neist ka peatuda, ikka tuleb kogeda alatist antiteetilisust: jaaus on eitusega kõrvu. Eitus väljendub eredamalt ja meeldejäävamalt. Onnestub ju halvustamine pea kõigil inimestel kiitmisest paremini, mis siis veel rääkida loomult romantilisest kirjanikust. Flaubert'i käre kõnepruuk on tõepoolest nii ilmekas, et kõik kiidetu ja tunnustatu kahvatakse tema kirjades märkamatuks. See on ka põhjus, miks juba kirjaniku eluajal hakati rääkima tema nihilismist. «Flaubert oli üheaegselt üks meie aja kõige determineeritumaid nihiliste ja üks kõige töökamaid kirjanduslikke oskustöölisi,» kirjutas Paul Bourget.¹⁸ Ka selle väite taga on esialgne kujutlus kirjanikust kui lakkamatust halvustajast, kelle hinnangud on ühemõttelised ja üliselged juba jõhkra sõnastuse tõttu. Ometi jäi igasugune ühekülgsus kirjanikule alati võõraks. Esialgne petlik mulje tulenes lihtsalt asjaolust, et Flaubert oli kiidusõnadega ülemäära kitsi. Nagu inimeste puhul tavaks, nii pidas ka tema kõike hindamisväärselt endastmõistetavuseks, mida pole üldse tarvis mainida. Põhjust rääkimiseks andsid üksnes puudused, seda enam et nad kõikjal vastu vaatasid.

¹⁸ Bourget, op. cit., p 162.

Erilise mõju andis sellele näilisele ühepoolsusele aga kirjaniku keelekasutus. Sellest rääkides ei saa mööda Thomas Manni sõnast *Künstlergeschwätz* (kunstnikuloba). Kuulus sakslane tähistas sellega kunstiinimestele omast lõõpivat väljendusviisi, mille liialdavat iseloomu peab pidevalt arvestama, kui uuritavast inimesest soovitakse saada ligilähedaseltki tõepärasest kujutlust. «Kunstniku-lobast» on muidugi tulvil ka Gustave Flaubert'i kirjad. Alles siis, kui tema väljendusviis põhjustas eksiarvamusi, oli ta sunnitud oma seisukohti täpsustama, õigemini küll leevendama, sest tõsise-naljaka hajuv piir tema mõtlemises muutis omapoolsete veendumuste määratlemise talle endalegi raskeks ülesandeks. Aga see kõik ei muuda positiivseid veendumusi siiski olematuks. Peagi hakati neid ka märkama. Nihilisti kõrvale ilmus Flaubert'i käsitlevas kirjanduses lojaalne kodanlane, kelle osatähtsus järjest kasvas. Tasapisi jõuti ka teise äärmuseni. Üks paljudest põhjustest, miks «Madame Bovary» autor pahempoolitsevale Sartre'ile vastu hakkab, ongi see, et kuulus eksistentsialist ja psühhoanalüütik näeb Flaubert'is tüüpilist buržuaad. Muidugi avaldub säärases hinnangus jälle ühepoolsus, mida Flaubert ise oma kirjades lõputult on tauninud. Õigem oleks ütelda, et lojaalne bürger elas kirjanikus nihilistiga kõrvuti, kusjuures nendevaheline alaline riid annabki tema elule ja loomingule dramaatilise pinge.

Kahestumine hakkab silma juba väliselt. Eluviisilt on kirjanik üdini erak, kuid samas on see endassesüüvinud inimene ka ohjeldamatu vestleja; jutuajamisi sõpradega nimetatakse kirjades alati «lõugamisteks». Asketismi jaoks on autoril varuks ainult kiidusõnu, mõõdukust ülistatakse taevani, kuid see ei tähenda veel, et kiitjal enesel oleks alati õnnestunud ideaali läheduses püsida. Kui ta ülemäära rahutule Maupassant'ile nõuandeid jagades kinnituseks lisab: «Uskuge paljukogenud šeiki [üks Flaubert'i hüüdnimesid], kellele ükski ekstravagantsus pole võõras», siis ei tule seda võtta ainult lõõbina. Veelgi ilmekamalt avaldub vastandlikkus kirjaniku pärandis. Teoste ülimalt vaoshoitud laused on hämmastavas vastuolus erakirjade tormaka hooga. Flaubert-epistolarist mõjub kirjanduse raskejõustiklasena, kes pikaajalise sõnagraniidi tahumise järel kerge hanesulega õieti midagi peale ei oska hakata, mistõttu jääb vaid üle olla ülemeelik. Ainult intonatsiooniga erinevus teoste ja kirjade vahel ei piirdu, need kaks on mõlemad otsekui omaette maailmad, mis ühtseks tervi-

kuks sulavad alles mõningasel süvenemisel.

Suurima iseärasusena hakkab Flaubert'i kogupärandis silma «mina» eriseisund. Teostes on jutustaja isik kahandatud nii märkamatuks kui võimalik, kuid seda lähedamalt tunneb autor ennast erakirjades. «Mina» esineb vaata et igas lauses. Ometi ei tähenda see alatine «minatamine» vähimalgi määral toda taunitavat nähtust, mida tavatsetakse kutsuda eneseimetluseks. Seda viimast võiks mingil määral ette heita Stendhalile, kelle päevik lausa pulbitseb eneseanalüüsist. Siiski pole õige Stendhaligi eneseimetlejaks pidada, sest kirjaniku erakirjad selgitavad päeviku eripära peapõhjuse. Lakkamatu eneseanalüüs ei tähenda tema puhul mitte vajadust rääkida endast, vaid eelkõige huvi psühholoogia vastu. Et see nõnda on, seda kinnitab Stendhali valmisolek soovitada enesega tegelemist ka oma lähedastele, saab ju enda isikut psüühika-alaste tähelepanekute tegemiseks ära kasutada kõige täielikumalt.

Taolisi õpinguid ei saa Flaubert võtta kuigi tõsiselt. «Psühholoogiateadused jäävad sinna, kus nad puhkavad, see tähendab hulluse pimedikku,» teatab ta enesekindlalt. Eneseanalüüsiks pole autoril vähimaidki kalduvusi. Isegi neil puhkudel, mil kirjanik ise oma käitumist kuidagi põhjendada ei oska — niisiis olukord, mille keerukuse avamisele oleks Stendhal pühendanud kümneid lehekülgi —, piirdub Flaubert ainult põgusa imestusega oma suutmatuse üle, et kohe seejärel jätkata juttu huvitava- maist asjust. Tema «mina» on suunatud alati aktiivselt välismaailma, enda uurimine ei paku huvi, sest ta teab väga hästi, et senisele piisavale enesetundmisele ei saa ka kõige põhjalikumad eneseuuringud enam midagi lisada. Jääb niisiis ainult üle huvituda teistest ja neid ümbritse- vast, et sellest eemalejäävast õigesti kirjutada.

Seda Flaubert teebki, kuid kirjutades on KUNST ja muidulaused tema jaoks rangelt lahus. Mõne tunni jooksul võib ta kirjutada kümme pikka ja huvitavat kirja oma sõpradele, et siis selle sissejuhatava suleharjutuse järel hakata pead murdma tõelise lause kallal, kusjuures pole võimatu, et rahuldav sõnastus jääbki leidmata. Oli ta ju kirjanik, kes Maxime du Campi tunnistuse järgi «mitte kunagi ei lahkunud lausest, tegemata eelnevalt viimast pingutust, et muuta seda täiuslikuks».¹⁹ Oma viimist-

¹⁹ Du Camp, op. cit. II, p 550.

luskirega sai Flaubert juba eluajal üldtuntuks, kuigi see töökus põhjustas tema tutvusringkonnas enamasti ainult hämmingut. Mitte midagi ei taipa ma nendest teie kirjutamisraskustest, kirjutab autorile George Sand, kes ise veel aktiivselt loova kirjanikuna võis suurele viimistlejale kinkida oma teoste väljaande mitte vähem kui seitsmekümnes köites. Ega neid raskusi kerge mõista olegi, kuigi keerulist pole ausalt öelda midagi. Flaubert lihtsalt muutis kirjutamise enda jaoks järjest raskemaks, kärpides üha rohkem oma võimalusi, kusjuures mõnikord läksid need endale esitatud nõuded üle igasuguse piiri. Keeldudele lisandus teisigi isiklikku laadi tõekspidamisi. Dialoogi, seda romaani ilmestamise üht põhivahendit, mida kerge sulega kirjamehed ülimeeleldi kasutavad, võttis Flaubert juba algusest peale ebasoodsa märgina. Siit otsese kõne nappus, mis on tõenäoliselt hakanud silma igale kirjaniku loominguga tutvunud lugejale. Kahekõnet tuli vältida, autorimina pidi kirjutades kaduma, lauseehitust ei saanud korrata, lõpuks ei tohtinud ka üks ja sama sõna lehekülje ulatades kahel korral esineda. Nende ja paljude teiste nõuete arvestamine muutis kirjaniku teosed keelelisteks kunsttükideks, millede adekvaatne tõlkimine nõuaks kirjutamisest tõenäoliselt suuremaidki pingutusi. Kõige selle juures ei tohtinud vorm muutuda ainsaks eesmärgiks, kitsendustele vaatamata pidi romaan jääma vahalt ja loomulikult jutustatud looks. Ületada kõiki neid takistusi, nagu poleks mingeid piiranguid olemaski — nõnda mõistis Flaubert sõnakunsti. Siit tulenevad tema määratud ponnistused «õige sõna» otsimisel. See «õige sõna» oli tegelikult alati käepärast, isegi mitmel erineval kujul, kuid arvukate piirangute tõttu ei saanud seda kasutada, tuli leida midagi uut, mis nõuetega oleks kooskõlas. Mismoodi nägi viimistlemine välja tegelikult, seda selgitab napp kirjakatke: «Miski pole minu jaoks nii hirmus kui parandamine. Ma kirjutatan nii aeglaselt, et kõik saab kohe paika (*que tout se tient*), ja kui ma muudan ühe sõna, siis tuleb mõnikord ära rikkuda palju lehekülgi.»

Lugeja, kelle huvi piirdub ainult teoste sündmustiku jälgimisega, ei saa kõigist neist raskustest mingit aimu. Jääb ju keeleline külg lugedes enamasti tagaplaanile, seda võivad märgata ainult inimesed, kes ise lugude koostamisega vaeva näevad, ja nemadki mitte alati. Mismoodi hinnati Flaubert'i ponnistusi lausestuse kallal, seda näitab kõige ilmekamalt tõik, et «Madame Bovary» ilmudes

leidus kriitik, kes oma arvustuses pidi kurbusega tõdema autori täielikku hoolimatust stiili suhtes. Mis siis imestada, kui Flaubert'i ametivennadki kirjaniku stiilivaevadest rääkisid enamasti ikka ainult naljalleva toonil. Lugeja tarvidusi arvestades polnud see ülihoosus kindlasti kuigi otstarbekas, kuid sellest hoolimata oleks väärt nõustuda tollaste literaatidega, kes üpris avalikult kahetsesid, et Flaubert raiskab oma aega asjadega, millest kirjanduslikus kutsetöös pole tegelikult mingit kasu. Üldtuntus stilistina on võib-olla tõesti kirjanikule mingil määral isegi kahjuks tulnud. Autori lõputust viimistlemisest teadlikuna läheneb lugeja tema romaanidele kui millelegi erakordsele, kuid muidugi tuleb lugedes kohe tõdeda, et erakordset pole tegelikult midagi. Sõnavara vahest välja arvatud, mis on ka loomulik autori puhul, kes püüdis sõnakordusi maksu mis maksab vältida. Muus osas aga ei hakka midagi ainulaadset silma. Võrdlus teiste kirjanike loominguga võib kergesti kujuneda isegi suure stilisti kahjuks, sest tema romaanid, kus iga lause on treitud omaette tervikuks, mõjuvad hoogsalt kirjutatud teostega võrreldes küll raskematena, kuid selle kaalukusega kaasub ka mõningane jäikus ja monotoonsus.

Aga olgu loominguga kuidas on, vähemalt autori erakirjad peaksid igale asjahuvilisele tõestama, et lõputu vaev teoste kallal polnud siiski asjatu. Nimelt on Flaubert'i lennukad läkitused rikkamad ja tihedamad paljude tema kaasaegsete viimistletud sõnakunstist. Mängleva kergusega teisendab ta oma mõtteid ja kujundeid, vältides otsekui iseenesest vähimaidki kordusi. Mees, kes päevast päeva üritas võimalut, pidi kammitsate kadudes paratamatult üle olema nendest, kes oma loomingus taotlesid ainult võimalikku ja kõigile kättesaadavat. Kõigele muule lisaks olid keelud ja piirangud tarvilikud ka autori tormaka loomuse tõttu. Mida pöörasemaks kasvas kujutus, seda kindlakäelisemalt tuli teda kirjutades ohjeldada. «Peab olema sile nagu Boileau ja sassis nagu Shakespeare.» Niisiis käsitas ka Flaubert sisu ja vormi vastuolust tulenevat pinget suure eelisena. Vastandite võrdne hindamine polnud tema puhul üldsegi poos, sest mõlemad, nii Shakespeare kui ka Boileau, olid «Madame Bovary» autoris võrdselt olemas. «Minus on, kujundlikult rääkides, kaks erinevat inimest: üks, kes on sisse võetud lõugamisest, lürismist, kõrgetest kotkalendudest, lause kõikidest kõlaefektidest ja mõttenüanssidest; teine, kes tuhnib ja

uuristab tõde nii palju kui suudab, kellele meeldib väikest asja esile tõsta sama tugevasti kui suurtki, kes tahab, et te peaaegu materiaalselt tunneksite neid asju, mida ta reprodutseerib.»

Kirjaniku kahestumist romantikuks ja realistiks pidid tõdema juba esimesed uurijad. Siinkohal võiks ainult lisada, et säärane poolitumine pidi endastmõistetavalt ise-loomustama inimest, kes kõiki nähtusi käsitles antiteetiliselt. «Olen hingepõhjas müstik, ja ma ei usu millessegi.» Igati põhjendatult on seda juhtumisi poetatud lauset sageli tsiteeritud, sest tegemist on eneseväljendusega, mis sõnastuse ülimalle nappusele vaatamata avab kõikehõlmavalt kirjaniku isiksuse. Enesemääratluse teine pool on arusaadavam, esimesel tuleb peatuda lähemalt. Kõige levinumas tähenduses peaks «müstik» tähistama jumalaotsijat, see tähendab inimest, kelle peamine eesmärk on ühendustee loomine enese ja kõrgemate jõudude vahele. Algselt seostus müstilisuse mõistega kõik salapärane, eriti kui tegemist oli usundiga. Need kaks, salapärasus ja religioon, ongi «müstikat» ilmestanud kõige kestvamat. Tung salapärase poole on inimesele ürgomane. Vaevalt küll leidub kedagi, kes täiesti põhjendatult võiks kinnitada, et ta on vaba igasugusest müstikast. Kui inimene on sunnitud juurdlema eelnenud unenäo ja hilisema tegelikkuse kokkulangevuse üle, siis avaldub selles juba loomupärane kalduvus salapärasusse, kusjuures pole tähtis, kas ta ise seost kahe nähtuse vahel tunnistab või eitab. Oluline pole ka see, kas arvu kolmteist välditakse tõsimeeli või ainult naljatamisi, tähtis on, et kolmteist on numbrina eriline. Keegi ei suuda täpselt määratleda, kui palju on tema suhtumises nalja ja kui palju tõsidust. Inimese enda sõnaline kinnitus on sel puhul ainuotsustav, sest kes siis veel teab, kui ta ise ei tea. Paraku ei tähenda sõnad veel kaugeltki alati teadmist, pigem juba on teadmine sõnaohtrusega pöördvõrdeline. Aga see viimanegi väide tähendab ainult kõige salapärase soosimist, sest müstika algab just oma teadmatuse tunnistamisest. Teadmatuse või teadmine omakorda on enamasti suhteline, sama lugu peaks siis olema ka salapärasusega. Müstika võib selgida teaduseks, pikka aega teaduseks peetu võib osutuda müstikaks. Põhjusi, mis salapärasustele tagavad kestva elujõu, on mitmeid. Laias laastus võiks eristada kolme peapõhjust, kusjuures aegade vaheldudes tuleb igaühel nendest kordamööda esikohalt taanduda, et siis hiljem taas seda kirkamalt esile tõusta.

Need kolm oleksid järgmised: igapäevase elu üksluisus, paljude nähtuste selgitamise võimatus, tung täiusliku ja lõpliku poole. Ümbritseva maailma seletamatus on peaaegu ainuvalitsevaks esiajal, mil kogu ümbrus on täis arusaamatuid nähtusi, mistõttu jääb vaid üle anda neile kõigile võimalikult salapärased põhjendused. Arengu jätkudes selgineb ka inimeste kujutlus maailmast. Nad saavad teadlikuks kõrgematest jõududest, kes ise otseselt nähtamatuna põhjustavad kõiki maiseid imenähte. Siit muidugi iha õppida kõrgemaid jõude lähemalt tundma, annavad ju sedalaadi teadmised suuri eeliseid kaasainimeste suhtes. Mida erandlikum inimene, seda enam tundub ta endale kõrgjõudude osaduse väärsena. Teadmiste kasvades täpsustub maailmapilt veelgi. Mitmekesisus lakkab, kõik elunähtused koonduvad kaheks vastandpooluseks: ühes väljendub hea ja kõikvõimsa jumala tahe, teises seevastu on tegev kõikvõimsa haldaja leppimatu vastane. Üldjoontes nõnda tajub maailma keskaja inimene. Algpõhjused on selged, kuid üksikasjus on asi selgusest kaugel, mistõttu jääb ka piiramatul hulgal põhjusi kõikvõimalike salapärasuste harrastamiseks. Ainult kõige pretensioonikamad tollastest inimestest vaatavad neist selgusetu tegelikkuse üksikasjust põlglikult mööda, nende eesmärk seisneb algpõhjuse võimalikult täielikus tundmaõppimises.

Uusajal hakkab kõige üleloomuliku osatähtsus järjekindlalt kahanema. See on täheldatav juba kuueteistkümnendal sajandil, mil Francis Bacon arutleb maagia kui teaduse üle. Musti kunste ei näi inglise filosoof kuigivõrd hindavat. Kui ta neile teaduste hulgas kohta ei keela, siis ainult sellepärast, et tema «Uues organonis» peavad olema esindatud kõik teadmised. Liiatigi ei saa autor maagia väärtuste suhtes täie kindlusega seisukohta võtta, sest jäägitu eitus nõuaks otsustavust astuda peaaegu üksinda vastu kogu inimkonna ajaloo vältel valitsenud tõekspidamistele. Baconi kõhklus osutub läbinisti arusaadavaks, sest on peaaegu võimatu uskuda aastatuhandete jooksul arendatud tarkuste jäägitut väärtusetust. Sajand-sajandilt hakkab säärane usk siiski üha laiemalt levima. Kõik muutub järjest selgemaks ja arusaadavamaks, salapärasusele ei näi jäävat üldse kohta. Ülemäärane mõistuslikkus põhjustab vastutoimet: salapärasus muutub väärtuseks, mida hinnatakse üha kõrgemalt. Astroloogia vohav levik on ainult üks selle avaldusi. Keegi ei küsi endalt, kas ta

horoskoope usub või mitte, sest ettekuulutusi lugeda on alati lõbus ja huvitav. 20. sajandi teisel poolel kirjutab David Seltzer tondijutu, mille kujutluspildite hoog teeks au 12. sajandi autorile. See romaan, kaugel sellest, et olla avaldamiskõlbmatu, hakkab ilmuma üha uutes väljaannetes, kusjuures ainuüksi USA-s trükitakse teda kakskümmend miljonit eksemplari. Põhjendada säärast levikut mingite eriliste teguritega pole kuidagi võimalik. Salapärasust on kaasaegses elus lihtsalt vähem, kui inimestel tarvis oleks.

Kolmest loetletud põhjusest tuleb Flaubert'i puhul arvesse ainult üks, tung täiusliku poole, kuna «müstikuna» on tal ühisjooni ainult jumalaotsijatega. Elu oli küll üksluine ja paljud küsimused osutusid lahendamatuks, kuid mõistuslik läbinägevus ei võimaldanud kirjanikul salapärasest mängudest vaheldust otsida. Kalduvus müstikasse pole entand autorite hulgas muidu haruldane, kuid ta jääb alati enam-vähem piiritlematuks, sest ka siis, kui asjaosaline ise oma ebausku avalikult möönab, jääb see, millesse ta usub, nii uskujale endale kui ka teistele ebamääraseks. J.-K. Huysmans, kelle «Oed Vatar'd'id» kutsusid Flaubert'is esile «väga mõõdukat entusiasmi», kes Flaubert'ile enam ei vastanud, kui kirjanik oli oma muidu sõbralikus kirjas otse välja öelnud oma arvamuse ametivenna raamatu kohta, see Huysmans võis küll vanaduspäevil tooli nagingas ja lambileegi värelemises näha ja kuulda pahaendelisi märke, kuid vaevalt oleks ta ka ise osanud seletada, mida need müstilised ended tähendasid tema jaoks mõistuslikult. Usuga üleloomulikku on üldse nõnda, see raskus on teoloogidele hästi teada. Usuliste nõuete väline täitmine on uskliku täisväärtuslikkuse ainsaks tagatiseks, leida teist mõõdupuud pole võimalik. Jesuiidid teadsid, et kiriklike ettekirjutuste hoolika täitmise taga võib tegelikult varjuda ketserlus, mida nad siis oma rünnakutes Arnaud' vastu oma vaenlasele ette heitsidki. Säärane jesuiitlus põhjustas õigustatud nõrdimust Arnaud' sõbras Pascalis, kes põhjendatult leidis, et vähemalt jesuiitide endi vastu tohib nende osavate autorite võtteid kasutada. Paavsti autoriteedile tuginedes näitaski Pascal, et on täiesti lubamatu kahelda tava- ja hoolsalt järgiva uskliku siiruses. «Kui keeldutakse,» ütleb paavst Püha Gregorius, «uskumast neid, kes oma usutunnistuse annavad kiriku määrustele vastavalt, siis pannakse kahtluse alla kõigi katoliiklaste usk... *Hoc non est haeresin pur-*

gare, sed facere.»²⁰ (See pole ketserlusest puhastamine, vaid ketserluse tegemine.) Religiooni ehtsuse kontrolliks on seega vähemalt üks möödupuu, väline kombetalitus, kuid ebausuhindamisel pole sedagi. Valeri Brjussovi ja Arno Holzi müstilistest kalduvustest räägitakse üpris avalikult, kuid vaevalt oli neile kirjanikele endilegi täiesti selge, mida nad uskusid, ja seetõttu ei saa ka eluloolaselt oodata suuremat selgust.

Seda lihtsam on antud juhul Gustave Flaubert'iga, kelle kohta võib täie kindlusega öelda, et soovist sisustada oma elu salapärasusega oli kirjaniku isik täiesti vaba. Esineb küll temagi kirjades löike, mis sellele väitele justkui vastu räägiksid. «Mulle näib, vastupidi, et ma olen alati olnud, ja mul on mälestusi, mis ulatuvad vaaraodeni. Ma näen ennast ajaloo eri aegadel väga selgesti, erinevaid elukutseid harrastava ja igasugust saatust järgivana. Minu praegune isik on mu ammuste kehastumiste tagajärg. Olen olnud paadimees Niilusel, kupeldaja Roomas Puunia sõdade ajal, siis kreeka rektor Suburras, kus mind puresid lutikad. Ristisõja ajal surin ma Süüria rannikul viinamarjade ülemäärase söömise tõttu. Olen olnud mereröövel ja munk, laadanarr ja kutsar. Võib-olla ka idamaade ainuvalitseja.» Viimased laused muudavad selgitused liigseks. Tegemist on üpris lõbusa müstikaga, kuid ikkagi pole see ainult huumor. Nali, nagu Flaubert'i puhul enamasti, on tõsimeelsusega lahutamatu seotud. Mõttekäik algab asjaliku enesevaatlusega, kuid juba mõne lause järel tunneb kirjutaja, et tõsidus pole sedapuhku võimalik, mistõttu jääb vaid üle piirduda naljaga. Nende humorismide algpõhjus hakkab otsekohe silma. Kirjanik lihtsalt tunneb endas paljusid, tihtipeale vastandlikkuseni erinevaid minasid. Mille muuga seda seletada kui varasemate kehastumistega, kes kõik elavad praeguses minas edasi. Et tema mitmesuse tunnetus põhines tegelikkusel, seda kinnitavad kaasaegsete mälestused. Eriti kõnekas on vastandipaar «mereröövel ja munk». Anatole France'i muljet Flaubert'ist kui mereröövlist võib niisiis täielikult usaldada. Ka «munk» on igati omal kohal, sest kunstipreestrina on kirjanik ammugi üldtuntud. Täiendavalt kinnitab selle iseloomustuse paikapidavust autori vahekord religiooniga.

²⁰ P a s c a l. Les provinciales. (Les meilleurs auteurs classiques français et étrangers.) Paris, Flammarion, s. a., p 290.

Ernst Robert Curtius arutleb religioossuse määramise raskuste üle nii: «Rumal on arvamus, et inimese religioosset kvaliteeti saab määratleda, võttes tema ütlustest religiooni kohta aritmeetilisi keskmisi. Sellele kunstlikult välja arvatud väärtusele (*Durchschnittswert*) ei vasta midagi tegelikku. Otsustamiseks inimese religioosse olemuse üle tuleb meil pigem uurida, kui kaugele jõudis ta oma teel religioossesse tegelikkusse, milliseid realiteete ja astmeid ta veel nägi, millise kraadini avanes tema vastuvõtlikkus ebamaisele ta elu mingil perioodil.»²¹ Mõttekääk on õige, kuid selle järgimine juhisena pole kaugeltki hõlpus. Muidugi tuleks üksikute ütluste tsiteerimise asemel üritada pigem selgitust, milline osatähtsus oli religioonil vaadeldava inimese elus, kuid selle ahvatleva eesmärgi saavutamise peavahendiks jääb paraku ikka seesama eneseväljenduste vaatlus. Kergem on selles osas kaugmineviku suurustega, kes mõtlesid ja kirjutasid eelkõige usundist, kuid möödunud sajandi kirjanikud olid teatavasti säärasest ühekülgsusest juba väga kaugel.

Õnneks on Flaubert'i mõtteavaldused religiooni kohta väga selged. Kirjanik ütleb otsesõnu, mis talle usundis meeldib ja mis vastu hakkab. «Ja ikkagi — see, mis mind kõige rohkem ligi tõmbab, on religioon. Ma tahan öelda, kõik religioonid, üks mitte rohkem kui teine. Iga dogma eraldivõetuna hakkab mulle vastu, kuid nende väljamõtlemises avaldub mu meelest inimsuse (*humanité*) kõige loomulikum ja poeetilisem tunne. Mulle ei meeldi filosoofid, kes on selles näinud ainult narrust ja tobedust. Mina näen selles vajadust ja instinkti, ning oma fetišit suudlevat neegrit respektsein ma samal määral nagu katoliiklast *sacré-cœur*'i ees.»

Nii kõlab kirjaniku kõige otsekohesem usutunnistus. Usundite algpõhjuseks näib ta pidavat inimese püüdlust tõusta enesest kõrgemale ja saada niimoodi paremaks. Kuni soov sellega piirdub, on kõik korras, sest samasugune iha on omane ka kirjanikule. Mida tungivamalt tuntakse vajadust täiuse järele, seda erandlikum ollakse inimesena. Säärase äravalituna tunnetab ennast ka kirjanik. Ta tahab olla vahendaja täiusliku ja inimeste vahel, kuid siit algabki häda. Preestriseisusse astumiseks on tarvis kolme: preestrikandidaati, inimesi, jumalat. Kaks esimest on antud juhul olemas, kuid jumalat pole kusagilt võtta.

²¹ Curtius, E. R. Balzac. Bonn, Cohen, 1923, S 348—349.

Jääb vaid üle enesel leiutada see täius, mida soovitakse teenida. Seda Flaubert teebki. Ta kuulutab kunsti ülimald religiooniks ning hakkab selle andunud preestriks. «Päike ei sure kunagi, kunst on surematu nagu tema.» Religioosne värving on kirjaniku mõtteavaldustele kunsti kohta alatiht omane. «Ma armastan oma tööd meeletult ja loomuvastastelt, nagu askeet armastab jöhvsärki, mis ta kõhtu kraabib.» — «Kunstnik peab oma teoses olema nagu jumal loomisel, nähtamatu ja kõikvõimas; et teda tuntaks kõikjal, kuid ei nähtaks.» — «Ma usun, et kui alati vaadeldakse taevast, siis saadakse lõpuks tiivad.» Üha uuesti kordab ta oma kirjades: «Kunstniku jaoks kehtib ainult üks: ohverdada kõik kunstile. Elu tuleb tal võtta ainult vahendina, mitte millegi rohkemana, ja esimene isik, kelle ta peab saatma kuradile, on ta ise.» Seda kõike on vaja täiuslikkuse saavutamiseks, täius aga eeldab fanatismi. Flaubert'i jaoks on see endastmõistetav. «Ilma fanatismita ei tehta midagi suurt. Fanatism on religioon.» Lakkamatu tung täiuse poole ongi see, mis kirjanikku sunnib ennast nimetama müstikuks. Samasuguse tähendusega on ka kirjas George Sand'ile tehtud tähelepanek: «Minus on vaimulik põhi (*fond d'ecclésiastique*), mida ei tunta.» Flaubert ise tundis seda põhja muidugi hästi, sellest ka tema huvi teiste religioonide vastu. Ometi ei saanud ta ühestki usundist vaimustuda, sest lähemal tutvusel tuli täheldada ka muidu sümpaatsete religioonide eemaletõukavaid külgi. Kirjanik pidi kogema, et heale algusele lisandub usundite puhul ebameeldiv lõpp. Arenedes kipub religioon ikka muutuma kitsapiiriliseks õpetuseks, mis ainuõigsusele pretendeerides omandab muude väärkäsitluste suhtes tõrjuva hoiaku. Ühekülgsus aga jäi Flaubert'ile alati kõigis valdkonnas vastuvõetamatuks, seepärast ei saanud ta ka usundeile mingit erandit teha. Sellest hoolimata säilis kirjanikus püsiv huvi müütiliste kujutluste vastu. «Mul on üks Püha Augustinuse koguväljaanne, ja kui sõber on ära sõitnud, sukeldun ma ülepeakaela religioosesse lektüüri; üldsegi mitte kavatsusega muuta end usklikuks, vaid selleks, et tundma õppida inimesi, kel on usk.» Pole tarvis kinnitavaid tsitaate, et mõista, kuidas lõppes see õhinal alanud Augustinuse teoste lugemine. Lugeja veendus peagi, et tema ees on viimse võimaluseni piiritletud dogma, mis on lepitamatu kõige endast pisutki välja-jääva suhtes. Flaubert oli selleks liiga mõistuslik, et leppida taolise mõtlemise keelustamisega.

(Järgneb)

79

CONTENTS:

The main principles of the theory of relativity <i>Harald Keres</i>	899
The historic significance of Einstein's theory <i>José Ortega y Gasset</i>	905
The assassin <i>Johannes Urzidil</i>	922
Two in front of the picture. <i>Mati Unt</i>	928
On the functioning mechanisms of ethical models <i>Rein Raud</i>	933
Tenability as a problem of legal ethics <i>Ilmar Tammelo</i>	956
Justice, logic and ecstasy of reason: A few thoughts and notes in memory of Ilmar Tammelo <i>Vootele Vaska</i>	968
Three dimensions of economy <i>Uno Mereste</i>	979
Two letters concerning haikus <i>Uku Masing</i>	999
Haikus <i>Matsuo Bashō</i>	1003
An introduction to Uku Masing <i>Toomas Paul</i>	1006
I have to leave <i>August Annist</i>	1025
From Jakob Hurt to August Annist — from folksongs to an epic? <i>Ruth Mirov</i>	1029
Karl Morgenstern and the humanities — Seminarium Philologicum in Tartu (1821—1835) <i>Anne Lill</i>	1051
Reviews: Tiit Made. Mu isamaa: Viron toivo ja pelko. Helsinki, 1988 <i>Rein Ruutsoo</i>	1079
R. N. Coudenhove-Kalergghi. Totaler Staat — Totaler Mensch (Translation into Estonian: Totaalne riik — totaalne inimene. «Loomingu» Raamatukogu» 1988, No. 39) <i>Linnar Priimägi</i>	1083
<i>Jaan Isotamm</i>	1087
Editorial note. Summaries	1093
Gustave Flaubert as a Man: An essay. I <i>Ilmar Vene</i>	1105

СОДЕРЖАНИЕ:

Основные принципы теории относительности <i>Харальд Керес</i>	899
Историческое значение теории Эйнштейна <i>Хосе Ортега и Гассет</i>	905
Совершивший покушение <i>Иоганнес Урцидил</i>	922
Двоем перед картиной <i>Мати Унт</i>	928
О механизмах действия этических моделей <i>Рейн Рауд</i>	933
Действительность как этико-правовая проблема <i>Ильмар Таммело</i>	956
Справедливость, логика и экстаз разума: Размышления и заметки памяти Ильмара Таммело <i>Воотеле Васка</i>	968
Три измерения экономики <i>Уно Мересте</i>	979
Два письма о хокку <i>Уку Мазинг</i>	999
Хокку <i>Басё Мацуо</i>	1003
Об Уку Мазинге <i>Тоомас Пауль</i>	1006
Уйти должен я <i>Аугуст Аннист</i>	1025
От Якоба Хурта до Аугуста Анниста — от народных песен до эпоса? <i>Руть Мирав</i>	1029
Карл Моргенштерн и классическое гуманитарное образование. (О филологическом семинаре в Тарту 1821—1835) <i>Анне Лилль</i>	1051
Рецензия: Tiit Made. Mu isamaa: Viron toivo ja pelko. Helsinki, 1988 <i>Рейн Руутсоо</i>	1079
Рецензия: R. N. Coudenhove-Kalergghi. Totaalne riik — totaalne inimene. «Loomingu» Raamatukogu» 1988, nr. 39 <i>Линнар Приймэги</i>	1083
<i>Яан Исотамм</i>	1087
От редакции. Резюме	1098
Гюстав Флобер как человек: Эссе. I <i>Ильмар Вене</i>	1105

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Tellija:

Hind 1 rubla